

1. fl. 24. sr. c. m.

Summa pretii totius operis 10. fl. 48. sr. c. m.

Timothei Lukács

Professoris Baciae.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÖZHASZNU

ESMERETEK TÁRA

A

Conversations-Lexicon

SZERÉNT

MAGYARORSZÁGRA

ALKALMAZTATVA.

*Bibliotheca Convent. P. Lanciae.
Bajensis.*

3.

TIZENKETTEDIK KÖTET.

THAARUP—ZWINGLI.

PESTEN,

KÖNYVÁROS WIGAND OTTO SAJÁTJA.

---

1 8 3 4.

OSZMÉNTEREK TÁRSASÁG

Magyarországi Állami Nyomtatás

MAGYARORSZÁGI

Magyarországi Állami Nyomtatás
Közvetítő Részleg
1055 Budapest, Széchenyi utca 11.

NYOMTATOTT BUDAŰN A' K. EGYETEM BETŐIVEL.

R
2

NYOMTATTATOTT BUDAŰN A' K. EGYETEM BETŐIVEL.

~~MO 21107~~
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
M. Kövedékraktár
1955 évi 2501 SZ.

288.544

T.

THAARUP (Tamás) Dánországnak legbecsültebb lantos és dramai költője. Kopenhagenben szül. 21 Aug. 1749, a' tengeri kadétacademia tanítója lett 1781, a' játékszínigazgatás tagja 1794, Smidstrupban hivatal nélkül élt 1800, 's Danebrog lovagjává neveztetett 1809. Drámái közt jelesek: *Høstgildet* (aratásinnep, énekjáték), németre is ford. (*N. Bibl. der schönen Wissenschaften*, 55, 1) és *Peters Bryllup* (Péter lakodalma, ugyanott 55, 1); nevezetes lantos költeményei: *Hymne*, adatott a' várkastély templomában 24 Jan. 1792 és németre ford. Vosztól; kiváltképpen *Hazaszeretetről éneke*, 3 részben, islandi nyelvre is leford. Mh. 1821 Kopenhagenben 71 éves korában. — Fijától, Thaarup Kristentől, vannak alagyás apróságok (1816) 's *Gjenklang af Theodor Körner's Lyra og Svaerd* (Körner Theodor iantjának 's szabályjának viszhangja, Slagelse 1817).

THAER (Albrecht), dr. és porosz kir. titkos tanácsnok, a' mögelini mezei gazdasági iskola alapítója, szül. Maj. 14, 1752 Celleben, hol atyja orvos volt. Göttingában tanuló az orvosi tudományokat 's azokból 1774 doctor lett. Hamar kezdte futni híre, mint éles látású és szerencsés orvosnak, úgy hogy nem sekára udvari orvos lön. Azonban egészségi állapotja majd elhagyták vele az orvosi pályát 's most a' földmívelést választá iparkodása tárgyául. Ebbeni hírét *Einleitung zur Kenntniz der englischen Landwirthschaft* (harm. kiad. Hanover 1816) című munkájával alapítá meg. 1790 felállítá Celleben a' gazdálkodási intézetet, 's kiadá *Annalen der niedersächsischen Landwirthschaft*. 1804 szinte iskolát állított Mögelin nevű jószágán a' mezei gazdák számára. Bokros érdemeit nemcsak baráti ismerék meg, kik 1824 carari márványból faragott szobrát is felállíták, tanítványi pedig egy berlini porcellán készülettel ajándékozák meg, melly elte főbb vonásit ábrázoló festményekkel ékeskedék, hanem nagyobb innepek, 's a' királynak és legfőbb kormányzéseknek magasztaló iratai is nyilván bizonyíták azokat; a' bajor, angol 's württembergi királyok pedig rendczimerekkel tisztelék meg. Az általa Mögelinben felállított, most már kir. por. földmívelési academia olly nevédekeket vesz fel, kik tudományos oktatás felfogására eléggé kiképezvék, 's a' mezei szorgalom gazdálkodás tárgyáival megismerkedtek. Ezek itt több professorok által a' mezei gazdálkodásra tartozó minden tanulmányokban szemlélőleg és gyakorlólag oktattatnak. Van az intézetnek fűvészkertje, physical és technologiai gyűjteménye 's a' L. Thaer *Gesch. meiner Wirthschaft zu Mögelin* Berl. 1815 és *Mögelinische Annalen*. — Neki köszöni eredetét a' juhtenyésztők társasága is, melly legelőször Maj. 1823 Lipcsében gyült össze.

THAIS, Nagy-Sándornak rosz híré szeretője, Athenében szül. Azt írják, hogy a' Xerxes által honának tett károk megboszulására, egyszer egy persepolisi vendég alkalmával a' királyi várkastély felgyújtatását kívánta és Sándort ittas korában rábeszélte, hogy maga hányja rá az első gyújtó szert. Később Ptolemaeus egyiptomi király szeretője 's végre nője lett.

THALES, Miletumból Joniában, Görögország legrégebb bölcsé és a' joniai kosmophysicusok elseje, Diogenes Laërtius szerint K. e. mintegy 640 évvel szül., korábbi éveiben statusszolgálatra adta magát, azután pedig csupán philosophiai vizsgálódásoknak élt. Mindazáltal politikai pályája nem lehetett igen nevezetes, mert Plato ötlet azon bölcsék közé számlálja, kik keveset keveredtek a' közönséges foglalatosságokba. Későbbi éveiben többször beutazott Egyiptomba, hol a' pyramisok magasságát kiszámolta 's az egyiptomi papoktól oktatást vett. Hihetőleg itt tanult geometriát, mellyben önelmélkedése által messzebb haladt, mint tanítói. Visszatérte után tanításával és esmereteivel olly nagy hirt szerzett, hogy a' 7 bölcsék közé számláltatott 's véleményei a' hajdan korban igen tiszteltettek. A' Joniaiaknak azon bölcs tanácsot adta, hogy közös szövetséget kössenek, a' Persák ellen, 's Teost tegyék a' szövetséges status középpontjává. A' Miletumiakat is lebeszélte a' Kroesusali öszveszövetkezésről Cyrus ellen. Ezek azon egyetlen tudósítások, mellyeket politikai életéről kaptunk. Legközönségesb vélemény szerint K. e. mintegy 548 halt meg, hévség, szomjuság és vénkori erőtlenség miatt, mint az olympiai játékok nézője. Esmereteit és philosophiai tanítmányait szóval közölte 's csak szóvali előadásnál fogva maradtak fen, míg későbbi görög philosophusok, név szerint Aristoteles, azokat írásba nem tették. Rendszere szerint viz vagy folyóság minden dolog alapja, 's a' természet minden lényében van vízes elv, melly annak fentartására szolgál. Azt állítja, hogy viz sűrűdése és vékonyodása által állanak elő minden természetjelenetek 's ezen alapelemre oszlanak szét. Innen a' föld szerint megsűrűdött, a' levegő megvékonyodott viz, a' tűz megvékonyodott levegő volt. Ha viz minden dolog származásának oka, ugy neki azt halt tömegnek nem kellett venni; tehát életképző, organizáló elvnek tekintette ő azt, mellyet ő isteninek vagy világileleknek is nevezett. Ha tehát Th. a' világot daemonokkal vagy lelkekkel megtöltötte, sőt lelketlen dolgoknak is lelket tulajdonított, akkor azt vélte azzal, hogy ama teremtő, előhaladó, mozgató erő, melly az alapelem lényeges sajátja, egész világon el van terjedve és munkás. E' volt ama kétél is, mellynél fogva philosophiáját az akkor uralkodott népvallással öszvekapcsolta, csak hogy a' természeti tárgyakat magokat a' daemonokkal vagy erőkkel, mellyek azokat véleménye szerint igazgatják, nem cserélte fel. Mindazáltal iva semmit se hagyván maga után hátra, Thales természet-philosophiai nézete előttünk önlényében nem esmeretes. Közmondása 's elve e' volt: *γνοῦθι σεαυτὸν* (ismerd magadat). A' régiek tudósításai Th. physical és astronomiai esmereteiről, hasonlóul igen ellenmondók. Azt írják, hogy ő osztotta az esztendőt először. 365 napra. Hogy a' Joniaiaknak egy napfogyatkozást megjövendölt, noha csak belépésének esztendejét mondta meg, a' naprendszer helyesebb esmeretére mutat, mint a' millyennel, Plutarchus és Diogenes Laërtius szerint, ő es. tanítványai bírtak, ha t. i. ama jövendölés tulajdon vizsgálódásán 's kiszámolásán alapult. De Th. hihetőleg Egyiptomban tartózkodásakor vagy az astronomiában jártas Phoeniciaiaktól kapott esmeretet a' következő napfogyatkozásról vagy tanulta meg a' nagyfogyatkozás kiszámolásának mechanical módját. Minden esetre nevezetes, hogy az általa alapított joniai iskola kezdte a' csillagokat, mint csupa testeket, 's nem, mint a' nép vélte, isteni lényeket, vizsgálgatni.

THALIA (Thaleia), muzsa, földmivelőktől mint a' szántás-vetés és fatermesztés fe találója és minden csirázdónak fentartója tiszteltetett. A' vigjátéknak is, melly eredetét mezei életből vette, muzsája volt, 's közönségesen vig álarczal 's kezében levő pásztorbottal képeztetik. — Thalia-nak nevezetik a' GRATIAK (l. e.) egyike is.

THAMYRIS vagy THAMYRAS, híres költő Homer előtt, Thraciai fi. Hangja igen kellemes volt 's a' pythiai játékokon jutalmat nyert. Enekeit czipiterával kísérte. Plato ötet Orpheus, Olympus és Phemius mellé helyezi, 's úgy magasztalja, hogy senki se volt hozzá hasonló a' flauta-és czipiterajátékban 's éneklésben, innen holta után lelke lakhelyét filemilébe vette. Eppen így hasonlítja össze ötet Strabo Musaeussal. Nevezetes a' mythusban azon versenyviadalról, melyre, éneklésének szépségével büszke lévén, a' muzsákat kihívta. Meggyőzve a' muzsáktól vaksággal büntettetett, czipiterája öszverontatott 's muzsikai tehetségeitől megfosztatott. (Ilias II, 595). Ő a' dorisi hangnem feltalálója is. Versei 's Sophoklesnek róla irt szomorjátéka elveszték.

THEATINOK, szabályos szerzetesek, kiket 1524 Thiene Kajetan 's későbbi IV Pál pápa, még mint chietii, másként theatei, püspök alapított. Ezek a' közönségés szerzetesi fogadástételeken kívül eretnekek elleni predikálásra, lélekpásztorokodásra, betegek ápolására, 's gondviselésbeni bizodalomra kötelezték magokat, úgy mindazáltal, hogy vagyont nem bírnak, alamizsnát nem gyűjtögetnek, hanem csak jötevők adakozásából élnek. Templomaik 's oltáraik pompásak. Altalában ez a' szerzet nem igen terjedt. Csak Olaszországban, kiváltképpen Nápolyban, számos és hatalmas 's nagyobbára kebeléből választatnak püspökök. Spanyol- és Lengyelországban is elterjedt.

THEBE, 1) Diospolis magnának 's 100 kapuiért Hekatompylosnak is neveztetett, Felsőegyiptom fővárosa volt, mely tartomány róla Thebais nevet kapott. Legrégibb fővárosa volt hajdani Egyiptomnak 's a' Felsőegyiptomban fenállott thebaisi ország királyainak lakhelye, mely ország (régibb a' memphisinél Közégyegyiptomban) e' mellett sokáig virágzott 's végre vele egyesítettett. Régi görög írók most Osirist, majd Busirist nevezik a' város építőjének. Sok óriási nagyságu pompás épületek voltak benne, mellyeknek időnkben is láthatni maradványait 's Homerus szerint 100 kapuja volt. Egy templomának 14 stadium (több $\frac{1}{10}$ német mf-nél) kiterjedése, 45 réfnyi magas és 24 l. vastag falai voltak, belőli drága kövekkel ékesítettett 's arany, ezüst és elefántesont-edényekkel igen gazdag volt. Még most is 8 nagy folyosó vezet a' templom maradványaihoz. A' kapuk rendkívül magasak és szélesek, pyramisformájuk, veres, finomul dolgozott gránitból épültek, mezőnként hieroglyphica figurákkal 's oldalain óriási szobrokkal 's relieffekkel ékesítették. A' templom elődváraiban 60—70 l. magas, egészen gránitból kivágott 's hieroglyphikkal fedett obeliszek állanak. A' belső templom 134 oszlopon nyugszik. E' kívül találatnak még mellette különböző melléképületek is, pompás oszlopokkal 's szobákkal. A' királyok sirboltjai is, mellyek közt Denon 8-at megszemlélt, igen nevezetesek. Bemenvén, egy 12 l. hosszú 's 20 l. magas galeria falain mindenütt hieroglypheket talált. 6 sirboltban még a' színek (sárga kék alapon) is egészen frisek voltak. A' galeria végén pompás koporsók állottak hieroglyphica figurákkal teljes fedelekkel. A' butorok, p. o. karszékek, indiai fából, aranyozással 's metszéssel készítették. 1828 Champollion a' Bibanel-Moluk kőszikla-völgyben lévő királyi sirboltokban, mellyeket megvizsgált, azok közül 16-nak metszéseit 's hieroglyphkeit megmagyarázta 's legidősb sirboltban találta Amenophis Memnonét, mit mindazáltal Klaproth 's m. kétségbe-hoznak. Thebe ezután is folyvást virágzott, midőn már nem volt többé királyi lakhely. Végre Cambyses-től lerontatott. De majd újra feléledt 's a' Ptolemaeusok alatt idővel a' leggazdagabb 's legvirágzóbb városok egyike lett; hanem Ptolemaeus Lathurustól, ki ellen fellázadt, K. e. 82 elfoglaltatott 's csaknem egészen hamuvá tetetett. Már Strabo még csak egy pár nyomorult falut talált a' hajdani paloták helyén. — 2) Thebe (most Iatva,

εἰς Ὀψίας) görög püspök lakhelye, az Ismenus folyónál, Boeotiának fővárosa, 's Görögország legnevezetesebb városainak egyike, Pindarus, Epaminondas és Pelopidas, Korinna hona 's hihetőleg Hesiodusé is. Talpkövet Cadmus, phoeniciai gyarmat vezére, tette le K. e. 1500, Cadmea várát építvén. E' körül építette későbbben Amphion a' várost, 's falakkal és 7 kapuval, mellyeket Niobeval nemzett 7 leányai nevéről nevezett el, vette körül. A' város kerülete 70 stadiumnyinak iratik. Azon dombon, mellyen a' vár feküdt, forrás volt, mellynek vize földalatti csöveken a' városba vitetett. Környékét rétek és kertek szépitették. Sok pompás temploma, közönséges épülete 's szobrá volt. Kelet felé feküdt Ódipodia líres forrás, mellyben tisztította meg magát Ódipus, atyja meggyilkolásának undokságától. Thebe országslásformája eleinte monarchiai volt 's 3 országlöház következett egymás után a' királyi széken, u. m. 1) Cadmusé Antesionig, 2) ezek közt 3 Spártai uralkodott, Amphion és Zethus, Lajusnak gyermeki kora alatt 's Creon, Lajus és Ódipus közt; 3) a' Bneotiaiaké, t. i. az utolsó királyoké. ÓDIPUS fiai; ETEOCLES és POLYNICES (l. e.) párviadalban elesetek. Ekkor Eteocles fia, Laodamas, következett, ki helyett nagybátyja Creon uralkodott, mint gyám. A' háborut még folytató Argivok mind levágtattak, Adrastust kivéve, kiknek kérésére Theseus fegyvert fogván Creon ellen, ezt megölte 's a' Thebeieket a' leöldösött Argivok eltemetésére kényszerítette, mit amazok előbb nem akartak megengedni. A' meghalt fejedelmek fiai vagy unokái (Epi-gonok) 10 évvel későbbben megboszlúttak elhunyt szüleik halálát. Ther-sandertól és Alcmaeontól vezetve, megvették Thebet 's lerontották (K. e. 1215 körül) 's Laodamast megölték vagy kikergették. — Midőn végre a' Thebeiek utolsó királya, Xanthus, párviadalban Melanthus athenei király által elejtetett, Thebebe 1126 körül demokra-tiai országslás vitetett be. Mint Athene és Sparta, ugy Thebe is ürekedett főuraságra Görögországban. De tynyaságok 's Persákkal hivtelen öszveszövetkezéseik megakadályozták a' Thebeiek felemelke-dését. Boeotiai városaik elpártoltak tőlök 's Spartaival a' végett kö-tött szövetségek, hogy Boeotiában régi tekinteteket visszaszerezzék, sikeretlen maradt. Athene pártolta a' Boeotiaiakat 's Thebe elvesztette Boeotiai uraságát, melly most Athene alá adta magát. A' peloponnesusi háboruban a' Thebeiek nyomosan segítettek Spartát és többet követett ütközetben Athene és Sparta ellen nem kevésbé voltak sze-rencsések. De végre elfoglalta Phöbidas Cadmea várát 's most az aristocratiai párt kerítette a' főhatalmat kezére. Nyomások 's minden-nemű igazságtalanságok terhelték a' népet, míg Pelopidas és Epami-nondas szerencsés öszveesküvése a' zsarnokokat ki nem irtotta K. e. 378. E' két férjju a' háladatos néptől ezért örömkialtás közt Boeo-tarchákká nevezetett ki. Beütött ugyan spartai Cleombrotus Boeo-tiába, hogy a' Thebeieket megbüntesse 's Athene, bár a' lázadásban segítségül volt, feltében elszakadt a' Thebeiektől, de okos Pelopidas, hogy az Atheneieket Sparta ellen fellázza, Sphodriast, kit Cleom-brotus maga helyébe tábornoknak hagyott, rábeszélte Athene Piraeus nevű kikötőjének megtámadására. Sphodrias tette azt, de visszavere-tett 's Athene most hadat izent Spartának. Az Atheneiek és Thebeiek most ismét egyesülvén, többnyire minden ütközetben győztek. Az elsőbbség mindazáltal Persia eszközlésére békét kötöttek Spartaival. De Thebe folytatta a' hadakozást, hogy Boeotiát megtarthassa 's ek-or nyerte Pelopidas és Epaminondas alatt ama híres győzedelmeket, mellyek által Görögországnak minden statusain hirtelen feljül-emel-kedett. Csaknem minden peloponnesusi nép felkelt Sparta ellen 's ke-zet fogott Thebével. A' Persák és Atheneiek ellenben Sparta részén voltak, de keveset tehetek. A' had csaknem szakadatlan szerencsével folyt Thebére nézve a' Mantineánál K. e. 363 történt utolsó üt-

közéig, melyben Epaminondas elesett. Artaxerxes eszközlésére ekkor közönséges béke kötöttet, melyben mindenik fél megtartotta birtokait. Hanem Thebe, melytől rövid ideig minden status félt, sülyedni kezdett. Kitörvén ugyanis a' szent háboru *) K. e. 354, a' Thebeiek Phocis ellen fegyvert fogtak 's azután az Atheneiekkel és más Görögökkel öszveszövetkeztek macedoniai Filep ellen. A' Chaeroneánai általános megvétel után Thebének macedoniai örsereget kellett keblébe befogadni 's a' száműzettek visszahívására kinszerítettet. Filep holta után felkeltek a' Thebeiek Sándor ellen, kit hasonlóul holtnak vélték, visszahívták az elszaladtakat 's próbát tettek a' Macedoniaiak Cadmeából kiverésére. De sietve ott termett Sándor, megvette 's lerontotta Thebet (K. e. 335) 's lakóit rabszolgákká tette. 20 év mulva Cassander Thebét ismét helyreállította, de ezolta csekély maradt. A' Romaiak Mithridates pontusi királlyal hadakozván, Athene eránti háladatosságból Thebe az utóbbi pártjára állott, miért a' Romaiaktól keményen megfenyítettet. Ezolta a' Thebeiek mindég inkább tüntek a' historiából 's Pausanias korában csak Cadmea várát lakták még Thebe név alatt. — Virágzó állapotjában Thebe igen népes volt. Lakói mint Athenében, 3 osztályt képeztek, polgarokét, megtelepedett idegenekét és rabszolgáikét. A' város nemileg fővárosa volt Boeotiának 's e' tartomány több városai szövetségének feje. A' status dolgait először a' 4 kerület (mellyekre osztott Boeotia 's melyek együtt 11 Boeotarchát választottak) 4 országgyűlése vette vitatás alá 's azután döntötte el azokat közönséges országgyűlés, melybe minden város küldött követet. Eza' nagy gyűlés Thebében tartott. Az utóbbinak, mint democratiai statusnak, tulajdon tanácsa volt; a' hadvezérségről 's igazságszolgáltatásról a' Boeotarchák 's Polemarchák gondoskodtak, kik évenként változtak. Kézmivesek 's kalmárok lehettek ugyan polgarok, de tisztviselők nem. A' melly gyermekeket szülik nem táplálhattak, nem tetették ki, mint Görögország más részeiben, hanem a' statustól tehetős polgaroknak eladtak, kik azokat felnevelték, 's rabszolgáiknak tekintették. A' boeotiai városok gyakran iparkodtak Thebétéli függetlenségeket kivívni 's többször elszakadtak a' szövetségtől, de csak ritkán vihették ki egészen terveket.

THEISMUS, I. DEISMUS.

THEMA valamely kidolgozás végett feladott tárgy; egy kivendő fő tétel; oly dolog, melyről értekezni kell, p. o. predikázio themaja. Hangaszatban Thema oly tétel, melly a' darab alapjául szolgál, azután bővebben kidolgoztatik, úgy hogy különféle fordulatokban, hangnemekben és változatokban ismét előkerül. Ennek választása 's kivitele próbálja meg a' hangmivész éles elméjét és harmoniai ismeretét.

*) E' hadnak nyilván hirtelt oka a' Thessaliaiaknak 's Thebeieknek, az anphyctionok törvényszékénél, Phocis lakói ellen tett e' panaszok volt, hogy a' Phocisiak néhány, Apollo delphii templomához tartozó, földet eltulajdonítottak; 's innen kaptak szent háboru nevét. Titkos okai mindazáltal e' véres hadakozásnak a' Thessalia és Phocis közti előbbi perlekedések voltak, melyek az elsőbkek kárával döntettek el 's Thebe részéről azon bosszankodás, hogy a' Phocisiak bizonyos elrablott thebei nőt nem akartak kiadni. Egyébiránt akár mint legyen, a' törvényszék Phocis ellen mondott ítéletet, hol a' nép, a' legtehetősebb és legtekintetesebb polgarok egyikétől, Philomelustól, ingereltetvén, nem akart az ítéletmondásnak engedelmességni 's kitört ama háboru, melynek szikrát a' Phocisiak adtak, a' delphii templomra rohanván, ezt kirabolván 's az oszlopokra ragasztott ítéletmondásokat leszaggatván. Lassanként minden görög status belekeveredett e' háboruba 's 10 év mulva lett vége, midőn macedoniai Filep egész Görögországot megfosztotta szabadságától 's magát annak urává tette.

THEMIS, szabályosság és rend istennéje a' Görögöknél, Uranus és Föld (mások szerint Helios) leánya, Titánok nemzetségéből. Jupiter szerelmes volt bele, de ő sokáig kikerülte a' leseket, míg Ichnae városánál Macedoniában Jupiter, nyomaira találván, utól nem érte a' futót, ki ekkor az istenek istenének nője lett. Ő szülte Jupiter-től a' Horákat és Parkákat; az ő leánya Dyke igazságosság, mivel ő gyakran felseréltetik. Homerus szerint Olympuson lakott 's ő ügyelt az ételek egyenlő elosztására az istenek asztalánál 's általánosan mindenre, mi rendezhez tartozott. Orpheus 78 h. ymnusa szerint ezen fekete szemű istenné volt első feje a' delphii oraculumnak 's magoknak az isteneknek is mondott jövendőt. Apolló tanította őtet jogra 's igazságosságra. Ő oktatta a' halandókat Bacchus innepeinek szertartásaira, tőle származnak minden mysteriumok 's istentiszteletek. Övé volt a' delphii templom tulajdonképen. Jupiternek és Neptunusnak azon intó jövendölést mondta, hogy Thetist ne vegyek nőül. Ő nyilatkozhatta ki az isteneknek Achilles sorsát is. Homerus szerint Jupiter mellett ül, 's beszélget vele.

THEMISTOCLES, görög tábornok, Athenében szül. K. e. 541, már korán lelkének nagy elevenségét mutatta. Erkölcstudományra, 's művészségre, az athenei nevelés fő tárgyaira, keveset ügyelt, de annál inkább arra, mi a' status delgait illette. Dícsőségszeretet volt uralkodó szenvedélye. Midőn a' marathoni győzelem után felette mélyen gondolkozó lett, 's okát kérdezték tőle, azt felelé: *Miltiades diadatoszlopai nem hagynak aludni.* Vadul 's szelesen élt, közönséges nézőjártékokat adott, hogy magát esmertesse 's többet tett, mint tőle telt. Az Atheneiek két pártra szakadtak, aristocratiaira és democratiaira. T. az utóbbi kegyét kereste, míg ARISTIDES (l. e.) az elsővel tartott. Nyújasságával 's közönséges hivatalok ügyes viselésével hamar nagy hírt szerzett, de nem olly szeplőtelen, millyennel Aristides fénylett, kinek egyetlen szabálya igazságosság volt. Bár hönát igazán szerette, ez a' szeretet mindazáltal önnön nagyságának nagyobbításán alapult. Midőn a' marathoni ütközet által a' Persák beütése Görögországból visszaveretett ugyan, de T. jól látta, hogy az ellenség a' megtámadást ismétlendi, rábirta az Atheneieket, hogy az ezüst bányák jövedelmeiből, mellyeket előbb a' polgárok magok közt osztottak fel, tengeri erejeket neveljék, mi megtörtént 's az Aegina elleni háboruban fontos szolgálatot tett Athenének. Aristides szämvelése alatt T. birt Athenében legnagyobb tekintettel. Három évvel később Xerxes újra nagy haddal készült 's felszólította a' Görögöket, hogy adják meg magokat. Plutarchus azt mondja, hogy T. birta volna rá az Atheneieket, ezen felszólítás görög tolmácsának kivégeztetésére, mi Herodotus szerint már a' Persák első beütésekor történt. T. hatalmas ékes szözlása azonközben rábeszélte a' Görögöket, hogy elmellőzvéen belső egyenetlenségeiket, közönséges ellenségek ellen egyesüljenek. Ügyetlen Epicystól, ki a' néptől kiuayorálta a' tábornökságot, T. ajándékkal megvásárolta a' főparancsnökságot 's fővezérré választatott. Mivel azonban tanácsa, hogy a' THERMOPYLAEI (l. e. és LEONIDAS) szoros fedezni kellene, nem fogadtatott, e' miatt nem sokára egész Boeotia ellenség kezére került, melly most a' város felé közelgetett. E' szorult állapotban T., a' vele egyetértő delphii oraculum jövendölésétől is segítettven, azt javalta az Atheneiekeknek, hogy nőiket és gyermekeiket bátorságos helyre vigyék, a' várost a' Persáknak engedjék 's minden fegyverfogható hajóra menjen. E' javalat helyben-hagyást nyert 's minden száműzött polgár, ezek közt Aristides is, visszahivatott. Ez utolsó nyomosan segítette előbbi vágytársát, Themistoclest. Az egyesült hajósereg, mellynek nagyobb része athenei hajókból állott, főparancsnoksága mindazáltal nem rá, hanem Eurybiades Spartaira bízott. Ez, elke-

vélyedvén méltóságával, Themistoclest, midőn a' teendő rendeletek és szabályok felett öszveszólalkoztak, pálcázni merészlette. *Üss, csak halgass meg*, monda T. Valóban olly felelet, melyet a' mi becsületrőlí fogalmunk szerint Themistoclestől, mint bátor parancsnoktól, éppen nem várhatunk; de e' nagy férjfiu többre becsülte hona javát, mint Eurybiades tettén illy környülállások közt fenakadt volna. Le-fegyvereztetvén a' büszke Spartai T. hidegvérűség által, csendesesen meghalhatta szabályait, 's jóknak találta. Ezeknek következése volt a' salamis-i ütközet Sept. 480 K. e., mellyben a' Persák megverettek 's hajóseregeket nagyobbára elvesztették, Görögország pedig Persia jármától megmenekedett. Legjelesebb részt e' győzedelemben T. vett, ki az ütközet előtt 's atán éppen annyi vitézséget, mint tábornoki észtehetségeket és okosságot mutatott. Most azt javalta a' szövetséges Görögöknek, hogy a' Hellespontusra evezzenek 's ott a' Xerxes által építettett hajóhidat rontsák le, 's így Azsiába leendő visszatérését vágják ketté; hanem e' nem történt meg, attól félvén a' Görögök, hogy a' számára nézve még mindég félemlítő ellenséget ezáltal dühös elszántságra kinszerítendik. Ekkor T. a' persiai királyhoz azt a' hirt vitette, hogy a' Görögök az említett hidat le akarják rontani, tehát siessen mennél előbb átvonulni rajta Azsiába, mire olly hirtelességgel takarodott ki Xerxes, hogy előbbi 6 hónapnyi utját 30 nap alatt elvégzette Azsiába. Fortély és álnokság, mellyek igen gyakran mutatkoznak cselekedeteiben, voltak T. characterének alapvonalai. Mig Androst vitta, minden szomszéd szigetet beütéssel fenyegetett 's ezáltal nagy sommakat csikart ki, mellyeket saját hasznára fordított. Mászor, midőn a' szövetséges hajósereggel Pegasánál (Magnesiában) állott, azt jelentette az Atheneieknek: hogy bizonyos javalata volna, melly, ha valósíttatnék, a' köztársaságnak rendkívüli szolgálatot teend, hanem tervét nyilván nem fedezheti fel. Aristides tehát hozá küldetett. De ezen erényes férjfiu tudósította a' népet, hogy T. javalata ugyan felette hasznos volna, hanem egyszersmind igen igazságtalan is; mire elhatároztatott, hogy ne fogadtassék el. T. terve a' volt, hogy a' hajóseregnek minden hajói égetessenek el, az atheneieken kívül 's így Athene kerítse kezére a' tengereni uraságot. A' salamis-i győzedelem T. dicsőségét 's nagy nevét egész Görögországban legmagasb pontra emelte; nem csak hona, Athene, hanem a' többi statusok is tisztelték őtet 's megjutalmazták érdemeit. Midőn Athene ismét felépítettett, T. azt javalta, hogy minden polgár vehessen részt a' status igazgatásában, 's hogy az archonok minden különbség nélkül az egész népből választathassanak. E' megállapíttatott; hanem Athene megerősítését tárgyozó terve, hogy hirtelelni rohanás által ne vetethessék meg, a' Lacedaemoniakban féltékenységet ébresztett fel, kik azon szin alatt, mintha a' Persák, ha Görögországba beütvén, Athenét elfoglalandják, innen, mint erős helyből, egész Görögországot meghódíthatják, ellenszegültek. T. mint követ Spartába ment e' tárgy felett értekezni. Halogatás és álnok előterjesztmények által addig hozta vonta a' dolgót, míg a' munkás Atheneiek falaikat felbuzták, mielőtt a' Spartaiak azt megtudták volna. Erre az értekezést félben szakasztotta T. azt mondván, hogy minden igazságos, mi által az ember honának használhat. Azt is eszközlötte, hogy a' Piraeus, a' város legjelesebb kilötoje, építtessék 's nagy falaknál fogva a' várossal öszvekapcsolassék. Mig T. honfiai előtt legnagyobb tekintetet szerzett, azalatt a' Spartaiak gyűlölségét nem csak említett csalása, hanem azon terv semmisítése által is magára huzta, melly Spartát egész Görögországban legnagyobb tekintet-re juttatta volna. A' Spartaiak ugyanis azt akarták, hogy azon görög statusok, mellyek a' Persák ellen folyt háboruban részt nem vettek, az amphycionok tanácsába követeket ne küldhessenek. T. előre

látta, hogy ezen esetben, Thebe, Argos és más nevezetes városok a' görög szövetségből kirekesztetvén, Lacedaemon el fog hatalmasadni. Szerencsével állott e' tervnek ellene; de a' Spartaiak kezét fogtak athenei ellenségeivel, nagy hírének elhomályosítására. Ez annyival könnyebb volt, mivel viselete nem hogy megengesztelte volna ellenségeit, sőt gyulasztotta irigyeinek féltékenységét, 's az Atheneiektől az OSTRACISMUS (l. e.) törvényszéke által száműzetett (K. e. 471.) Argosban éldelvén, spartai Pausanias közlötöte vele Görögország szabadságának elnyomására czélzó tervét, reménylvén, hogy T. mostani helyzetében örömmel veend abban részt. De ő minden részvételt megtagadott, Pausaniast mindazáltal nem adta fel 's a' dolog csak ennek holta után jött napfényre, midőn Themistocles levelei Pausanias irományai közt találtattak. A' Lacedaemoniak mégis elpanaszolták ötöt e' miatt az Atheneiek előtt 's ezek azt parancsolták, hogy T. a' görög statusok jelenlétében feleletre vonassék. Illy kihalgattatástól tartván, T. Corcyra szigetére ment, mellynek lakói, fontos szolgálataiért, eránta le voltak kötelezve. Itt se lévén bátorságban, Epirusba, 's innen a' Molosszok királyához, Admethez, ment, kit valamikor megbántott. Hogy barátságos fogadtatást nyerjen, egy jó alkalommal a' király fiát karjai közé szorította 's vele Admet házi isteneinek oltárai előtt letérdelt. De itt is üldözöte ötöt Spárta gyűlölsége. Görög haddal fenyegették a' királyt, ha Themistoclest tovább védendi. Admet tehát pénzt adván neki, az aegaeum tenger kikötőjéhez vitette, honnan külföldre viszontagságok után szerencsésen elérkezett Azsiába 's végre a' persiai udvarhoz jött. Artaxerxes Longimanus 200 talentumot tett Themistocles fejére. Ő tehát utat csinált magának Artaxerxeshez, feladta magát 's megkapta a' 200 talentum jutalomdíjt, sőt fényes ígéretekkel halmoztatott, ha Görögországról hasznos tudósításokat közöl. Ezen alkalommal beszélgetése a' királlyal nem egyez meg nagy férjfin characterével; de e' kétség kívül koholmány, miné Artaxerxeshez irt levele is, mellynek tartalmát Thucydidesben olvashatni. Időt kért a' persiai nyelv megtanulására 's egy év múlva ugy jelent meg a' király udvaránál, mint született Persa. Ügyessége és éaztehetségei által megszerzette Artaxerxes kegyelmét, ki vele legnagyobb megkülönböztetéssel bánt. Ezen nagy férjfinak utolsó életszakát homály fedi. Plutarchus azt írja, hogy midőn Egyiptom, Athenétől gyámolítottván, Persia ellen fellázadt, Artaxerxes hadi sereget rendelt Görögországba, 's Themistoclest felszólította, hogy tegyen eleget ígérétenek 's vállalja fel a' fővezérséget; de T. nem akarván hona ellen fegyvert fogni, az isteneknek áldozott, barátnak isten hozátok-at mondott 's Magnesiában 65 éves korában (K. e. 449) mérget vett be. Thucydides csak azt írja, hogy betegségben halt meg. 21, kellemetes és könnyű módon irt, levelét olvashatni, mellyek talám költöttek. J. C. Bremer ezeket Schöttgen 1710-ki kiadása szerint ujra kinyomatta (Lemgo 1776) grammaticai töldalékokkal 's jegyzetekkel.

THEMSE (ángol. Thames), legnagyobb folyó tulajdonképpí Angliában, noha csak 30 ném. mf. futása van. A' Thame és Isis folyók egyesüléséből származik Dorchesternél az oxfordi grofságban; több kisebb folyót vesz magába, 's Londonon alól 60 áng. mf-re, Gravesandtól nem messze, az éjszaki tengerbe ömlik. Az Isis forrása Gloucesterben van a' coteswoodi halmokon 's már eredetétől 5 mf-re hajózható. Londonon felyül a' Themse mindkét partján külfönbféle városok fekszenek; kiváltképpen rakvák pedig a' partok Richmondtól Londonig salukkal, szép mezei házakkal 's kertekkel. London e' folyó mindkét oldalán fekszik 's a' város főrészeit most 6 nagy hid köti össze. A' tenger dagadása a' Themsében Londonon felyül Kingstonig hat, honnan olykor nagy és igen terhes hajók a' londoni hi-

dig felevezhetnek. Londonon alól, a' folyó torkolatjáig fekszenek: Greenwich, 1500 tengeri embernek elég tágas és jól rendelt kórházával; Deptford és Woolwich, hadi hajókat építő műhelyel és hadi eszközök tárával; Gravesand, hol a' hajók friss élelmet 's vizet szoktak felrakni, mielőtt tengerre eveznének. Gravesandnál erőseg van, hol az áltevező hajóknak megvizsgáztatás végett meg kell állaniok; szemben más erőseg, Tilbury; áll. A' Themsebe evezés nem védetik különösen; innen de Ruyter merész hollandi admiral 8 Jun. 1667 Chatamig felment hajóseregével, 's itt több hadi és más hajókat elégetett, mi a' bredai békét szülte. A' Themse torkolatja, nem messze Sheerness városától Shepey kicsiny szigeten nagy Norenek nevezetik; itt gyülekeznek észve rendszerint a' kelet- és nyugotindiai hajók, mielőtt utra indulnának. — Nevezetes az actiáknál fogva, Brunel Francziától, munkába vett Tunnel (boltózott kocsi- és gyalogut) a' Themse alatt, egyik parttól másikig. Már csaknem félig kész volt, midőn a' folyó beömlött. Ugyanez történt későbbben több ízben. Az építés 200,000 font sterl-nél többbe került 's 1828 abban maradt, nem lévén rá pénz. Most ismét folyamatba hozatt.

THÉNARD (Louis Jacques, báró), becsületrend lovagja, Franciaország híres chemicusa, Nogent-sur-Seineben szül. 4 Maj. 1777. Fiatal korában jött Parisba, legnagyobb tüzszel tanulta a' chemiát 's már 20 éves korában chemia repetensének hivatott a' polytechnicum intézetéhez. Messzeterjedő esmeretei, fáradhatlan munkássága, 6 év alatt tanító széket szereztek neki a' Collége de Franceban. Jeles chemiai munkái 's hasznos felfedezményei, Fourcroy helyébe, a' francia intézet tagjává neveztették ki. — Különös észtehetséggel bír a' tapasztalásra 's vizsgálódásra. Gyakran mentek már füstbe nagy lármával kihirdetett felfedezmények, ha T. ezeket laboratoriumában alapos vizsgálat alá vette. E' jeles tudós munkái: 1) *Recherches physico-chimiques* (2 köt. 1816); 2) *Traité de chemie élémentaire, théorique et pratique* (4 köt. 1818; 5 kiad. Paris 1827, németre ford. Fechner, Leipz. 1825, 6 köt.); 3) különböző *Memoires*-ek az *Annales de chimie*-ben 's a' *Société d'Arcueil* gyűjteményeiben. A' *Journal de physique*-nek is közdolgozója. X Károly koronáztatásakor T. báróczimet kapott.

THEODICEE, Theodicae (gör.), az istenségnek védelmezése e' világnak alkotása miatt, az emberi akarat szabadságára 's a' gonosznak eredetére nézve. A' szó nincs ügyesen választva, mert az Isten nem szorul védelemre; ez inkább a' theismusnak atheismus ellen védeése, mellyet legnagyobb terjedelemben legelőszér Leibnitz vitt ki, midőn 1710 egy Theodiceet Isten jóságáról, ember szabadságáról 's rosznak eredetéről francia nyelven kiadott. Ebben azt vitatja, hogy Isten minden világok közt, mellyeket teremtetett vala, a' legjobbakat választotta 's ez a' mostani. Ez *Optimismus*nak neveztetett 's a' 18 század második feléig sok toltcsatára ada alkalmat. Voltaire szokott fegyverével, elménczkedéssel harczolt ellene *Candide*-jában. Uz egy fényelő odában (*Theodicee*) költőileg ábrázolá Leibnitz alap gondolatit. Már Plato, Augustin, Aquino Tamás, utóbb Campanella próbálgaták az emberi szabadságot 's roszat a' legfőbb lény hatalmával 's szentségével összeegyeztetni. Legújabban ugyan erre törekvék Wagner J. J. *Theodicee*-jében (Bamberg 1809.) Egyébiránt minden theodiceenek theologiára kell kimenni, mivel az istentagadók ellenvetései a' világi tünetek ellenkezéséből vannak véve, mellyek csupán a' világ és ember céljainak szemlélése, még pedig vallásos szemlélése által hárittathatnak el.

THEODOLITH mathematicai eszköz, égi és földi tárgyak szegleteinek minden más segédműszer nélküli megmérésére. Legjobb készűl Reichenbach intézetében Benedictbeuraben. L. Breithaupt Be-

schreibung eines neu eingerichteten Compensations-Theodolithen; (Düsseld. 1827, 4. rezeffel.)

THEODOR Neuhof (bárá), Corsica királya, régi westfaleni nemzetségből szül. Atyja, a münsteri püspök testőrének kapitánya, 1695 hm. Th. a jesuiták münsteri collegiumában, azután Kölnben tanula. Innen, egy előkelő ifjat párviadalban megölven, Haagba szalada, hol a' spanyol követnek megtetszvé, ennek ajánlására az Afrikába küldött ezerednel hadnagságot kapa 's jó viseletért nem sokára kapitány leve. Az orani erősegből egyszer kirohánván a' Spanyolok, Th. elfogták a' Mauroktól 's az algiri deynek adatak által, ki őtet 18 évig használá tolmácsnak 's titkos ügyekben. Midőn a' Corsicaiak hijában iparkodák honokat Genua felsősége alól kimenteni, 1735 a' tunisi és algiri deyeektől kérenek segítséget, kik Th. vezérlése alatt 2 ezereket és minden hadi eszközt küldének Corsicába. Th. a' Corsicaiaktól nagy örömmel fogadták 's babérkoronával a' sziget urává 's királyává koronázták. Kir. hatalmának bizonyosságául réz és ezüst pénzt verete 's a' válságrenget alkotá. Nov. 1736, külső segítség keresés végett, elhagyá Corsicát 's 1737 sok hadi eszközzel tére vissza, mellyeket Hollandban, jövedelmes faolajkereskedés reménységét ígervén, néhány kereskedő háztól kapott. De 1738 ismét Genua alá hajták a' Franciaik Corsicát 's Theodornak el kelle szaladnia. A' francia segítség 1741 kitakarodván, új nyugtalanságok törének ki. Hanem Th. a' Genuaiakkal 's egy corsicai ellenpárttal nem birt, 's Angolországba illana. Itt az említett hollandi kereskedők panaszt tévének ellene 's Th. adósságai miatt elzáratták. 1756 Walpole minister aláírást bocsáta közre kiszabadítására, 's hitelezői kielégítették. De Th. szabadságával nem élhete, mert Dec. 1756 mh. bánatjában. Baráti sírkövet emelének e' felirattal: *A' szerencse e' férfinak királyságot ada 's időse korában megtagadá tőle a' kenyeret.*

THEODORICH, keleti Gothok királya, Nagy nével, K. u. 455 Bécshez közel szül. Atyja, Dietemir vagy Theodomir, két öccsével együtt uralkodott a' keleti Gothokon Paanoniában. T. 8 éves korában kezesül vitetett Konstantinápolyba, midőn Leo napkeleti császár a' keleti Gothokkal békét kötött 's itt tett szert azon magas miveltségre, mellyel a' Gothok fejedelmei közt kitűntette magát. Miután Leo udvarában, hol különös becsületben tartatott, 10 évet töltött, visszaadatott atyjának, ki ekkor már maga egyedül országolt a' Gothoknál. Már korán kimutatta hadakozó indulatját, mivel alattomban bizonyos számú katonákat szedvén öszve, ezekkel a' Dunán áltment, egy szármata királyt megtámadott, megölt és gazdag zsákmánnyal tért vissza. Atyja 475 meghalván, T. fejedelemségre jutott. Zeno görög császárral szövetségben élt 's midőn lázadás alkalmával az uralkodástól megfosztatott, oly nyomosan segítette Zenot, hogy ez ismét császár lett 's méltóságát megtartotta. Későbbben mindazáltal ugyanezen Zenoval hadba keveredett, 's oly szerencsével csatázott, hogy több tartományt nagyobbitotta országát. Midőn 476 Odoaker Herulok vezére Augustulus utolsó nyugoti császárt az uralkodástól megfosztotta 's magát Olaszország királyává tette, T. vagy dicsőségkívánásból 's hódítvágyból, vagy Zeno császár ösztönözésére, ki természetesen óhajtotta, hogy oly hatalmas szomszédjától jó módon megmenekedjék, eltökélte Olaszországot elfoglalni. Egész népével, asszonyokkal 's gyermekekkel együtt oda hagyta előbbi honát, nem éppen nehézség nélkül 489 elérte a' Lisonzo partját Aquilejánál, két ütközetben leverte Odoakert, kit Ravenna faláig kergetett 's elfoglalta Mailandot és Paviát. A' harmadik csatában 490 Odoaker teljesen meggyőzetett 's Ravennába kellett zárkóznia. Csaknem három évi megszállás és vívás után a' ravennai püspök egyeztetet eszközlött T. és Odoaker közt,

melly szerint mindketten egyenlő joggal uralkodhattak Olaszországban. De viszonyok költsönös bizodalmatlanságot és gyanakodást szült. T. évés közben megölte Odoakert, azon szin alatt, hogy élete után leleselkedik 's ez és Odoaker egész nemzetségének kiirtása által minden további nyugtalanságtól megmentette magát. Mint egész Olaszország és Sicilia ura, most király czimet vett fel. A' görög császár iránt ugyan nemi tiszteletet mutatott, mint főurairánt, de különben általában független volt tőle. A' Romaiak jó indulatját megnyerte, mert minden kiváltságokat megerősítette. Uralkodása folytában nagy tulajdonságu fejedelemnek mutatkozott; minden alattvalóitól szerettetett; külsők félték hatalmától, kiket szövetekezések és házasságok által igyekezett magához kapcsolni. Gothjainak Olaszország tartományainak harmadát fendumul adta, katonáskodásra kötelezván őket. Az Olaszok közt igyekezett a' mesterségeket 's kereskedést előmozdítani; a' polgári hivatalokat ezekkel töltötte be. Az aralkodásformákat és statusalkotmányokat, mint a' tartományok elosztatását is, mellyek a' császárok alatt divatoztak, megtartotta, ugy, hogy a' f'chatalomnak Romaiaktól Gothokraí áltmenetelét alig lehetett észrevenni. Uj alkotmány volt az, hogy minden városba albirákat tett, graf névvel, kikre igazságszolgáltatás bízott. Az adók a' császárok alatt divatozóak voltak. A' király rendszerinti lakhelye Ravenna volt, mivel ez a' város legalkalmasabban feküdt a' barbar népek beütéseinek megbolászására; csak néha tartózkodott Veronában. Midőn 500 T. Romába ment, hol örömmel fogadtatott, megtiltotta a' mivészek munkáinak lerontását 's megsértését, a' közönséges épületek helyreállítására jövedelmeket mutatott ki és évenként 120,000 mérő gabonát rendelt a' város szegényeinek. Olaszország más városai is hasznos szerkezetet kaptak országlása alatt 's megszépítették. Meg kell vallani, hogy Roma legvirágzóbb időszaká után ezen szép ország soha se volt olly szerencsés és tehetős állapotban, mint ő alatta. Idegen népek elleni védelmére tengeren számos hajói voltak 's a' szárazai háborukat mindég hamar bevégezte, a' nélkül, hogy Olaszország csendessége megháborítatott volna. A' Burgundokkal folyt háborukat elfoglalta Marseillet 's a' Durance, Alpések, földközi tenger és Rhone közt fekvő földet. T. nyugoton a' súlyegyent fentartotta, Chlodvig Alarichon nyert győzedelméig; azonban védte népét a' Frankok ellen, kiknek előhaladását meggátolta. T. mint elődei Arius hitvallását követte, de azért a' királyi pálczája alatt élt népeket annak bevételére nem kényszerítette, más vallási vélemények iránt türelmes volt 's a' kath. hitvallás nyugodalmat és jogait soha se háborította meg. A' pápaválasztatást a' köz jóra nézve fontos tárgynak tekintvén, egyszer két e' méltóságra vágyót maga elibe idézett, 's a' legérdemesebbet emelte arra. Ezen jeles fejedelem országlása fényt áraszt a' goth névre 's szerencsés időszakot derített fel azon viharos és szerencsétlen jelenetek közt, mellyek a' romai birodalom elpusztultát követték. Hogy tudományos esmeretekkel nem birt 's nevé se tudta volna leírni, már ifjúkori Konstantinápolyban lakta által megezáfoltatik. CASSIODORUS és BOETHIUS (l. e.) két bölcs statusférjfi sokat tett országlásának dicsőítésére, az utóbbit mindazáltal halátlansággal jutalmazta. Szerencséjének legdicsőbb fényében halt meg 526. — T. se a' természet tiszta fíja, se általánosán pallérozott ember nem volt; innen származik önszeretete, az emberiségnek ellensége. Hatalmának kezdetét gyilkolás, rablás, hivetenség, vadság fertőztetik, mert ezek eszközül szolgáltak nagyságára. Elte közepében bölcsnek, szelidnek, igazságosnak, 's műveltség barátjának mutatkozik; mert mint okos ember, ezeket ugy tekintette, mint szerzeménye megtarthatásának eszközeit. Uralkodásának végén gyanakodó, haragos, kegyetlen, kemény szívé volt, attól félvén, hogy a' mit szerzett, elvesztendi. Igy itél Schlosser Nagy

Theodorichról. — *L. Mauso Geschichte des ostgoth. Reichs* (Breslau 1824.) — A' királyi méltóságban örököse 10 éves unokája, Athalarich, volt, okos anyjának, Amalasinthnak, gyámsága alatt. De belső egyenetlenségek miatt későbbben annyira megrendítettett Gothország, hogy egészen összeomlott. Justinianus vezére, Narses 552 végét szakasztotta annak 's azolta nevek is eltűnt a' Gothoknak a' történetudományból.

THEODOSIUS (Flavius) I, romai császár, a' papság ítélete szerint Nagy, 345 szül. Caucában (éjszaki Spanyországban.) Atyjától, comes Theodosiustól (ki Gratianus országlása elején 376, mint vélik, a' császár nemi befolyásával megöletett) korán gyakoroltatván hadszolgálatban 's képzettérvén hadvezérré, 379 Sirmiumban mint Caesar kelet Augustusává 's a' császár közuralkodójává neveztetett. E' méltóságát nem annyira Gratianus megbánásának, ki a' megszorított fiú által megengesztelni kívánta, mint a' sereg előtti nagy tekintetének 's a' birodalom, mellynek győzedelmes országlóra multhatlan szüksége volt, kellemetlen helyzetének köszönhette. A' romai birodalom keleti statusai Ázsiában, Afrikában és Európában a' Dunáig 's adriai tengerig akkor számos rabló ellenségtől részint fenyegettettek, részint valósággal is elfoglaltattak 's pusztítottak, kiváltképpen az európaiak, mellyekben a' drinápolyi ütközet (378) után, melly Valens császárnak, ki elesett, életébe került, Hunnok, Alánok, Szarmaták és Gothok tanyáztak. T. ezeket már közuralkodásának első évében tul üzte a' Dunán 's 382 békekötésre kényszerítette. A' keleti Gothokat meggyőzte 386 's megnyerte bizodalmodkat; vitéz tábornokai által nevét Ázsiában is félemlítővé tette, ugy, hogy a' Persák barátságát keresték. Nem kevésbé szerencsés volt a' koronára vágyók ellen is. A' gyenge Gratianust ugyan nem védhette, midőn Maximus ezt 383 Galliától és Britanniától 's végre életétől is megfosztotta, de miután a' pártitű 387 Olaszországba beütött és II Valentinianus Konstantinápolyba szaladt volna, T. fellépett, mint az ifjú közcsászár védője, diadalmaskodott Maximuson, kit Aquilejában elfogván, kivégeztetett 's Valentinianust megerősítette a' császári méltóságban. Közönséges bocsánatot hirdetvén, megnyugtatta a' birodalmat 's diadali pompával ment be Romába 389. Azonban Arbogast, frank tábornok, Valentinianus udvaránál Romában, megölte 392 az ifjú fejedelmet 's helyébe Eugenius rhetort tette császárrá, ki csak féltében fogadta el e' veszedelmes ajándékot. T. az új császárt nem esmerete meg, 's két évi készülése után nagy sereggel jelent meg Olaszország határain. Eugenius, vagy inkább Arbogast, ki uralkodott a' gyenge császár nevében, még nagyobb sereget állított ki; de már az első ütközet Theodosius hasznával végződött. Eugenius tulajdon katonái által megöletett, Arbogast pedig saját kezével végezte ki magát, 's T. 394 egyedül-uralkodója lett az egész romai birodalomnak. Kétség kívül minden közuralkodók 's koronára vágyók közt legérdemesebb is volt Th. ama méltóságra. Erőtelmes, tüzes lélek, szakadatlan munkásság és vigyázóság, okosság, melly komolyságot és szelidséget környülmények szerint tudott használni, 's többnyire tanácsnokok és tiszték választásabani szerencse, tüntetik ki e' császárt, mint elődeinek 's utódainak sorában legdicseretesebbet. Mind a' belső rendet, mind a' romai név tekintetét a' barbaroknál helyreállította, a' polgári életre 's egyházi szerkezetre nézve büles törvényeket adott, mellyek ifjabb Theodosius codexében foglaltatnak, 's házi életében és személyes megbántatásokban több magán-uralkodást és nagyfelkúséget mutatott, mint millyenek akkor a' császárszékben tapasztaltattak. De el nem kell felejtünk, hogy az egyházi írók magasztaló beszédei nem egészen hitelesek. Még Thessaloniciában, első lakhelyében, megkereszteltette magát 380, 's olly hévvel pártolta

a' nicaei symbolumot eretnekek ellen, hogy az övéi első rendeletek, mellyek a' keresztény egyházban polgári büntetéseket szabtak vallási tévelygések miatt. Az Arianusokat megfosztotta végrendelet tehetésétől 's nem lehettek törvényes tanuk; a' Manichaeusoktól elvette polgári jogaikat 's bizonyos püspököket nevezett ki ezen eretnekek üldözésére. A' Konstantinápolyban, mellyet tett 380 lakhelyévé, 381 tartott egyházi gyűlésben, az igaz hitű püspököktől eszközül használtatta magát, mivel ezek nézetei szerint erősítette meg a' patriarchák és érsekek viszonyait 's új üldözéseket parancsolt az Antitrinitariusok ellen. Még keményebben bánt a' romai birodalom keblében lévő számos Zsidókkal, kiknek polgári jogaikat korlátozta 's vallásgyakorlásokat megszorította. 392 közönségesen megtiltotta a' bálványimádást, melly parancsolat következtében a' dühös szerzetescsoport erőszakosan lerontotta a' pogány templomokat 's miveket. A' Zsidók eránt legtürelmesebb volt. Ezen cselekvésmód rugója politica volt e', vagy pedig a' kereszténység iránti buzgóság? nem világos. Hogy vallásos gondolkozásmódjában nem emelkedett felyül korán, mutatja a' már akkor nagyravágyó 's babonás hitet pártoló papságtól függése. A' püspököknek nem csak az eretnekek és pogányok elleni említett rendelkezésekre volt nagy befolyások, hanem még arra is rá tudták bírni a' császárt, hogy egyházi visszaélések ellen hozott bölcs törvényeit is huzza vissza, és soha egy császár se türte azt, mit vele Ambrosius Mailandban tett. Mert midőn T., egy thessalonikai lázadásban 390 megölt katonái kormányozója halálának megboszulására, első gerjedelmében, a' várost dühös katonáinak szabad kényére bízta, 's a' zabolátlan hadi nép a' szerencsétlen várost feldulván, 7000 embert nyakazott le, Mailandba visszatértekor a' püspök elutasította őtet a' templom ajtajától. Nyolcz hónapig kellett egyházi száműzetésben maradoia 's bűnét megbánnia, míg alázatossága a' püspököt meg nem engesztelte. A' thessalonikai meggyilkoltak 's kiraboltattak kárának megtérítéséről koránt se gondolkozott a' szent férjfi. Ezen engedelmességéért T. Nagy mellékevet kapott, 's azon különös becsületet, hogy a' gyontatók a' keresztény fejedelmeknek mindig ugy említették őtet, mint példaképet. A' császári méltóságról azt a' rendelést tette, hogy idősebb fija, Arcadius, a' keletromai, 's az ifjabb, Honorius, a' nyugotromai birodalomnak legyen császára, ugy mindazáltal, hogy mindkét örökségrész egy birodalmat tegyen 's a' testvérek szorosán együtt-tartsanak. Már 395 meghalt T. Mailandban 's a' két testvérnek és ezek ministereinek egymás elleni fenekedése miatt örökre elvált birodalomrészeket méltatlan síjaira hagyta, kiknek gyarló és szerencsétlen uralkodása a' hajdani romai nagyság elpusztulását siettetete.

THEOGNIS, Megarából, K. e. 560 és 470 közt élt, olly időben, midőn hona belső meghasonlásoktól rongáltatott. A' néppárt kezére kerülvén, ez őtet más előkelőkkel kikergette. Száműzetése alatt, mellyet ő részint Spartában, részint Sziciliában, részint Thebeben töltött el, vagy mindjárt visszatérte után, írta erkölcsi mondatit 's élet-szabályait alagyás versekben, mellyeknek aristocratiai hangját élte viszonyaiból lehet kimagyarázni. Ezek a' gnomica költészet legjelesebb maradványai közé tartoznak a' Görögöknél 's ujjlag Weleker kiadásában (1826) igen szépen rakattak össze 's magyaráztattak. Legjobb fordította Weber *Elegische Dichter der Hellenen*-ében (1826.)

THEOGONIA, istenek származásáról szóló 's hajdani mythosokból merített tudomány. A' legrégebbit, melly elöttünk esmeretes, Hesiodus írta, a' Görögök isteneiről.

THEOCRATIA, isten uralkodása, azon országálmód, mellyben maga az isten tartatik országglónak 's a' parancsolatok isten pa-

rancsolatainak nézetnek. A' papok ugy tekintetnek, mint az isteni parancsolatok hirdetői 's magyarázói, a' láthatlan uralkodó képviselői, de a' ki más választattakat is hívhat ezen méltóságra. (Vö. Zsidók és Moses.) Csudahíró időben a' theocratiának nagyobb tekintete lehet, mint akármely más uralkodásformának. Itt a' törvénynek isteni tekintete van; az isteni 's emberi még összekevertetnek. De a' szellemi műveltséggel eltűn 's időnkben egy pallérozott status se állhatna fen ezen szerkezet mellett.

THEOCRITUS, az idyllai költészet mestere, Syracusában szül. K. e. 280. Egyiptomba meuvén, Ptolemaeus Lagi és Philadelphus királyoktól nagy becsületben tartatott; de mégis visszatért Syracusába, hol, mint iratik, II Hierotól, sértő kifejezeteiért, halállal büntetett. Még 30 idyllát vagy mezei festeményt bírnak tőle, mellyek közt mindazáltal több van más írótól. Noha ránk nézve ő legrégibb idyllaköltő, még se ő volt első ezen Siciliában származott 's kiképzett költészetnemek. Legtöbb idylláinak dramai alakjok van 's éneklést értő pásztorok váltólagos énekeit foglalják magokban. Theocritus költeményei Bionnal és Moschussal együtt adatnak ki. Legjobb kiadatok: Reiskeé (Bécs és Lipcse 1765—66, 2 köt.); Wartone (Oxford; 1770, 2 köt. 4); Valkenaeré (Leyden 1773, 1779, 1781 és 1810); továbbá Heindorfé (Berlin 1810); Kieslingé (Leipzig 1819); Scheeferé (ugyanott 1809—12.) Fordították: Vosz (Bionnal és Moschussal, Tübingen 1808), Witter (Hildburgh. 1819) és Thiersch.

THEOLOGIA. Ezen kifejezet a' Görögöknél az istenekről 's világ származásáról való tudományt 's mythusokat foglalta magában. 3 féle volt, u. m. *mythica*, vagy mind annak foglalatlja, mit a' költőktől kidolgozott mythusok mondának a' világ eredetéről 's istenek természetéről; *politica*, azon vallás czikelyek összesége, mellyeket a' status e' tárgyairól nyilván megismeret; és *physica*, vagy a' philosophusok véleményei. Theologusoknak azok nevezettek, kik e' tárgyak nyomozgatásával foglalkoztak. Vö. Cicero *De natura Deorum*, III. 21; Augustinus *De civitate Dei* VI, 5; alexandriai Clemens *Stromata*, 5 köt. — Régibb keresztény értelemben theologia Krisztus természetéről, egyszersmind a' szentháromságról szóló tudományt tette. Vö. Athanasius 2-dik beszédét az Arianusok ellen; Eusebius egyházi történetirátát I, 1. A' 11 száz. tágasb kört kapott a' theologia, mert az istenről 's tiszteltetéséről való tudomány, 's általában a' keresztény hitformák öszvesége lett. Ez utolsó értelemben irt Petrus Abälardus theológiát a' 12 száz. Ujabb időben a' keresztény theologia fogalmát szorosan megkülönböztették a' keresztény vallás fogalmától, 's most a' theologia a' kereszténységről való tudós esmeretet 's tudományos tanítást foglalja magában. Innen multhatlanul szükséges theologusra nézve régi nyelvek esmerete, mert csak így lehet a' szentírás alaptextusának igazi értelmét felfogni; továbbá minden tudományos esmeretek bírása, mellyek a' biblia helyes magyarázására megkívántatnak; a' keresztény egyház történeteiheeni jártasság, mellyekből merittetnek a' kereszténység leggyőzőbb igazságai, 's az egyes keresztény egyházak kifejlése és alkottatása; végre philosophiai - tudományos műveltség, azon viszonynak helyes méltánylása, mellyben a' kereszténység kijelentett hitvallása az emberi okosság vallásos vizsgálódásaihoz áll. Ezek nélkül a' theologus se helyesen nem adhatja elő a' vallás igazságait, se nyomonan nem védheti a' kétségeskedők 's másként gondolkozók ellen. A' theologia subjectívára és objectívára is osztatik; amaz a' kereszténységnek tudós és alapos esmerete, mellyel valaki bír; ez a' kereszténység tudományczikelyeinek tudós és alaposan felállított rendszere, mellyet valaki írásban vagy szóval előad.

THEOMANTIA, az a' jóslás volt, midőn isten sugalt embereknek jövődőt. Az oraculumoktól abban különbözött, hogy ezek nyilvános, bizonyos helyekhez és meghatározott időkhez kötött jósló intézeteknek nézettek; amazok pedig rendkívüli jóslások voltak, melyek a' theomanssal — így neveztetett az, kinek isten valamit sugalt — mindenütt közöltethettek. A' theomansok, kik hajdan számosak voltak, ha istenségtől ihletteknek mondták magokat, mint örültek, úgy jártatták tagjaikat 's borzasztó vonaglásokba estek, részint pedig csendesen viselték magokat 's közönségesen mosódás, borostyánkószoruk feltevése, füstölések 's más e' félek által tettek előkészületeket jóslásra. A' theomansoknak kiváltképpen 3 osztályok volt: 1) ördögösöké, azaz, olyanoké, kik azt hitték, hogy daemonok bujtak bejéjek, vagy legalább azt mondták; 2) entusiastáké (entusiastae, theopneustae), kik elragadtatásba mondták magokat az istenségtől helyezve lenni; 3) az ekstastikusoké, azaz, azoké, kik gyönyörűségbe estek. Holtak vagy alvók módjára feküdtek, érzés és mozgás nélkül 's ha magokhoz jöttek, csudálatos dolgokat beszéltek arról, mit hallani vagy látni akartak. Ezt úgy magyarázták ki, hogy a' lélek a' testet elhagyta, a' világot beköborolta, sőt az istenek és holtak honába is elment. Egyébiránt ilyen rajoskodás nem csak a' Görögöknél divatozott, hanem minden palléroztalan népeknél is voltak hasonló rajoskodók, örültek és csalók.

THEOPHANE, Altes és Bysaltis leányok. Szépsége sok ifjat gerjesztett szerelemre; 's midőn Neptun ötet Krumissa szigetébe ellopta, a' kérészt ezt megtudván, oda siettek, hogy a' szép menyaszszonyt az istentől elvegyék; hanem Neptun kossá változott 's Theophanének szép juh alakot adott és ekkor nemzette Chrysomallus kóst, ki vitte Phrixust Colchisba 's kinek arany gyapja adott okot az Argonauták hasonlólul Colchisba evezésére.

THEOPHANIÁ-nak neveztetett a' Görögöknél az istennek megjelenése, egy delphii innep, mely azon napon tartatott, mellyen Apollo a' Delphieknek magát kijelentette; utóbb isteni jelenetek is értettek alatta, mellyekre magokat egyesek méltattaknak hitték; végre az istenség világbani maga kinyilatkoztatásának is vétetett.

THEOPHILANTHROPOK v. Theanthrophilok, azaz: isten és ember baráti. Így nevezte magát Franciaországban egy vallásos társaság a' zendülés alatt, mellynek célja volt, hogy a' rettenet idejében teljesen felbomlott közös vallásgyakorlat a' tiszta deizmussal meg nem férhető hitágazatok 's szertartások visszahozása nélkül helyreálltassék. 1796 Parisban ötten állának össze, ugymint: Chemin, Mareau, Janes, Haüy és Mandar, 's Dec. 16 tarták első gyűlésüket, mellynek célja istentisztelet, 's természeti vallás szerinti épülés és tanítás volt. E' gyűlések hetenként imádsággal, énekekkel, erkölcsi beszédekkel és lezékkel folytatattának, 's a' tagok száma csak hamar igen megszorodék. A' directorium megengedé e' társaságnak, hogy ajtatosságát a' parisi tiz parochialis templomban előbb ugyan minden tized nap, utóbb minden vasárnap végezhesse. E' végre a' templomok különösen diszítvék valának. Szemléltettek itt vallásos és erkölcsi feliratok, egy ó-izletű oltár, rajta egy kosár virágáldozatul a' legfőbb lénynek, egy szónokszék, allegorikai festmények és zászlók, ésképekkel 's jelmondatokkal, mind legujabb divat szerint. Különös papi rendet nem akarának, azonban tiszteteket, előjárókat, olvasókat és szónokokat még is állítának, kik az ajtatosságnál kék alsó ruha felett hosszú fehér köntöst, 's tarka övet viseltek, de minden különös jog és jövedelem nélkül. A' hitvallás csupán az istenről és halhatatlanságról való tudományban állott; tanításuk deizmus volt, lényében az evangyeliomi igazságból kölcsönözve, tele gyakorlati morállal, mellynek alaptétele a' kereszténytől csak a' kitünő EUDAE-

MONISMUS (I. e.) által különbözött, a' liturgia egyszerű, mint a' Protestansoknál, de még is inditóbb; jobbulásra serkentések csatlakozának itt az erkölcsi viselet ön maga megpróbálásához, Istenhez is nyújtatának könyörgések a' botlások megbocsátásáért, de Jezus, kit egyébiránt minden idők bölcsei közt tisztelettel említettek, nem tekintették megváltónak. Irataik, millyeket Chemin legbővebben adott ki, többnyire kötelességoktatók voltak. Természet, haza, férj innepeit igen megülték. Keresztség helyét csak egy a' szülőkhöz 's keresztapákhoz intézett intésből állott beavatás, bérnálásét fogadás mellett elvétel pótolá, házasulók csak gyürü és némelly kezökre tekert szalag által jelképileg köttetének össze, más szertartásik nem voltak. Oskolákat is állítának az ifjuság számára. Vallásgyakorlatuk költségeit a' tagoknak kelle ugyan viselni, de a' directorium még is segíté őket apróbb summákkal. Parison kívül is sok helyt kezdék e' társaságot követni, 's mivel mint mondák, ők vallásbeli szakadást nem csináltak, hanem csak minden felekezet számára erkölcsi intézetet állítottak, nagyon remélték terjedésüket más országokban is, de siker nélkül. Movardo piarista próbája Turinban balul ütött ki. De Franciaországban is előre látható vala buktok, mivel nem csak az egyház dolgozott ellenök, hanem némelly előljáróik nagyra látása miatt önmagok közt is meghasonlottak 's tagjai lassanként elpártolni kezdének. A' theophilanthropismus, melly a' meghatározott 's ősrökről maradt vallásban nevelt sokaságnak nagyon üres és kopasz, a' zendülés férjfiainak nagyon tiszta és nemes volt, de különben is minden isteniség tekintetétől megfosztva, kül fény nélkül szűkölködött, nem leheté elég vonzó vagy tiszteletet gerjesztő arra, hogy a' keresztény hit helyébe nemzeti vallássá emelkedjék. Mint némelly ékeszölő írók 's rajoskodó világjobbítók mive tehát csak olly sorsra jutott, mint más divati bohóság. VII Pius concordatuma új fontosságot ada a' régi hitnek, 's miután a' consulok 1802 a' theophilanthropok nyilvános gyűléseit eltiltották, végkép megszűnt a' társaság, ha bár az ezt alapította vélemény és nézet mai napig is csendes hitvallásuk azoknak, kiket Franciaországban philosophoknak neveznek.

THEOPHRASTUS, híres görög bölc, K. e. 371 szül. Eresiumban, Lesbos szigetének tengeri városában. Miután hónapban gondosan neveltetett volna fel, atyjától Athenébe küldetett, hol először Plato, azután Aristoteles tanítványa lett. A' philosophiában és ékesszólásban olly előmenetelt tett, hogy Aristoteles, Chalcsiba mentekor, őtet rendelte a' peripatetica eskóla tanítójának maga helyett. E' hivatalában, mellyet K. e. 323 vett által, olly nagy hirt szerzett, hogy 2000 tanítványi iratnak, kik közt voltak Aristoteles fíja Nikomachus és Demetrius Phalereus is. Nagy neve külfölden is elterjedt 's Ptolemaeustól Egyiptomba, Cassandertól Macedóniába hívatott. Az Atheneiektől annyira becsültetett, hogy egykor istentelen elvek miatt, mellyeknek állításával vádoltatott, hepanaszoltatván, a' vadoló nehezen tudott megmenekedni a' büntetéstől. T. kiváltképpen igyekezett a' beszédben magát méltósággal és kellemmel kifejezni. Ezen utolsó tulajdonságáért változtatta meg, mint írják, eredeti Tyrtamus nevét először Euphrastussá (szép szónok) 's ezt azután ismét Theophrastussá (isteni szónok). Némellyek szerlnt 85, mások szerint 106 éves korában halt meg. Az egész athenei nép jelen volt el temetésén. T. sok dialecticai, metaphysicai, erkölcsi és physicai munkát írt. Tanításai fontos toldalékokat foglalnak magokban a' peripateticum rendszerhez. Igen jelesek némelly erkölcsi mondatai, p. o. *Figyelmezz magadra, 's nem lesz okod mások előtt elpirulnod; A' szemérempir ércny színe, 'st. Irományai közül, mellyeknek számát Diogenes Laertius 200-nál többre teszi, csak kevés jött hozánk. Legesmeretesebbek karakterei (Theophrasti Characteres s. notationes*

morum ex ed. Fischeri, Koburg 1773, ex ed. Schneideri, Jen. 1799, cur. Ast, Leipz. 1816), németre fordította jegyz. Hottinger és Jacobs, Wieland *Attisches Museum*-ában, 1 köt. 2 old. 's egyenként is, München 1821. Emberi balgatagságok 's erkölcsök rajzolatai. E munkát több újabb írók számosan utánzták, de talán senki se olly szerencsével, mint la Bruyère. Van még tőle metaphysicai töredék, növények természethistoriája, 's több természethistoriába vágó munkái. Neki tulajdonittatik Aristoteles *Astronomicon*-ja is. Öszves munkáinak legjobb kiadatai: Heinsiusé (Leyd. 1613); és Schneideré (Leipz. 1818—21, 5 köt.), görögül és latinul. A' növények természethistoriáját legteljesebben kiadta Rodaeus (Amsterd. 1644, fol. gör. és lat. nyelveken). Legjelebben fordította ezt K. Sprengel, (2 rész. magyarázatokkal, Altona 1821).

THEOPHRASTUS PARACELSUS, I. PARACELSUS.

THEORRE (tiorba) guitarre nemü, ma már divathól kiment hangszerszám; hasonlít az Olaszok liutojához, legalább hasára 's nyakára nézve, melly ugyan jóval hosszabb, 's azért az Olaszok néha Achiliutonak nevezik. Van 14—16 hurja. Csak kiséretre, nem darabok játszására vala alkalmas.

THEORIA (*θεωρία*, szemlélet) eleinte szemlélődést, azaz, érzékfeletti dolgoknak értelemmel való vizsgálatát és megismerését, utóbb tudományos észmérést 's általában tudományt jelentett, ellentétben a' praxissal, vagy amaz isméreteknek köz életheli használatával. Noha e' kettő a' lélekben szorosan egyesülve van, 's alapos praxishoz jó theoria kívántatik, mégis valóságban ugyan azon ember ritkán bír mindkettőbeli ügyességgel. Azért megkülönböztetjük a' theoreticust, vagy azt, ki valamelly tárgyat csupán tudományosan tekint 's törvényeit meghatározni érti, és a' practicust, ki e' törvények alkalmazásában gyakorlott, mi sokszor ama törvények világos ismerete nélkül is történik. Theoria materialis értelemben 1) egyes tudományt vagy annak saját tudományos nézetét jelenti. 2) a' tudománynak, vagy részének rendszeres előadását, 3) a' cselekvés szabályinak öszvesését vagy az isméretek egészét teszi.

THEOSOPHIA szó szerint isteni dolgok tudománya, innen a' szemlélődő philosoph is, ki az isteni dolgokat felfogni 's tudományba szerkezni törekszik, theosophnak nevezhető. Azonban többnyire e' nevet olly lelkesülteknek adták, kik istenség körüli nyomozatokban a' rendszeresen gondolkodó értelem határin túl hágtak, 's azt, mit az ember csupán sejdithet, 's fogalmakba nem öltöztethet, fentebbi világultságnál fogva szemlélni képzeltek 's ábrázolni iparkodtak. Minthogy nyilatkozásaiknak isteni eredete gyanus volt, 's kijelentéseik igaz forrása inkább egy szabálytalan erős képzelődésnek látszott, azért a' theosophok is többnyire, olly rajoskodók gyanánt tekintettek, kik önmagokat megcsalták. Így ítélte a' felvilágultság Böhme, Swedenborg, St. Martin 's más újabb időkbeli leghíreseb theosophokról, 's álmodozásikkal együtt mindnyájokat feledékenységre kárhóztatta.

THERAMENES (athení), Socrates tanítványa, az Athenére nézve olly szerencsétlen peloponesusi had végén, honának politicalai változásaira nézve, igen nevezetes, de nemileg kétséges szerepet játszott, melly miatt nem éppen ok nélkül vádoltatik ingadozó characterrel. Ó volt az, ki az Athenének olly sulyos békét, mint meghaltalmazott követ, Spartával kötötte 's neki tulajdonittatik az új oligarchiának bevitetése az ugy nevezett 30 zsarnok alatt, kik közt ő egy volt; mindazáltal zsarnoki bánásokat nem hagyta helyben 's ez okozta nyilvános elvándoltatását 's erőszakos halálát. Critias, amaz erőszakoskodók egyike, volt főellensége 's vádolója. Theramenesnek,

mint Socratesnek, méregpharag kellett innia, mit elszántsággal 's bátran tett.

THERAPIA vagy **THERAPEUTICA** (gör. *θεραπευσις*, beteget ápolni) a' gyógytannak azon része, melly a' nyavalyák orvoslása módját tanítja. Két részre oszlik, általánosra és különösré. Ez bizonyos betegségformák gyógyítása módját adja elő, amaz közönséges szabályokat állit fel, mellyeket az orvosnak tiszte teljesítésében követni kell.

THERMOMETRUM, I. HÉVMEÉRŐ.

THERMOPILAK, szó szerint meleg ferdők vagy források kapuja, hegyeszorosa, mivel szomszédságában meleg források vannak. Ezen egyetlen hegyeszoros, melly vitt Thessaliából az Óta hegyén keresztül Hellasba, híres **LKONIDAS** (I. e.) hősi haláláról 's az **AMPHICTYONOK TÖRVÉNYSZÉKÉRŐL** (I. e.).

THEROIGNE-DE-MÉRICOURT, a' lázadás úgy nevezett Amazona, Luxemburg szomszédságában szül. Ritka szépséggel kitetsző szónoktehetséget párosított benne a' természet, mellyet a' franczia lázadás első éveiben több pártfő sikerrel használt czéljaira. Irják, hogy 5 Oct. 1789 Versaillesben részint pénzosztogatással, még inkább pedig nyomos beszédével ő gerjeszté zendülésre a' Flandern ezeredet. Azután is minden alkalommal a' legkedveltebb népszónokok nyelvén szólván, halgatóiba teljes mértékben beleönté saját lelkesedését. 1790 a' népek felültetésére Lüttichbe küldött titkos látítók úttársa lón; de itt az Austriaiaktól elfogatók 's Bécsbe hozaték. A' vizsgáló biztosság róla tett tudósítása kíváncsivá tevő Leopold császárt vele megismerkedni. A' császárral beszélgetése szabadon bocsátatását eszközölé, de megiltaték austriai tartományba lépése. 1792 elején Parisba visszatérván az alkotmányi elvek, mellyek akkor erőtelenedni kezdtek, hatalmas pártolójának mutatkozáék. Most dsidával, majd kivont karddal 's öve mellett pisztolyokkal, jelene meg közönséges helyeken 's egyesületekben, egész csoport Amazont vezetvén 's buzdító beszédeket tartott. Ő volt az, ki 10 Aug. 1792 Suleaut 's más ötöt, kik azzal vádoltattak, hogy a' nemzeti őrseregnek alattomban hamis töltéseket készítettek, a' nép nevében megölette. Suleaut (egy folyó irat szerkeztetőjén) ő tevő az első szurást, azon sértegetések meghoszulására, mellyekkel folyó iratában ez ötöt illette. Végre ezen feszültség elmeháborodássá 's utóbb teljes őrülséggé vált. T. a' st. marcaui 's későbbben a' salpetriéréi tébolyodtak házába viték, hol marada haláláig (1817), őrülsége gyakran hevesen törvén ki. 20 évet tölte ezen teljes értelemben vett állati állapotban; de még is mindig láthatók valának hajdani szépségének nyomai.

THERSITES, a' Troját vivő Görögök egyike, kinek éretlen 's gonosz fecsegéseit Homerus leírja. Teste igen utálatos volt, kanccsal, sánta, pupos és kopasz. Kiváltképpen Achillest, Ulyssést és Agamemnonnt gyűlölte. Általában a' vivás félben-szakasztatását 's Görögországba való visszatérést java'ta, 's szemtelenül mocskolta a' hadvezéreket. Irják, hogy későbbben Achillestől megöletett.

THEREUS, a' Görögök legnagyobb hőscinek egyike. **ARGEUSNAK** (I. e.) és Aethrának, Pittheus trózeni király leányának fíjek. Th. mint atticai király, az Argonauták táborozásakor élt, mellyben maga is részt vett, K. e. a' 13 száz. Már ifju korában — monda szerint — Thrózenéből, hol neveltetett fel, Athenébe utazta közben, több állati 's emberi sérnyeteget (t. k. Periphetest, Sinist, Pityokamptest, Skiront, Kerkyont és Prokrustest) meggyőzött. Atheában, atyjától nem esmertette, mostoha-anyjának, Medeának, izgatására, méreggel végeztetett volna ki, ha atyja történetből fíjának kardját annak meg nem esmerte volna, mellyet Thrózenében hagyott. Th. erre meggyőzte Pallas fíjait, kik a' király és az uj ko-

rona örökös ellen felkeltek. Megkötözte a' kegyetlen marathoni bikát, mely a' környék lakóinak temérdek kárt tett. Még hiresebb azon tette, midőn Cretában MINOTAURUST (l. e.) a' labyrinthusban megölte 's ezáltal az Atheneieket az adó alól felmentette, melyet ezek Minos királynak (kitől meggyőzettek) ezen szörnyeteg számára fizetnie kellett 's mely bizonyos számú ifjakból és leányokból állott. Th. célját elérte Ariadne, Minos szép leánya, ki a' hősifjat megszerette, 's neki egy czérnagonibolyagot adott, melynek segítségével a' labyrinthusból szerencsésen ismét kijött. A' szerelmes Ariadne követte a' győzedelmezt, de ez elhagyta a' leányt Naxos szigetén, vagy némelyek szerint ez itt meghalt. Atyját Th. nem találta már életben; mert Th. elfelejtvén hajóiról a' fekete vitorlákat levenni, Aegens, ezeket fija halálának jeléül vévén, tengerbe ugrott. Th. országlása alatt bölcs szerkezeteivel éppen olly nevezetessé tette magát mint előbb bajnoki tetteivel. Ő alapította Athene demokratiai alkotmányát 's rendelte a' panathenaeák nagy népinpét és az isthmusi játékokat. (L. ATTICA.) De letévén az uralkodást, majd ismét új vállalatokra ment, nevezetesen PIRITHOUSSAL (l. e.) Részt vett a' colchisi táborozásban, a' calydoniai rettentő vadkan vadásztatásában, a' Lapithák és Centaurok viadalában 's meggyőzte a' fekete tenger mellett lakott Amazonokat, kiknek királynéja, Antiope vagy Hippolyte, neki fíjat, a' szerencsétlen Hippolitust, szült. Pirithoussal egyesülve elrabolta Helenát 's ugyanazt akarta tenni Proserpinával is, kit némelyek földi lénynek, Aidoneus király leányának tartanak, mások az alvilág királynéjának magának lenni irnak. A' feltétel nem sült el 's Th. tömlöczbe zárattott 's Herkules által szabadított ki pokolból. Elte többi részét szerencsétlen esetek láncza tölti be. Nőjének, PHAEDRÁNAK (l. e.) 's fíjának, Hippolytusnak szomorú végeken kívül, visszajöttékor Athenét fellázadva találta; Lycomedes scyrosi királytól segítséget kért, de ez ötet tengerbe vetette, vagy talán maga ugrott bele, 's hullámok közt halt meg. Későbbben az Atheneiektől, mint félisten tiszteltett 's számára pompás templom építettet; tiszteletére évenként népinpét is tartatott. Ötet 's hősi tetteit több hajdani műveken láthatni ábrázolva 's mind hősi, mind szomorúköltők (nevezetesen Enripides, kinek *Theseus* című darabja elveszett) választották költeményeik tárgyává.

THESIS tétel, jelesen ollyan, melyet meg kell mutatni, bizonyítani. Logicában e' név többféle viszonyok alatt fordul elő, mint antithesis ellentétel, synthesis összekapcsolás, hypothesis feltétel. Köz beszédben in thesi annyit tesz, mint általában, azaz, hol még feltételnek, korlátozásnak nincs helye. Thesisek továbbá a' vitatás végett valamely tudományból kivett tételek. Hangszatban thesis a' leütés vagy azon rész, mellyel a' tactus kezdődik, ellenben arsis a' felütést jelenti. Metricában a' szokás ezeknek ellenkező jelentést adott.

THESPIS, Athene mellett egy mezővárosban szül. Solon idejében élt, K. c. a' 6 száz. első felében 's a' szomorjáték feltalálójának íratik, mennyiben Bacchus innepének alkalmával, a' karének mellé beszélt rendelt, ki a' kar hallgatásakor, rendszerint egy mythus mondott el. Mivel fáradságáért bakkkal (*tragos*) ajándékozott meg, ebből vette létezését a' szomorjáték tragaedia neve. Szinpadul T. szerkeret használt.

THESSALIA, tulajdonképpi hajdani Görögországnak éjszaki része. Kel. a' therinaei öböl határozta; délre Boeotiától az Óta 's nyug. Epirustól a' Pindus választotta el 's éjsz. Macedoniától az Olympos. Termékeny, romános tartomány, hol halmok 's hegyek és gazdag térségek váltják fel egymást, mellyeket számos folyók öntöznek, t. k. a' Peneus, mellynek partján feküdt a' paradicsomi Tempe. Ezen tartománynak éppen olly termékeny gabonaföldei 's szőlőhegyei vol-

tak, mint baromlegelői; kiváltképpen híres a thessaliali lötenyészés. A Thessaliaiak legjobb lovaglókknak tartattak, sőt nekik tulajdonítottak a lovaglásmesterség feltalátatása is. Ugy látszik, Thessalia Görögország minden részei közt legkorábban népesedett meg. Legrégibb lakóinak az Aemonak vagy Haemonok (honnan a tartomány Haemonianak is neveztetett) említettnek. Azután Pelasgok és Hellenek vándoroltak le; az utolsók Deucalion alatt K. e. a' 16 száz. Itt laktak a Centaurok és Lapithák is, az Olympos és Ossa hegyei mellett. A' keleti földnyelvet, mely messze benyul az aegaeum tengerbe, a' Pelion hegy képzí, melyet a' Gigások tornyoztak az Ossára, hogy az eget vivhassák. A' Pelion tetején (most Petra) híres barlang van, melyben lakott, mint íratik Chiron centaur, Achilles tanítója. Itt jelennek meg először a' hajdani regében Achaeus, Aeolus, Dorus, mint a' rólok nevezett görök népségek törzökatyjai 's lassanként több apró statusok képződtek; p. o. Jolkos, hol Aeson uralkodott, Jasonnak, az Argonanták vezérének, atyja; továbbá Phthia, hol Peleus, Achilles atyja, országot a' Myrmidonokon; és Phaeaea, mely későbbi időkben hatalmas országgá emelkedett. Itt királykodott egyszer Admetus (Alceste férje), végre Sándor zsarnok. Anthelában Thermopylenél tartották a' görög szövetséges statusok, az Amphictyonok őszi gyűléseit. Macedoniai Filep. magát egész Thessaliának urává tette 's Macedonia felsősége alatt maradt, míg romai tartományá nem tetetett. Most Jania h névvel europai Törökországnak egy részét teszi. A' hajdani földleirók Thessaliát Thessaliotisra, Phthiotisra, Pelagiotisra és Hestiaeotisra osztották; a' két utolsó helyett Magnesia és Perrhaedia nevek is találatnak a' régi földleiratokban. Thessalia legnevezetesebb hegyei: a' Pindus, Óta, Ossa, Pelion 's mindenek felett az istenek lakhelye Olympus, Macedonia határán. Jelesebb folyói, a' Peneuson vagy Peneioson, a' tartomány főfolyóján (most Salympria, mely az Olympus hegytorkaitól bezárt Tempe-völgyen keresztül folyván, tengerbe ömlik) kívül, az Apidanus, Achelous és Spercheios; a' városok közt kitetszők a' nevezettek kívül, Hellas, Trachin vagy Heraklea, Pharsalus, Larissa, most a' tartomány fővárosa. Thessalia több igen híres hő hona volt, mint Achillesé, Jasoné, Philoctetesé, Patroclusé, Pirithousé. Arról is híres volt, hogy sok 's igen jó varázsfüvet termett 's a' thessaliali nők varázslásokról annyira el voltak hírlelve, hogy Thessalis, thessaliali nő, néha annyit tett, mint varázsló vagy boszorkány.

THESSALONICA (Saloniki, Salonichi vagy Selanik, legrégebbi időkben Therma), török város has. nevű helytartóságban, mely közönségesen Makloniához számláltatik. A' nép számára nézve harmadik város 's kereskedelem nézve legközelebbi Konstantinápoly után, a' Törökök europai birtokaiban. Az újabb időben igen csekélyé lett thermaei öböl végén fekszik, a' Kurtiah hegy meredek oldalán, félkör formára építve. Magas falak 's bástyák veszik körül a' várost, mely más városok felett tisztaságával tűn ki 's 70,000 lak. van, ezek közt 10,000 Görög 's 23,000 Zsidó, kik mintegy 3—4000 házban laknak. Az itt tartózkodó Europaiak közt több Német és Francia van, mint Angol. Az utcák keskenyek és kővel niúcsenek kirakva; a' házak török módra vannak építve. 10 nagy 's több apró mecset, 9 ferdő, görög szentegyházak, görög klastromok, egy kath. templom 's egy zsidó főiskola van benne, Hora névvel, 200 tanítóval, 1000-nél több 4—40 éves tanulóval és sok könyvtérrel. A' két legnevezetesebb mecset hajdan sz. Zsófia és sz. Demeter templomai 's görög egyházak voltak. Az utóbbiban 360 oszlop számláltatik, melyek tartják a' fedelet két galériájával. A' két tornyu várkastélynak egy része dombon fekszik, mellyről gyönyörködtető a' kilátás az egész tengeröblre, városra, Macedonia végetlen térségeire

's az ezeken kigyózdó folyókra. A' várkastélyhoz tartozó falak nagyobb része a' tengerpart mentében nyul; mindazáltal a' kikötőkaputól nyugoti irányban megszakasztatik. Ott tágas kikötő van, mellyben 300 hajó megfér 's mellybe eveznek hajók minden török és sok keresztény tartományból. A' város sok lábszőnyeget, mellyek nagybárra Zsidóktól készítettnek 's hirsek, posztó, selyem- és pamutmiveket 's szattyánt ad. Sokkal fontosabb kereskedése, mert Thessalonica europai Törökország csaknem minden portékáinak, német 's más portékáknak főrahelye. Nagy pénz- és váltókereskedés is üzezik Béccsel és Smyrnával. A' tartomány főtermeszterményei: gabona, pamut, dohány és építőfa, mellyek egyszermind a' város legfőbb kivitetni szokott portékái. 1809-ben 110,000 csomó pamut 's 1 mil. font gyapju vitetett ki. Az idevaló kerület évenként 20—40,000 csomó (bál) dohányt (csomóját 275 fontjával számlálva) természet. A' városban 's kivüle sok régiség és felirat találtatik. T. környékének térségén feküdt Pella, Macedonia hajdani fővárosa. Ezen térségetől északra egy magas hegylánc nyul, Xerolivado nével.

THETIS, Nereus és Doris leánya, tehát a' Nereidák egyike. Segítette Jupifert a' Titánok ellen, kik az istenek atyját meg akarták kötözni. Jupiter és Neptunus (Pindarus szerint) feleségül venni kívánták, ritka szépségeért; de Prometheus vagy Themis ellenkezőt javalt az isteneknek, mivel Thetis fija atejánál hatamasabb leend. Ezért Thetist az istenek Peleus Myrmidonok királyának (Thessaliában) rendelték nőül; ezerféle alakokba változott ugyan el, hogy Peleus szerelmeskedéseit kikerülje, de Peleus Proteustól vagy Chiroutól hasonló tehetséggel ajándékozta meg, végre megadta magát neki Thetis. Az istenek jelenlétével fénylő lakodalom Pelion hegyén tartatott. T. Peleusnak 7 gyermeket szült, kiket, hogy halhatlanokká tegyen, míg férje aludt, tűzbe tett, hogy a' tűz a' halandót eméssze meg. De a' gyermekekben kevés mennyi anyag lévén, mind elvesztek, Achillesen kívül, kit, Peleus felébredvén, kiragadott a' lángok közül. Ezen megháborítottatón haragra gerjedvén, elhagyta férjét Thetis 's testvéreivel ment, a' Nereidákhoz. Mindazáltal utolsó síjának, Achillesnek, sorsában részt vett; ezt a' Styxben megferesztette, hogy megsebesíthetlenné tegye 's leány öltözetben Lykomedes skyrosi királyhoz küldte, hogy a' trojai hadban leendő résztvétől megóvja. Midőn ACHILLES (l. e.) megöletett, T. a' Nereidákkal a' partra jöven, olly rettentő jajgatást tett, hogy a' Görögök ijedtekben szinte elszaladtak; erre a' meghaltat isteni ruhákba öltöztette 's megégetés után legfényesebb halotti játékokat adott. — A' hajdani cosmogoniák szerint T. vizet ábrázolt, innen jó elváltozó tehetsége, mivel a' víz, mint minden dolgok alapeleme, minden alakot felvesz. T. thessaliali Phthiotis főistensége volt, mellyben Peleus országolt 's hihetőleg ezen király dicsőítésére találtattak fel ezen költemények. Egyébiránt TRITHYS (l. e.) istennével nem kell Thetist felcserélni.

THEURDANK német rimes költemény 's versezet, mellyet Pfingzing Menyhárt, császári tanácsnok, St. Sebald (Nürnbergben) prépostjairt, a' 16. száz. első felében, I Maximilian tetteit 's kalandjait adván elő abban, kiváltképpen azt, miképpen kérette meg Burgund örökös-hercegnéjét? Először Nürnbergben jött ki 1517, több sametstettel Schaufelintól. Burkard Wallis újra dolgozva kiadta 1553. Theurdank nevét a' császár e' versezetben onnan kapta, mivel ezen költeményben, gondolatait ifju korától fogva kalandos (*theuerlich abentheuerlich*) dolgokra fordította. A' versezetben rejtve lévő nevek igazi jelentéseit feltalálhatni Franke Sebestyén *Chronik*-jában.

THEURGIA, az a' tudomány, melly szerint ember bizonyos cselekedetknél 's szertartásoknál fogva istenekkel és szellemekkel közlebbi öszveköttetésbe jöhet 's ezeket természet feletti munkálatok elő-

állítására megnyerheti. Eredetét a Chaldaeusoktól vagy Persáktól kapta, kiknél a' magusok azzal foglalatostokdakt; az Egyiptomiak is nagy titkokkal dicsekedtek e' tudományban 's mint amazok Zoroastert, ugy ezek Hermes Trismegistust tartották annak feltalálójának. A' theurgia tehát a' magiához tartozik.

THIARD (Auxonne Theodor, gróf), követ-kamara tagja; 15 éves korában a' király ezredébe állott, mely akkoritan az előbbkelő nemzetségek ifjainak nevelő iskolája vala. Alig tölte itt esztendőt, kiűtött a' lázadás; ezrede ebben nem akara részt venni, Th. maga is hevesen kikelt ellene, elhagyá Franciaországot, 's Condé herczeg fő hadi szállására Wormsba ment. A' herczeg serege az 1792-ki táborozás után téli szállásra vonulván, Th. tanulni kezdé nemzete legjobb íróit. Voltaire és Rousseau szabadelmű nézetekkel tölték el, még is hiv maradt királya ügyéhez, 's nyolcz esztendeig viaskodott mellette. A' Bischheim és Constance melletti csatákban ritka vitézséget bizonyított. Többszöri próbái, hogy a' kiköltözöttek lajstromából kitöröltetnék, sikeretlenek maradtak, míg végre a' consuli kormány alatt csakugyan visszatért honába, 's 1801 a' Saonne és Loire megyei tanácsba lépett. Ez 1803 vágytársát Duhesme generalt csupán négy szó többséggel a' törvényhozó tanács tagjává választá. A' tábornoknak egyik barátja t. i. e' kérdéssel idegenité el Thiardtól a' választókat, *Ollyat akarnak-e Kegyetek választani, kinek csizmájáról a' koblenzi sár még le nem kopott?* Ez alkalmat ada Napoleonnak, ki a' császári koronát nem sokára felvéve, hogy Thiardot figyelmére méltatná 's kamarásának tenné. Igy kíséré a' császárt Maillandba, a' koronázásra. Augusta bajor herczegasszony kezé már rég: a' badeni örökös nagyherczegnek vala ígérve; de Napoleon, ki a' herczegnét Beauharnois Ódóznak kívánta adni, müncheni és karlsruhei követéinek megparancsolá, hogy e' tervet mindenkép gátolják. Mivel azonban némelly nehézségek gördülének közbe, Thiardot küldé Napoleonnak, ki a' markgróftól egy formaszertint lemondást tudá eszközölni 's ez által a' müncheni udvar minden további kétségeit eloszlatni. Azonban Napoleon Austria ellen táborba szállott. Most parancsot vón, Th., hogy a' karlsruhei, stuttgarti és müncheni udvarokkal szövetségi alkura lépjen; mire a' császár, tetszése bizonyosságául, a' testőri lovas vadászok közé álltá, mely szerencsében előtte egy kiköltözött sem részesült. Az austerlitz ütközet után, a' Ferencz császárral történt összejövetel estéjén így szólítá meg Napoleon: *Induljon Karlsruheba! On a' nagyherczeg egybekelését megakadályozta; de neki nőjének kell lenni. Hugom már nincs, azonban Beauharnois Stephaniát vagy Tascher kisasszonyt Breisgauval együtt oda adhatom.* Th. elvégné küldöttségét, 's a' badeni status-ministerrel jöve vissza a' Schönbrun fő hadi szállásra, ki a' herczegasszony kezét megkéré. Nyomban Münchenbe kíséré ismét Napoleont Beauharnois menyéközfjére, innen pedig Stuttgartba sietett, hol Normann minister Bonaparte Jeromos részére Katalin herczegasszony kezével kínálá meg. Th. Parisba visszatérte után Ragusába küldetének Napoleontól, hol ostrom alatt volt, míg Molitor fel nem szabadítá. A' császár által visszahivatva, épen a' jeni ütközet napján ért a' fő hadi szállásra, 's hat nap mulva a' Würtembergieket és Bajorokat vezérté Dresdába, mellynek kormányzójává névezteték. Parancsa volt mindent elkövetni, hogy Szászország a' Poroszoktól elálljon, egyébiránt olly szigorulag banni, mint meghódított tartománnyal szokás. E' parancsot olly okosan 's nemesszivüleg teljesítette Th., hogy nevét Szászországban ma is tisztelettel említik. Ettől fogva jelentés nélkül meheti a' császár szobájába, mely ritka kegyért nem kevés irigyei támadtak. Felsőbb kormányzások iránti viszonya most több surlódásra ada alkalmat, 's ó Febr. 1807 elbo-

csatátását kéré. Két ízben nem fogadá el kérelmét Napoleon, de harmadszor parancsot kapa, hogy a sereghez menjen. Itt felettébb kegyesen fogadá a császár, de néhány nap mulva élénken összezördülvén vele, jószágira utasítá. Th. t. i. több leveleiben igen szabadon nyilatkozik a császár felől, 's ezeket elfogták. Csak 1809 végén a Párisban volt szász király közben járultára hivaték vissza. Azonban hivatal nélkül maradt, míg 1814 hadnagyképen a' nemzeti testőrök közé álla. Napoleon megbukta után ismét a' hadi sereg közé állított, de nem soká az új kormány kegyelméből is kiesett, 's 1815 félzoldra tétetett. Napoleon új felléptével Aisne megye parancsnokává lón, Lallemand testvérek ellen kelle hadat vezetnie, de ettől állhatatosan vonakodott; a' történetek folyama nem engedé, hogy hadi törvényszék elibe idézethessék. Midőn Chalons-sur-Saone részéről követté választátnék, meggyőződése szabad kimondásától semmi sem tarthatá vissza. Később az új ministerium alatt személyes bátorsága is veszélyben forga, 's barátai még sem birhaták rá, hogy Franciaországot hagyja el, 's midőn 1816 Maj. 6. este megtudta, hogy más nap reggel elfogatik, maga állott a' törvényszék elibe. Hat hétig tarták fogva az apátságban, minek oka előtte titokban maradt, ekkor külföldre uti levelekkel kínálák; de ő nem fogadta el, hanem törvényes vizsgálatot kívánt. Félesztendeig minden ajánlatokat folyvást megvetett; ekkor végre a' csendőrség feje Angles magához hivatá 's tudtára adá azon parancsot, hogy Párisból távoznia kell 's Saone és Loire megyébe lépnie többé nem szabad. De Th. azt felelé, hogy inkább a' börtönben marad 's ismét visszament az apátságba. Itt azonban senki sem akará bezárni. 1817 követté választatását meggátlá a' ministerium, de 1820 a' Saone és Loire megye 457 szóval 93 ellen még is megválasztá. Ekkor a' kölcsönös oktatás mellett 's az alapítandó 12 püspökség ellen szavalt, 1823 a' kamatok leszállítása ellen voksolt. 1824 ismét megválasztatván, ellene szegült a' kárpótlási törvénynek, noha az által őn magának is 1,100,000 francot kelle nyerni.

THIBAUDEAU (Antoine Claire, gróf), egy a' 24 Jul. 1815 Franciaországból száműzött leghiresebb Franciaiak közt. A' lázadás kiütéséig Poitiersben ügyvédő volt, 's 1792 a' nemzeti gyűlés tagjává választatott. A' király perében ennek halálára szavazott 's ellene volt az ügy néhez leerdő feljebbvitetésének és az ítéletmondás végrehajtása elhalasztásának. A' nemzeti gyűlés országlása alatt többször küldetett a' departementekbe, hol az akkori időkhez képest mérséklettséggel viselte magát, bár egyébiránt igen heves republicanismust mutatott. A' 18 Brumaire után Napoleon igen megkülönböztette őtet, bordeauxi tisztartóvá (praefectus), statustanácsnokká, gróffá tette 's egy volt a' császár leghevesebb és legészteljesebb pártolói közt. Napoleon Elbábóli visszatérte után a' képviselők kamarájába nevezetett taggá, mellyben utolsó pillanatig 's midőn Paris a' szövetkeztől már be volt is kerítve, legtüzesebben ellene volt a' Bourbonok megesmertetésének. Pragában, mostani lakhelyében, fiával kereskedő házat állított fel. Felette nevezetesek e' munkái: *Mémoires sur la convention et le Directoire* (1824, 2 kiad. Par. 1827); *Mémoires sur le Consulat 1799—1804*, melly neve nélkül jelent meg Párisban 1827. 1828 óta jó ki Cottánál *lie de Napoleon*-ja 12 köt.

THIBAUT (Ant. Frid. Just.) elmés író, badeni titk. tanácsnok és Heidelbergben első törvénytanító, szül. Jan. 4. 1774 Hamelnben Hanoverában, 1796 Kielben doctor, 1798 a' törvényi kar segéde, 1799 rendes professor lett, 1802 Jenába hivaték; 1805 a' Heidelbergi egyetem új szerkezete után ismét ide jött. Törvényi egyes kérdések feletti értekezésin és számos bírálatin kívül, legjelesb munkája *System des Pandektenrechts*, melly előszer 1803 2 kötetben, hetedik kiadásban pedig Berl. 1827 3 kötetben jelent meg. Napoleon megbuk-

ta után Th. is azok egyike volt, kik egy jól rendezett status-szövetség fő feltételül Németországon a' jog, még pedig korszellemhez alkalmazott, világos és meghatározott jog egységét ismerék, 's azá hitte, hogy e' munkát egy jeles törvénytudósokból össze állítandó társaság létre hozhatná. E' végből írta *Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland* (1814.) Nagy barátja a' hangászatnak is és a' hajdani művészeknek különös tisztelője. A' hangművészség fejedelmének, (mint ezt S. Péter templomában a' sírkő írás nevezi: Joannes Petrus Aloysius Palestrina, musicae princeps), *Über Reinheit der Tonkunst* című igen elmés iratával hódolt. (1825.)

THIELMANN (báró), szül. 27 Apr. 1765. porosz kir. vezére a' lovasságnak (1824 oltá), a' 8-dik seregosztály parancsnoka 's a' Weser és Rajna közt fekvő porosz-vestfáliai tartományok katonakormányozója, polgár-zuléktól vette származását Münsterben. Atyja szász választói fő-zámvét-tanácsnok volt, kinek holtá után a' nagy esztettségű 's pallérozott ifja katona-életre adá magát 1782. Az ujonnan alkotott szász huszárezredben 1791 hadnagságot nyere 's a' francia lázadási had elég alkalmat nyujta neki maga kitüntetésére. Ezeredének minden hadi munkálódásában dicséretes részt vevé Thielmann 's lélekjelensége és rettenthetlensége közönségesen követő-például ajánlataának. A' Siegnéli ütközetben (19 Jun. 1796) szász Henrik-rendet érdemlett. Azután Parisba utazott, 1798 kapitány lett 's Thü-ringenben tudományoknak élt. De az 1806-ki táborozás, a' jeni ütközet 's szerencsétlenség, a' szász segítő sereg önkénytelen munkátlansága, váratlan beszélgetése Napoleonnal Merseburgban, 's a' szász udvarra tolt változó politica, felnyiták szemeit Németország állapotja felől 's ismét fegyvert foga. Danzig vivatásakor 's a' friedlandi ütközetben őrnagy 's a' király segéde lett. 1809 ezerelessé 's vezérséggé nevezetvén, 2000 emberrel 's kevés lovassal és pattantyussal iparkodék Dresdát és Szászországot a' benyomult Austriaiak ellen védni; azután a' befelé siető vestfáliai-francia segédsereg elővédőréte vezeté. 17 Jul. 1809 vezérőrnagy 's már 26 Febr. 1810 vezérhadnagy lett. Az orosz táborozásban nevezetesen a' Mosaiskóli ütközetben, igen jól viselé magát Szászaival, kiket a' táborozás szerencsétlen kimenetelével Moskától nagy nehezen haza vezete. A' szász király ekkor báróságra emelé őt. 1813 elején Torgaut védé 's ez alkalommal se francia, se orosz vezérek ajánlatait nem fogadván el, királya saját kezével írt levelében megdicséré tetté 's neutralitást parancsola neki. Torgauból a' szövetkezett fejedelmektől értekezésre meghivatván, azt reménylé T. hogy királya Austriával kezét fog 's Németország szabadságának hajnala valahára felderül; azonban a' lützeni ütközet (10 Maj.) következésében azt a' parancsot vevé, hogy a' várat Franciaáknak adja ált, mire a' várparancsnoksággal hivatalát is letévé. Erre a' szövetkezett táborába menvén, előbb orosz; későbbben porosz szolgálatba lépett. Az orosz császár sz. Györgyrend közép keresztésévé neveze. A' vaterlooi ütközet napján T. Wavrenél egy porosz seregosztályt vezérle Grouchy francia csapatja ellen 's helyét meg tudván tartani, sokat tevé ezáltal a' főtörténetek szerencsés kifejlésére. Szélütésben halt meg Koblenzben 10 Oct. 1824. Eltét leírták Hüttel (Berl. 1828), de L'Or (Leipz. 1829), Oberreit őrnagy (*Beitr. z. Biogr. des Generals Freih. v. T. Dresd. 1829*); legjobban Holzendorff kapitány (*Beitr. zu d. Biogr. des Generals Freih. v. T. und zur Gesch. der jüngst vergangenen Zeit, mit Actenst. Leipzig 1830.*)

THIEME (Karl Traugott), érdemteljes tanító 's minden nevelőnek ajánlható író, 28 Jan. 1745 szül. Kanizban Oschatznál, hol atyja predikátor vala, tanula Meissenben és Leipzigban, hol magister

's 1772 catecheta vagy délutáni predikátor leve a' Pétertemplomban. Némelly házaknál oktatóst adván, irá kecses *Erste Nahrung für den gesunden Menschenverstand-ját*, melly 1817 (Dolzól áltézetve) 8-szor jött ki. 1776—84 mint a' Lübbeni (Alsólausitzban) lyceumnak rectora olly munkás volt, hogy az ő és utána jött Suttinger alatt a' lyceum virágzó tanító intézet leve. Erre Merseburgba, 's innen 1790 Lübanba hívaték rectornak. Ezen 1785 Becker *Deutsche Zeitung-jának* 22 szám. kihirdetett jutalomkérdésre: *Welches sind die in dem gegenwärtigen bürgerlichen, kirchlichen, wissenschaftlichen und geselligen Zustande der deutschen Nation wirklich vorhandenen Hindernisse des Selbstdenkens und was für Irrthümer, Schwächen und Fehler des Verstandes bringt jeder der hier anzugebenden Mängel und Miszbräuche insbesondere hervor?* tett felelete, 4 ahoz értő bíró (Eberhard, Engel, Platner és Weishaupt) ítélte által jutalmat nyert. Ez a' munká 1788 *Über die Hindernisse des Selbsteakens in Deutschland* cz. a. nyomtatott ki. Többi jeles irományai: *Über den herrschenden Ton der Schulen*; *Über die Schädlichkeit unordentlicher Lecture junger Leute*; *Ideal eines Lesebuches für Bürger- und Landschulen* (1793); *Gutmann, oder der sächsische Kinderfreund* (2. rész. 9 kiad. Leipz. 1824); *Die Gutmann'sche Schule*; *Erdmann, eine Bildungsgeschichte* (3 köt. 1801); *Grundlinien zu einer Geschichte aller positiven Religionen* (1803); néhány egyházi beszéd e' czim al. *Reden vor der Gemeinde* (1782) 's *Aufmunterungen zum vernünftigen Denken und Handeln* (új kiad. 1801.) Sokat dolgozott a' hallei *Allgem. Literaturzeitung*-ba is. Elte utolsó napjaiban orvosához közel akarván lenni, Görlitzbe mene, hol 30 Maj. 1802 mh.

THIEMO (Thyemo), szent, nagy nemzetségből vevé eredetét a' 11 száz, a' nideralteichi klastronz híres iskolájában neveltetik 's szép és erőmű tudományokban oktattatik. Azután salzburgi apát 's 1088 érsek leve ugyanitt. Ellenkező környülményektől kényszerítettven, lemondá dicséretesen viselt érseki hivataláról 1101 's Admontban (Radstadtnál) kerese menedéket. Mártírhalállal halt meg Palaestiaában 's szentek közé iraték. T. jeles szobrász volt 's iratik, hogy a' kőszobor-öntés mesterséget értette. Zschokke véleménye (*Bairische Gesch.* 1 köt. 334 l.), hogy ezen gipszöntést kell értenünk, igen hihető. T. munkáinak tartatnak 's mutogatgatnak most is: 1) Máriaszobor Salzburgban a' Pétertemplomban; 2) egy más Groszgmairban (Reichenhallnál); 3) a' radstadti Máriaszobor; 4) más Altenmarktban. Vö. Benedict Pillwein *Die Festtage der Mutter Gottes Maria* (Salzburg 1816.) Gilje Ferencz *Topograph.-histor. Beschreibung des Landes ob der Ens-e* szerint Admontban 's Fiorillo szerint az Ensnél is találtatnak Thiemotól kőből öntött szobrok.

THIERSCH (Frid. Wilh.) szül. Jun. 17 1784 Kirchscheidungenben Thüringenben. Tanulmányit Lipsében és Göttingában végzé. 1812 görög grammaticát adott ki. A' göttingai philosophiai kar 1809 doctorrá 's utóbb assessorrá tevé. Ekkor Münchenbe hívaték tanító székre, hova 1809 a' francia seregek közt utazott. Itt az ugy nevezett déli és északi Németek vitájába keveredett, 's egy ezen tárgyban készített irata sok ellenséget támaszta ellene. Orozva akarék meggyilkolni. Ez részvétet gerjeszte iránta 's most sorsa jobbra fordult, a' királyi hercegasszonyok történet és literaturában oktatása bizaték rá. Ekkor felállitá a' philologiai intézetet, mellyet 1812 's kormány általvett 's az academiához kapcsolt. Ennek folyó irata *Acta philolog. Monacens.* 3 kötetig terjedt. 1814 a' Bajoroktól elvitt műremekek visszavétele végett Parisha küldeték. Ekkor ugyan Napoleonnak Elbából visszatérte meggátolá, de utóbb mégis végre hajtá küldöttségét, sőt a' régi maradványok vizsgálása kedvéért Angliába is átevezett, 1822 és-23 Olaszországban folytatá buvárkodó utazását,

's ennek gyümölcsét az academia 1826 megjelent iratiban rakta le. A' német szabadító háboru alatt igen munkás volt a' tanuló ifjuság katonai gyakorlatinál. Buzgón munkálkodott Görögország felmentésén is, miért 1814 a' bécsi congress alkalmával a' görög nemzet legfőbbjeitől különös hálát és megtiszteltetést nyert. Ujabb iratai közt *Über die gelehrte Schulen* (Stuttg. 1826—27. 2 k.) említendő.

THISBE, szép babyloniai személy, mellynek emlékezetét Pyramussali szerencsétlen szerelme tartá fen. Mivel a' szülék a' szeretők kívánságainak ellene voltak, ezek sokáig nem lehettek egymással 's csak szüléik szomszéd házfalának lyukán beszélgettek. Egyszer azt végzik, hogy Ninus sirjánál jönek össze a' város előtt. T. előbb megjelent, de nyöstén oroszlánynak váratlan oda jötte kényszeríté őtet egy közel barlangba bujni. Siettében elveszté fátyolát, mellyet az oroszlán szétépett. Most eljőve Pyramus is; a' fátyol azt gyaníttatá vele, hogy T. szörnyeteg áldozatja lón 's kétségbe-esve kardjába bocsátkozott. T. visszatérvén, kedvesét vérében találta 's ugyanazzen kardal áltüté magát. Mindketten egy sirba temettetének 's az eperfa, melly alatt nyugvának, fejr gyümölcsét veresre változtatá. — Különböző ettől Thisbe nimpha, kitől vevé nevét Thisbe város Boeotiában.

THIESZ (Joh. Otto), hittudomány doctora, szül. Aug. 15 1762 Hamburgban. 1785 Kielben academiái oktató volt 's Jan. 7. 1810 Bordesolmban holt meg. Iratai többnyire theologiai tartalmuak, ezek: *Der Sturz des Ansehens Moses zřcht nicht nothwendig den Sturz des Christenthums nach*, 1783; *Fundam. theologiae Christ.* (Leipz. 1792); *Über die biblische und kirchliche Lehrmeinung von der Ewigkeit der Höllestrafen* (1791) 'sa't. Erkölcsoktató munkája: *Vorlesungen über die Moral für gebildete Leser in allen Ständen* (Gera 1810. 2 r.); Szentírast magyarázó *Das neue Testament, neu übersetzt 'st.* (1794—1800 4 k.) *Neuer krit. Commentar über das N. T.* (1804—5, 2 k.) *Handbuch zum richtigen Verstande und fruchtbaren Gebräuche der Sonn- und Feiertagsevangelien* (1796). Több igen nagy szamu theologiai munkáin kívül írta még ezeket: *Versuch einer Gelehrten-geschichte von Hamburg* (1780 2 k.); *Gelehrten-gesch. der Universität zu Kiel* (2. r.) *Über Magier und ihren Stern* (1790); *Über Liebe und Ehe* (1801). *Dr. M. Luther's Lehren, Råthe, und Warnungen für unsere Zeiten* (1792); *Allgem. Predigerzeitung* 1795—98. Elet-radját maga írta *Geschichte meines Lebens und meiner Schriften aus und mit Aktenstücken; ein Fragment aus der Sitten- und Gelehrten-geschichte des 18 Jahrhunderts.* (Hamb. 1801—2, 2. r.) A' szabad elmű theologokhoz tartozott, 's azért nem egyikét vitába keveredett.

THOMAS AQUINO a' 13 száz. legnagyobb befolyásu scholasticus philosophus és theologus, szül. az Aquino grófi nemzetségből, a' nápolyi birtokban 1224. Akkori idők szokásához képest klastromban neveltetik, 's ez és bölcselkedői tanulmányokra vonzódása, minék a' baráti élet leginkább kedvezni látszék, már 1243 a' Dominicanusok közé csalák. Nemzetsége nem bagyá helyben e' lépését 's iparkodék más pályára vinni az elmés ifjat, de a' barátok minden próbát sikeretlenné tőnek, sőt az ujonczot Franciaországba akarák át-tenni. Utközben erővel ragadák el testvérei 's az atyai várban fogolyként őrizteték. A' barátok segélyével innen 2 év mulva elszökött 's a' kölni klastromba illant, hol Albert hires scholasticus leczkéit hallgatta. Itt csendes és visszavonult viseletéért társai néma ökörnek nevezék, de Albert azt mondá róla: Ezen ökörnek bőgése egykor még egész világon fog hangzani. Valóban teljesült a' várakozás. Aristoteles philosophiájában egészen beavtva, egy pár év mulva mint tanító lépett fel Parisban. E' philosophiát a' theologia tudományos kidolgozására is elmésen alkalmazván, nem sokára olly hirt szerzett, hogy

hittanító székért esdekelhete. A' parisi egyetem épen ekkor folytatá ama híres vitát a' kolduló barátok ellen, kiket tanítói közé St-Amour *De periculis novissimorum temporum* czimű iratánál fogva felvenni nem akart. A' pápa ugyan 1255 világosan parancsolá a' barátok felvételését, azonban hithősünknek a' per lefolytaig kelle várakoznia. Csak 1257 nyerhete doctori koszorut, de ekkor nem csak rendelik meggyaláztatását megboszulá *Contra impugnantes Dei cultum et religionem* irata által, hanem híres professor is lett 's tanításit számosan hallgatták, míg IV Orbán 1261 Olaszországba hívá, hogy Romában, Bolognában és Pisában philosophiai leczkéket adjon, rende pedig a' romai tartományban Definitornak nevezé. Végre a' Dominicanusok nápolyi klostromában elédegélt 's az érseki méltóságot sem fogadta el, csakhogy tudománynak és tanításnak élhessen. X Gergely parancsából épen a' lyoni egyházi zsinatra akara menni, midőn utközben a' halál utóléré 1274. Már élteben nagy tekintettel bírt az egyháznál, tanítványi angelicus, universalis doctornak, második Augustinnak nevezték. A' barátok sokat beszéltek az általa tett esodákról, 's XXII János pápa 1323 a' szentek lajstromába iktatá. Holt teteme Toulouseban tartatik. Munkáiból kitetszik, hogy a' görög és zsidó nyelvekben, ugy a' historia alapos ismeretében járatlan volt, innen botlásai. Azonban az egyház tételeit buzgón vitatta *4 libri sententiarum, summa theologiae, quaestiones disputatae et quodlibetales* és *Opuscula theologica* czimű iratival. Munkáiban ugyan meg van az akkori untató dialecticai módszer, de azért világosan, határozottan 's teljesen ada elő a' keresztény tudományt. Melly okból V Pius 1570 nemcsak összes munkáit 18 kötetben kiadatá, hanem a' legnagyobb egyházi tanítók, Ambrus, Jeromos, Agoston és nagy Gergely mellé ötödiknek helyezé. Iratai a' nevendék cath. papság oktatására maiglan is használtatva. Philosophiai munkájban, mellyek közt a' *Summa fidei catholicae contra gentiles* legelmésebb, olly éles észt bizonyít, melly a' legelvontabb igazságokra is képes világot deríteni. Azonban az egyházi rendszerhez ragaszkodása igen sok ellenmondásokra tántorította, mellyek phil. iratai becsét kisebbítik. Munkái ellen 14 század elején kikelt Duns Scotus Ferencszerzetbeli barát, ki sz. Tamás tanítványi ellen a' Scotisták philosophico-theologiai iskoláját állítá fel, mellyel azóta a' Thomisták, többnyire Dominicanusok, Maria szeplőtlenése felett szüntelen harcolnak.

THOMAS A KEMPIS Kempen vagy Kampen várostól, hol 1388 szül. Nemzetségi neve Hametken vagy Hämmerlein volt. Mint barát szorgalmasan tanulta a' biblát, 's gyakorlá is azon valódi kereszténységet, mellyet nyelve és munkái hirdetének 's mint a' Sz. Agnesi Augustinus szerzetesek superiorja 1471 holt meg. Munkái, mellyekből némelleyek még ma is kéziratban hevernek, legelőszer 1491 jelentek meg. Ezek mind latin nyelven vannak, 's predikatzsiokból, énekekből, imádságból 'st. állanak. *Soliloquia animae* és *Hortulus rosarum* czimű iratit, ugy egyházi beszédeit minden időben Tauler és más ugynevezett mystikusok munkáihoz hasonlították. Legnevezetesebb munkája *De imitatione Christi libri IV*, melly mindenféle nyelvre lefordított 's több mint 1000 különféle kiadásban van meg. Ennek becsét már Luther is magasztalta 's Leibnitz és Haller is megismerték. Ebben olly velősen hat az igazi kereszténység lényébe, hogy most is minden vallásbeli felekezetek egyenlő haszonnal olvashatják.

THOMAS (Antoine Léonard), elmés francia író, szül. Clermontban 1732, a' parisi Duplessis collegiumban már 1747 jutalmat nyert 's évenként mindig több több koszorut aratott. A' szép litteratura különösen vonzá, 's a' Beauvais collegiumba professornak nevezeték. 1776 titoknok vala Praslin herczegnél mint kül ügyek ministerénél, utóbb pedig Orleans herczegnél 's Chateau d'Oulliushan 1785 holt meg.

Legismeretesebbek nagy embereket magasztaló iratai, mellyekért a parisi academiától több ízben jutalmat nyert. Ezek majd va amennyin hatalmas ékesszólással, tömörséggel, merész gondolatokkal, rény, tudomány és emberiség iránti magas buzgalommal diszelgenek, de nem mindenütt mentek püffeszkedéstől 's foganat után törekvéstől. *Essai sur les éloges* (2 köt. 1773) munkája a benne ragyogó képek, erős és helyes gondolatok, 's a régi és újabb szónokok lelett tartott nyamozatok miatt nagy tetszést nyert. Kevésbé fontos *Essai sur le caractère, les moeurs et l'esprit des femmes* (1773) értekezése. Versezeti közt *Épître au peuple*, *Ode sur le temps* és *l'oème de Jumontville* legtaláltabbak.

THOMASIVS (Christian) érdemtelen philosoph 's a felvilágulás előmozdítója, szül. Lipcsében 1655, atyja az itteni Tamásiskola rectora volt, ennek felügyelése alatt tanulta a' gyakorló bölcselkedést, utóbb pedig Frankfurtban a' törvényeket 's 1679 e' tudományokból már nyilvános leczkéket tartta Lipcsében, de tanításbeli újítási annyi ellenséget lázítanak ellene, hogy hazáját elhagyva, 1690 Hallena menne; itt leczkél a' lovagacademiában olly nagy tetszéssel folytatá, hogy az ottani egyetem felállítására alkalmat nyujtana. Ebben ntóbb első törvénytantó, porosz titkos tanácsnok, 's egyetem igazgatója lett, tudományos fáradozásait holtáig, 1728, dicséretesen folytatva. Ő vala kora közöséges philosophiai felvilágulásának egyik legbuzgóbb 's legszerencsésebb előmozdítója, az elménczkedő szórszálhasogatás gyűlöelője, practicus gondolkodó 's első német tudós, ki anyanyelvét tudományos előadásra használta 's ki legtöbbet tón arra, hogy kortársai az aristotelesi scholastica jármából kiszabadultak. Mivel minden általmast 's haszontalant merészen eltörteni 's minden hasznost behozni igyekezett, a' természettörvénynek ítélőszékeknél bevitelét, boszorkányperek, kínzás és gondolkodás szabadsága megszorításának eltörlesztését hathatósan sürgeté. Iratai által, mellyek közt *Freimüthige Gedanken oder Monatsgespräche*, *Gesch. der Weisheit und Thorheit*, *Vernünftige und christliche, aber nicht scheinheilige Gedanken über allerhand vermüchte philosophische und juristische Händel* legnevezetesbek, híre mindenfelé elterjedt, de javítani törekvő szellemével sok ellenségre is talált. Azonban nagyon érthető akarván lenni, philosophiai munkái olly vizsgálódások körül, hol philosophiai mélység kívántatik, többnyire nagyon üresek. Elte vége természettudományba és mathematicába is vágott, de ezekben alapos ismeretekkel nem bírván, csak hírének ártott. Hibája volt, hogy mindig eredeti akart lenni, 's kortársaitól nem akart tanulni. Eletrajzát írta Luden.

THOMSON (James) egyik leghiresb angol költő, szül. 1700 Ednamban (Skocziában). Londonban 1726 csekély jutalomdíjért vevé át egy könyváros *Tél* című verszetét, 's ez eleinte nem is gerjeszte részvétet. Pope, Talbot 's más nevezetes férjfiakkal megismerkedvén, ezek pártját fogák 's buzdíták, hogy költőileg a' többi évszakokat is írná le. 1728 megjelent a' *Tavas*, 1730 pedig az *Ősz*; de ezek költői becsre nézve a' *Tél*nél gyérebbek valának. Miután Talbot legidősbik fíját utazásin kíséerte, egy jövedelmes és munkátlan hivatalt nyert; patensek titoknöke lett, 's most kedvencz foglalatosságát gond nélkül üzheté. Talbot halála után elveszté ugyan e' tisztséget, de a' koronaherzeg, kivel személyesen megismerkedett, 100 f. st. nyugpénzzel látá el. 1740 Mallettel *Alfred úlarczát* adá ki. E' darabban van a' *Rule Britannia* dramai inepi játék is, de hogy kettőjük közül mellyik volt szerzője, nincs tudva. Dramai szüleményi közt legkitünőbb *Tancred and Sigismunda* (1745) szomorjáték. Általában öt szomorjátékiban nagyon sok az októató és elbeszélő, mi ha magában jeles is, nagyon hátráltatja a' cselekvés haladását. *The castle of indolence* al-

legorai költeménye (1746) inkább egyes szorencsés helyekkel dicseketik, mint az egésznek tökélyével. Ez évben az antilli szigetek felügyelője lön, melly hivatal, helyettese fizetésének levonásán kívül 300 f. st. jövedelemre segíté. De ezzel csak Aug. 27-ig 1748 élhete, midőn megholt. Th. az angol költők közt kitűnő polczon áll. Elénk és gazdág képzelő erővel bírt 's a' költészetet számtalan új képpel gazdagítá. Evszakai talán az Angolok minden leíró költeményi közt legtaláltabb mestermiv. Mint lantos költő is fő helyen áll az Angolok közt. Munkáinak legszebb 's legteljesb kiadása: *The works of J. Thomson with his last corrections* (2 köt. Lond. 1778. 4.)

THOR vagy TIR, a' Németek Jupitere, menydörgés istene. Nagy szakálu öregnek ábrázoltatott, feje sugáros koronával, hosszú köntösben, jobbában királypálczával 's liliummal, feje körül csillagkörrel. Tölgyfa alatt áldoztak neki. Bonifacius, a' Németek apostola, Thor Geismarnál lévő tölgyfáját körülvágta, hogy száradjon ki. Tőle kapta a' Németeknél Donnerstag nevét a' csőtörtök, melly most némelly éjszakai nyelveken Thorsdag (ángolul Thursday) nevet visel.

THORA, I. TORA.

THORILD (Tamás), szül. *** Svédországban, az upsalai egyetemen Magister legens lett, de 1792 political irományai miatt száműzetett; azután Kopenhagenben magányos életet élt 's végre Greifswaldban tanító 's könyvtárnok lett, hol 31 Oct. 1808 mh. T. nem csak munkáiért, hanem sorsáért is igen nevezetes férjäu. III Gusztáv király 1772, a' zendülés napján költ rendeleténél fogva, Svédországnak visszaadta régi sajtószabadságát. Hanem ezen rendelet már egy más 26 Apr. 1774, 's egy harmadik 1778 költ által, igen korlátoztatott, mivel Lund őrnagy, közönséges iratában, a' pálinkamonopoli-umért Gusztáv királyt a' világon legnagyobb pálinkafőzőnek nevezte. 11 év mulva (1789) *Az értelem közönséges szabadságáról* irt munkájában, Svédország rendeinek benyujtandó tervet készített korlátlan sajtószabadságra nézve, 's a' királyt kérte annak kinyomtatathatására. De a' nyomtatás megtiltatása, 's a' sajtószabadság eltöröltetése volt a' király felelete. Midőn a' király 17 Mart. 1792 álarczos bál alkalmával meggyilkoltatott, IV Gusztáv még nem volt ért koru. A' südermannlandi herczeg vette tehát által az ország kormányzását 's II Jul. visszaállította a' sajtó szabadságát, de olly korlátozások mellett, mellyek minden balra-magyarazónak útát nyitottak az igazság ártatlan barátinak bevádolására 's büntetés alá vetésére. T. a' sajtószabadság ezen megújított parancsolatára támaszkodván, említett tervét kinyomatta. De ezen szabadság vitatása önnön szabadságába került. 22 Dec. elfogatott 's az ország ügyvédője parancsot kapott, hogy elléne pert indítson. Egy nappal előbb végzet jelent meg, melly az 1774-ki edictumot teljes erejébe helyezte. Az udvari törvényszéktől arra ítéltetett, hogy 14 napig vizen 's kenyeren üljön. A' megítéltetett az országfőra' utált; ez a' büntetést 4 évi száműzetéssé változtatta 's a' száműzöttnek 400 tall. jutalmat adatott. T. először Kopenhagába ment. Itt adta ki *Az asszonyi nem természeti fennségéről* irt munkáját. A' nemzetnek nagy része hev' és nyilvános részt vett T. elfogatásában 's a' svéd szabadság elvesztésében. Az ezen alkalommal kitört nyugtalanságok esmeretesek. Az upsalai tanuló ifjuság fényes nappal fáklýákat gyujtván, eltemette a' sajtószabadságot 's a' nyomtatási szabadság edictumát a' piac közepén nagy sirba eresztette alá bús énekszóval. Azonközben a' nyugodtabb rész másként ítélt, 's mind T. lépéseit, mind az upsalai tanulók tettét, mint political esztelenkedéseket kárhóztatta. Hasonló kifejezéssel élt D. Ordmann Upsalában T. száműzetésének okairól D. Gräterhez irt ezen esmeretes munkájában: *A' svéd literaturáról és nyelvről* (Bragur, 3 köt. 1794.)

1795 T. Kopenhágából Altonába ment; itt látta legelőször éppen ezen 3 kötetet 's felette nagy haragra lobbant az említett kifejezésen. Első felindulásában tehát név nélkül latin levelet irt illy czimmel: *Ad F. G. Graeterum, clarum editorem Braguris* (Sviogothus nevet irván alá), *Altonae, Calendis Maji CI)CCCXCV in peregrinatione*. Ezen literaturai gunyirást minden svéd- és németországi tudományos hatóságnak megküldte, csak annak nem, kire mérgét kiöntötte. (L. erre nézve *Odina és Teutona*, I köt.) T. nem csak political, hanem költői 's philosophiai tekintetben is, Svédországnak erő- és szellemteljes férjfiái közé tartozik. *Höst A' szép literatura történeteinek rajzolatja Svédországban* czim. munkája szerint T. élénk képzelő erővel 's fenlengő, erős és merész képek gazdagságával birt. Ossian volt azon költő, mellyiknek nyomdokát követte. Thorildnak, mint philosophiai írónak, characterét leirta prof. Geijer Upsalában e' cz. a. *Thorild, Tillika en philosophisk eller ophilosophisk Bekänelse* (Upsala 1820.) (L. *Hermes*, XX szám.) *Maximam seu Archimetrica* (1699) nevű philos. értekezése is tudóságnak és éles látásnak tanuja. Összesen kijöttek munkái Upsalában 1819.

THORKELIN (Grim Johnsen) Islandban szül. 8 Oct. 1752, éjszakon a' scandinaviai literatura veteranjá, a' király titkos levéltárnoka, conferentialis tanácsnok 's Danebrog lovagja. A' régiség-tudományban kívánván tökéletesedni, 1786 Angolországot, Irlandot és Scotországot beutazta, 's 1788 a' st. andrewsi egyetemben törvény doctora lett. Már *Jus ecclesiasticum novum et vetus-a, Kongaerfda ok Rikis Störn, Successio regia et regni administratio*-ja (mindenik islandi és német nyelvben, 1777), továbbá *Analecta*-ja és *Statuta provincialia*-ja (1778) alapos régiségnyomozói hirt nevet szereztek neki; hanem *Vafthrudnis mal* a' legrégeb eddai énekek egyikének kidolgozásában (1779) ugy is mutatkozik, mint jó izlésű nyomozó és magyarázó; mert e' nem csak alapos, hanem class. mustrakép is volt az eddai énekek későbbi magyarázó elött az Arna-Magnäni kiadatban. Későbbi irományai közt említést érdemelnek: *Magnus Lagabaeters Gulathings Laug*; *Orkeeyinga-Saga*, vagy *Diplomatarium Arna Magnaeorum* (2 rész. 1786); *De Danorum rebus gestis sec. III et IV, ex bibliotheca Cottoniana* (1815.) Kopenhagenben hm. Mart. elején 1829.

THORLACIUS (Skule és Birger, atya és fiu). Skule Thorsen T. Islandban szül. 1741, 's mh. mint a' latin iskola rectora Kopenhagenben, igazságtanácsnok characterrel és ranggal 1815. A' *Heimskringla* kiadatásábani részvételén, az Edda első részéhez irt előbeszédén, Thorról irt aprólékos értekezésein 'st. kívül, halhatatlan nevet szerzett ő kiváltképpen jeles *Antiquitatum borealium observationes miscellaneae*, Spec. I—VII által (Kopenh. 1778—99), mellyből a' 4-dik, *Borealium veterum matrimonia cum Romanorum institutis collata* cz. a. különösen is kijött (Kopenh. 1785). Főképpen *Hákonar-Quida*, *Grotta-Savngr*, *Havslavng*, Thórdrapa 'st. felett irt alapos magyarázatiért, a' hajdani költői és myth. emlékek mindenik nyomozója mindég háladatos lesz iránta. — Birger (dán nyelven Börge) T. szül. Coldingban, 1 Maj. 1775, theologia doctora 's tanítója Kopenhagenben, statustanácsnok és Danebrog lovagja. *Libri Sibyllistarum-a*, *Populaire Aufsätze, das griechische, römische und nordische Alterthum betreffend*-je, a' Thorgils Normannról szóló régi regének dán fordítása, Németországban is dicséretesen esmertettek. A' hajdani éjszaki literaturára nézve kiváltképpen azzal szerzett érdemet, hogy az *Edda* és *Heimskringla* 4 és 5 köt. neki köszönhetik kiadatásokat. 1827 Német- 's Olaszországokban utazásokat tett. Mh. Kopenhagenben 8 Oct. 1829.

THORN, nyugoti Prussia marienwerderi kormánykerületének városa, a Weichsel jobb partján, mellyen 2500 láb. hosszú fa hid viszen keresztül, meg van erősítve, falak és sánczok által különválasztott Ó- és Újvárosból áll, 5 templom, 3 klastroma, luth. gymnasium, kath. iskolája, 1070 háza 's katonasággal 10,500 lak. van. A Jánostemplomban láthatni KOPERNICUS (I. e.) csillagász, ki itt szül. képét. A város nagy gabona-és fakereskedést üz. Esmeretesek borsos lepényei, timárai, szappanosai 's karórépái is. Nevezetes az 1724-ki szomorú eset. A prolékos kötődések t. i. bizonyos proecessio alkalmával, a Jesuiták tanítványi 's a luth. gymnasiumbeli tanulók közt a lakosokat fellázították 's a luth. pórnép kicsapongásokra vették, mellyek, Wolanski Jesuita rendje nevében panaszt tevén, a lengyel országlástól rendin tuli keménységgel büntették meg. A város előlülője, Joh. Gottfr. Rösner, 11 polgárral 7 Dec. 1724 lefejeztetett 's jószágai elfoglaltattak. J. D. Henke *Kirchengeschichte des 18. Jahrh.* (1 rész. 1802) 's *Das betrübte Thorn*, elbeszélet Ewaldtól (Leipz. 1826, 2 rész.).

THORWALDSEN (Albert), lovag, 1826 fogva a római szép művészségek academiájának elnöke, korunk egyik leghíreseb szobrásza; szül. 1772 Kopenhágában; atya szegény kőfaragó volt. Ez észrevevé fia tehetségét 's a kopenhagai művészacademia rajziskolájába küldé, hol a fiatal mintázó csak hamar néhány jutalmat nyert, de majd elnyerte a képző művészetek academiájának jutalomdíját is, mellyel Romában tanulhatásra négy esztendei szűk fizetés van össze kötve. Mivel minden költség nélkül szűkölködék, kénytelen vala ez utat egy dániai fregátán tenni, 's Gibraltáron, Algiron, Máltán 's Nápollyon keresztül ment Romába. Itt szorgalmasan tanult 's nagyon haladt; de mivel a szobrászság Romában sok pénzzel jár, eleinte nagy mivekben nem fejtheté ki tehetségét. Eltelvén a fizetéses évek, nyomorú állapotra jutott. Zoéga lón tanácslója 's barátja; majd elkészíté most Jason mintáját, midőn ez a kivított arany gyapjút dadalmasan feltartja. E' minta köz tetszést nyert, minden idegen bámulta 's egy sem hagyta el Romát a' nélkül, hogy a' művészt meg ne látogatná. Hope gazdag hollandi fi, oriai nagyságban rendelé meg Jason márvány szobrát. Most újra neki bátródek Th., 's hírtés nevet szerzett. Ez után készített félmagaslatu mive: Achilles, ki elfordultan ülve, fojtott haraggal kénytelen tűrni, hogy Agamemnon heroldjai a Patroklos által kiadott vonakodó Briseist elviszik, a' legszebb illy nemű mivek mellé állitható. Óriási Márssa, ki állva, fordított lándzsájára támaszkodik 's jobbában olajágot tart, még Jason is fölül mulja. Ezt 's a Canova által mestermívnek dicsért Adonist 1808 végzé el. Előbb készített 's természeti nagyságnál valamivel kisebb szobrai: Venus, Apollo, Bacchus, Amor, Psyche, Hebe, Ganymed, Mercurius 'st. ismeretesek, mert ezeket márványban többször ismételnie kelle, de mint más mivei, ezek is metszésben kijöttek. 4 félmagaslatu mive a koczka alakú keresztelő köhez, u. m. Krisztus kereszteltetése, egy madonna a' gyermek Jezussal 's a' kis Jánossal, továbbá a' gyermekeket megáldó Krisztus 's egy angyalcsoportozat, mind találmányra mind elrendezésre nézve igen kitünő, 's a' kopenhagai nyilvános teremhez készített 4 medaillonnal együtt egy bevégzett cyclus mustrájának tekinthető. A' kopenhagai új székes egyház számára készitè a' pusztaban predikáló Jánost, a' nagy profétákat, a' keresztvivő Krisztust, a' 12 apostolt 's az idévezitót. Legszebb mivei közé tartoznak még a' 3 Gratia, a' nap 's éj allegoriája 's a' pápa monte-cavallo palotájában a' remény, egy igazán költői alak. Faragott tovább két szinte illy szép Karyatidát életnagyságban, 's számtalan fél magaslatu mivet, mellyek közt Bacchus, ki Amort csészéjéből szárcsölteti, Minerva, ki a' Prometheus alak-

totta emberképre pillangót tesz; Amor, ki méhcsipte kezecskéjét Vennsnek sirva mutatja; Higyea, ki Aesculap kigyóját cészejéből itatja; Amor, ki az elájult Psychet nyilával felébreszteni iparkodik; a' Muzsák, kik Apolló lantolásán tánczolnak st. legnevezetebbek. A' dán király nemessé tevő 's Danebrog rendének második osztályu keresztével, az akkori nápolyi király pedig mind két Sicilia rendczimerével ajándékozta meg. A' művészacademiában is professornak nevezteték 300 t. fizetéssel. Ujabb művei közé tartozik Nagy Sándornak diadalmi menetele Babylonba, melyet Napoleon rendelt vala meg: ezt a' christianburgi kastély számára vették meg, más 4 gyönyörű fél magaslatu faragványival együtt; és egy Mercur, ki az elszunnyadt Argust agyon akarja ütni. Rá bízott az Aegina szigetén 1811 kiásott szobrok kiigazítása is, melyeket a' bajor király vásárolt meg. Most már mejjképet többé nem farag, noha darabját több száz tallérral fizetnék. Romában arczképét viselő emlékpénzt vertek tiszteletére. Sándor és I Ferencz császárok, Lengyelek és Schweizerek rá bízták nyilvános emlékek meghatározását 's részben kivitelét is. VII Pius sírköve és Consalvi büszkje is az ő munkája. Th. teremtményész. Jelenleg már többnyire csak agyagban mintáz, találmányait mások által dolgoztatja ki.

THOT, THOUTH, TAOUT vagy THEUTH, az Egyiptomiaknak hajdani, mesés istensége; egyszersmind hieroglyphé, mellyel az astronomiai esztendő kezdetét jelelték. Szerintek Th. volt az astronomiai esztendőnek szerzője 's a' csillagok és futások elrendelője. Neki tulajdonított az irás és egyiptomi tudományok feltalálása is; innen jó a' Görögök Hermesével 's Rómáiak Mercuriusával való hasonlósága (I. Cicero *De natura deorum*, III, 22). Öregnek képezett, köpenyeggel 's heroldpálczával, mellette Isis, kezén Kneph képe; de ugy is láthatni, mint virágokkal és koronával ékesített fejű öreget.

THOU (Jacques Auguste de), latin. Thuanus, híres francia történetíró és statusférjén, szül. 1553 Parisban, hol atyja parlamenti előlülő vala, 10 éves korában a' de Bourgogne collegiumba 's későbbben Orleansba jöve, hogy törvénytudományt tanuljon. Ezt Valenceben is folytatá híres Cujacius alatt, 's itt Scaliger Józseffel is megismerkedék, kivel barátságát holtáig fentartá. 1572 visszatére Parisba, tanuja vala a' borzasztó Bertalanéjnek 's az ugy nevezett parisi véres lakodalomnak, mi eltölté őtet vakbuzgótság 's türelmetlenség elleni utálattal. Eleinte papi életre szándékozáék, 's nagybátyja, a' chartresi püspök, több egyházi jövedelmeiről lemondá részére; hanem T. felhagyá a' papaággal 's de Foix Pállal, ki a' pápához 's olasz fejedelmekhez követnek küldetéék, Olaszországba mene 1573. Esmertes levén belátása, 1576 az udvartól Montmorency tábornokkal alkudozásra használtaték, a' Franciaországot fenyegető polgári had el távoztatására. Ugyanezen évben meglátogató Németalföldet 's 1579 bátyjával Németországba utazék, kinek holta után törvényes pályára rendeltetéék. Ekkor egyházi tanácsnok leve a' parisi parlamentnél 's kevéssel ezután parancsokkal Quiennebe küldetéék, hol híres Montaigne-al megismerkedék. 1584 requetek mestere leve 's 1587 nőül vevé Barbanson Mariát, nemes nemzetségből, melly a' reformatiohoz ragaszkodásáért gyanuban vala, miért a' menyasszony két pap által ismét visszatérítetéék a' kath. egyházba. Midőn a' liga erőszakoskodásai 1586 Parisban lázadást okozának, de Thou a' király pártjához ragaszkodásából, Chartresbe mene III Henrikhez, ki őtet Normandiába küldé, hogy e' tartományt a' hűségben megerősítse. Guise herczeg megöletése 1589, mellyben de T. legkisebb rézát se veve, Parisban sok kellemetlenséget vona ártatlan háznépére, mellyeket nője csak ál öltözetben tudá kikerülni. De T. vala az kiváltképpen, ki

III Henriket a' navarrai királlyal kötött szövetségre rábeszélé. Midőn az elsőbbnek meggyilkoltatását Velenczében meghallá, tüstént Chateau-Dunba mené a' navarrai királyhoz, mint törrényes koronaörököshez. Nyíltsága, szép esmeretei 's egyenessége nagy részben megnyerék ezen király bizodalmit, ki statusdolgokban tanácsot kére tőle 's ötet néhány fontos alkudozásokra használá. Amyot holta után, ki első könyvtárnok vala, ő emelteték ezen hivatalra. 1594 nagybátyja után parlament előlülő leve, 1598 részt veve a' nantesi edictum kiadatásában 's 1600 kath. biztossá nevezteték du Perron és du Plessis Mornay fontainebleau-i híres beszélgetések alkalmával. Medici Mária országlása alatt a' finantzok főkormányozóinak egyike, 1616 a' leu-duni értekezéseknél követ vala 's több fontos alkalommal használta-ték, midőn ugy kitünteté magát egyenességével, mint ügyességével. Ezen sok 's nagy foglalatosságai mellett is nagy kedvelőjök volt a' tudományoknak; legnagyobb örömet találá a' latin költészetben 's több bibliai tárgyakról irt verseken kívül ezen oktató-leíró költeményes munkája is van: *De re accipitraria* (solyomvadászatról); melly az akkori tudósoktól nagy tetszéssel fogadtaték. Legnagyobb írói dicsőséget szerze *Historia sui temporis*-ával (legjobb kiad. London 1733, 7 köt. az 1545-től 1607-ig lefolyt időt foglalja magában). Ezen derék munka már 1-kötetének megjelentekor nagy kellemetlenségeket huzott az érdemes szerzőre. A' könyv, mint erekneki, a' romai udvartól megtiltatott 's IV Henrik elég gyenge volt a' de T. elleni párttal tartani. Ritka szabadelműséggel 's részre-hajlatlansággal bírálja meg ugyanis de T. a' papákat, papságot 's Guise házat, 's bár maga is Katholikus volt, igyekszik a' Protestansok ellen tett vádakát megczáfolni 's erényeiket világosságba helyezni. Ezenkívül de T. életét is leírta (*T. A. Thuani in Senat. Paris. Praes. de vita sua commentariorum libr. VI*, Orleans 1620; németül Seybold *Selbstbiographien berühmter Männer*-ében, 1 köt. Winterthur 1796). Ugyanazon férfias és erőteljes szellemben van írva, mint az előbbi munka. Első nőjének holta után (1601), kitől gyermeke nem volt, másodsor is házasságra lépe, mellynek gyümölcsei 3 fiu 's 3 leány valának. Második nőjének hatála, mint előbb IV Henriknek meggyilkoltatása, mi Franciaországba nagy szerencsétlenséget huza, annyira érdekelték ötet, hogy 1617 mh. Vö. a' francia academiától megjutalmazott *Discours sur la vie et les oeuvres de Jacq. Aug. de Thou-t*, Ph. Chaslestól (Paris 1824). — Szerencsétlen legidősb fija, François Auguste de T., szül. 1607, öröklé atyjának észtehetségeit 's erényeit. Requetek mestere 's később a' királyi könyvtárnak nagymestere vagy első könyvtárnoka leve, 's nagy esmereteiért és nemes characteréért minden nemes lelkűek szeretetét 's becsülését teljes mértékben bírá. Megtudván Richelieu cardinalis, hogy Chevreuse herczegnével titkos levelezésben van, minden fontos foglalatosságtól eltavoztatá ötet 's ezáltal de T. eltántorítottá magát, hogy Cinqmars partjára menjen által. Ezen gondatlan ifju ember titkos alkudozásokat kezdé Spanyolországgal, mellyek felfedeztetének 's de T. részvéttel vádoltaték. Erőteljes védelme sikeretlen vala, mivel a' kegyetlen minister eltökélé végveszedelmét. Az is nevelte Richelieu boszúkiánását de T. ellen, mivel ennek atyja történetiratában a' du Plessis Richelieu népmetség egy tagjáról nem legjobban emlékezék. A' bevádoltnak e' szerint bűnösnek kelle találatnia 's halálra ítélteték. Cinqmars, ki volt de T. szerencsétlenségének oka, térdre esék előtte 's keservesen sira. De T. felemelé 's megölelé ötet. Most nem kell másról gondolkoznunk, monda, mint jól meghalni. 1642, 35 éves korában, vétetek feje Lyonban. Nagy elszántsággal mené halálra. *L. Cinq-Mars, oder eine Verschwörung unter Ludwig XIII*, graf Vigay Alfredtől (franciából ford. báró Gerolf, Leipz. 1829, 3 rész.)

THOUIN (André) szül. 1747 Parisban a Jardin plantes nevű kertben, hol atyja a nemzetségben megörökölt fő kertészi hivatalt vitte. Buffon és Jussieu jókor észrevették nagy észtehetségét 's kimivelésére közösen iparkodtak. Ezek ajánlatára nyere el atyja hivatalát, kinek halálakor még csak 17 esztendő volt. Több rendű tetemes javításokkal mingyárt is igazlá a benne helyezett bízodalmat. Lamoignon de Malesherbes majd barátja lett; a földmivelő társaság tagjának nevezé, utóbb a tudományok academiája szőlítá körébe. A növények különféle szélességek alatti meghonosításáról szóló jeles utasítás, mellyet La Peyrouse vitt magával, Th. munkája volt. Számítalan hasznos növényekkel gazdagítá ő egész Európát; évenként 80,000 zacskó magot osztottak ki tőle a francia kertészek és mezői gazdák közt, 20,000 különféle európai uralkodókhoz 12,000 pedig a gyarmatokba küldének. Számítalan oltó ágat is küldözött el, 's így Franciaország erdeiben a külön világrészek fáit meghonosítá. Lehet most ott találni sophorát Japanból, fekete diófát, amerikai Robiniát, Daturát, papirosfát 'sat. Ő vitette a kenyérfát Guyanába. 1793 a természet historia muzeumában növény mivélés professorának tétetek, 1795 pedig Hollandba, Flandriába 's Olaszországba küldeték, hogy az emlékek közül azokat, mellyek diadalmi jelek gyanánt Franciaországba viendők valának, válogassa ki; de e hivatalába nem vágó megbízás kevésse foglalatoskodtárá. Ellenben megismerkedék ezen tartományok földmivélésevel, számos növény-gyűjteményt hozott vissza 's utazásában szerzett tapasztalásit haszonra fordítá. Sok oldalu munkássága 's kiterjesztett levelezése minden pillanatát elfoglalá. Az Encyclopédie méthodique-ban minden kertészeti czikkely tőle van. Sokat irt ezen kívül a földmivelésről és kertészség külön ágairól is. Becsületrend-keresztet nyert 's végre majd valamennyi európai tudós társaság tagja lett; de ő nem viselte ama rendczimert, 's minden csilámlást félre téve, munkái czimlapján magát csak Professeur de culture nevezte. — Holtáig (Oct. 27, 1824) megtartá azon egyszerű és ártatlan erkölceket, mellyeket benne barátja Rousseau is csodált; futva a parisi társaságokat, csupán fái közt élt. A nemes öreg sirja felett Cuvier fejezé ki a közös gyászt.

THRASYBULUS, nemes Athenéi, ki nem csak azzal szerze érdemet hazájára nézve, hogy, mint vezér, a peloponnesusi hadban többször győzedelmeskedék a Spartákon, hanem kiváltképpen azzal, hogy honát az úgy nevezett 30 zsarok uralkodásától, k k a peloponnesusi had végével, spartai felsőség alatt, Athene nyakára tétették (K. e. 404), megszabadítá. T. 30 polgártársával, kik mint ő, a szabadságot szerették, elhagyá a szerencsétlen várost, de nem marada hona nyomói kegyetlenségének munkátlan tanuja, hanem eltökélvén, hogy Athenét, bármibe kerüljön is, megmenteni, elfoglala egy erős helyet Attica határan, kicsiny sereget gyűjte, mellyel a zsarnokok támadásainak ellenállott, sőt a Piraeus fontos kikötőt is megvére. Ezáltal neki bátorítottva, végre 8 hónapnyi rabszolgaság után az Atheneiek felkelték, kiűzték eln; omóikát 's T. az előbbi demokratiai alkotmányt visszahelyezte 's ezzel együtt a csendet is. Rhodos ellen táboroztában, miután Lesbost hatalma alá hajtotta 's Byzantiumot és Chalcist visszafoglalta volna, Apendus fellázadt lakói által megületett. Szabadság leghéőbb szeretete, nagy és haszonkeresetlen érzete 's legnemesb öntagadás fő charactervonatai.

THRACIA (Thrake). Ez a név legrégibb időkben az egész északi Macedonián tul eső földet, mellynek határai nem voltak meghatározva, 's melly közönségesen durva hegvi tájéknak tartatott, későbbben pedig, szorosabb értelemben, a Macedonián felyül fekvő tartományt jelelte, mellynek határai kel. a fekete, délre az aegaeum tenger 's a Proportis voltak, 's éjszkon Moesiáig és a Haemus he-

gyéig nyult. A' tartomány eredetileg, mielőtt megmiveltetett volna, részint igen durva 's kietlen, és legrégebb lakói, a' Thraciakak vagy Thrákok (ezek közt a' Geták) vad és hadkedvelő nép voltak; ezért helyezte ide a' régi mythus Boreast 's tartotta Marsnak, vagy Aresnek szentelt tartományának. Azonközben már régi időben megtelepedtek ott Görögök 's a' tartomány nem szűkölködött termékeny gabonamezők és kővér legelők nélkül; gazdag bányákkal, arannyal 's ezüsttel is birt és a' thraciai lovak 's lovasok vetélkedtek hírekre nézve a' thessaliakkal. Thracia hegyei közt kitetszőbbek: Haemus a' határon, Rhodope és Pangaeum. Folyói közt legnagyobb 's legnevezetesebb: a' Hebrus, most Maricza. Jelesebb helyei: Abdera, Democritus és Protagoras születéshelyek; Sestos, a' Hellespontusnál, híres Hero és Leander szerelmekről; 's kiváltképen Byzantium, félszigeten a' tengernél, most Konstantinápoly. Az egész tartomány, mint a' török birodalom része, most Ruméli vagy Romania nevet visel; régibb időkben részint több uralkodók alatt állott, részint Macedoniaiával volt öszvekötvé, azután romai tartomány lett. Hogy Thraciában már korán gyakoroltatott a' muzsika és éneklés mestersége, bizonyítja a' Thracia bárdjáról ORPHEUS-ról (l. e.) ránk maradt rege; 's ha igaz az, hogy a' Görögök némely vallási előterjesztményeiket és szertartásaikat a' Thraciaiaktól kapták, ebből azt kell kihozniunk, hogy Thracia régi lakói általában nem voltak olly palléroztalank, mint itt 's ott előjönnek a' régi íróknál.

THRENODIA gyász- és panaszének; tehát nem kell összezavarni az elegiával, melly természetből szelid és mérséklett vegyes érzelmeknek költői, többnyire leíró ábrázolása. A' threnodia lehet lantos kifejezése a' leghevesebb fájdalomnak, kinnak és kétségbeesésnek, minden jótékony érzet közbetegyítése nélkül.

THUCYDIDES, minden görög történetírók közt legnagyobb, K. e. 470 körül szül. Atheneben. Atyja neve Olorus és anyjái Hegesipyle. Atyjáról Miltiadesel rokon vala 's anyjáról thraciai királyok véreből származa. Ifjusága ama szép időbe esék, mellyben Athene azon öröm mellett, hogy ellenségeit halhatlan hőstettek által meggyőzé, egyszersmind kitetsző hatalommal is bíra 's éppen annyi tüzzel, mint szerencsével foglalatoskodék emberi törekvések legfontosabb tárgyaival. Anaxagoras philosophus és Antiphon szónok már korán kiképzék lelkét ama férjfiúi erettségre, melly annak sajtósága jelessége 's történetirományának olly fenlegő becset ad. A' történettudományra azon tetszés által lelkesítették, mellyet Herodotus az olympiai játékokon a' Görögöktől nyert, midőn históriáját felolvasta. A' köz tetszés annyira megindítá az ifju Thucydidest, hogy sirásra fakadna. A' peloponnesusi had kitörvén, strategói hatalmat kapá, mellynél fogva honának szolgálatára katonákat szerze. Ekkor jószágán lakék Thracia határán 's egyszersmind felügyele Thasos sziget aranybányáira. A' had tüze ama tájékokra is elhata 's Brasidas spartai vezér Amphipolist vivá, melly város az Atheneiek védrésége alatt állott. Mivel az athenei vezér álltatta, hogy csekély véd-
eszközökkel bírván, a' várest segítség nélkül nem sokáig tarthatja kezei közt, T. strategost felszólítá a' város felmentésére. T. egy éjel későbbén érkezék meg, midőn a' város már ált volt adva. Az Atheneiek ötöt ezen szerencsétlen történetért száműzetéssel bünteték 's ezen méltatlan keménységért nagy köszönettel tartozunk nekik; mert most időt nyere T. munkás lelke historiai remekmunkájának kidolgozására, mellyet Szaptesulában (Thraciában), nőjének születéshelyén, írt. Mint száműzöttnek szabad volt neki a' Spartaiakkal öszveköttetésbe lépni, de ezt nem használta ő igazságtalan honának kárára, hanem csak historiai munkájának tökéletesítésére, mivel azokkal tartott a' spartai seregben, kik neki a' peloponnesusi had minden történetéről

kimerítő 's hiteles tudósítást adhattak. Az athenei vezérekkel is levelezésben állott, 's mind a' spartaiaknak, mind ezeknek sokat fizetett, honnan e' munkája neki temérdek költségébe került. Igy helyezé magát azon állapotba, hogy tudósításokat 's ellentudósításokat összehasonlíthatott 's saját érett ítélő tehetségével 's vizsgálódó lelkével a' legjobbat 's leghihetőbbet kikeresse. Visszahivaték ugyan Athenebe, de ismét Thraciába mene 's itt is halt meg 70 vagy 80 éves korában. Pausanias szerint Atheneben alattomosan gyilkoltattat meg. Atheneben emlék állíttaték neki. Jeles munkája, mely őt halhatatlantja, e' czímet viseli: *A' Peloponnesusiak és Atheneiek közt folyt hadnak elbeszélése.* E' 8 könyvből áll, mellyek közt mindazáltal csak 7 van elvégezve. A' 8-diknál meglepé a' halál a' nagy férjfit, honnan ezt nem is lehet hasonlítani a' 7 elsőhez. Azonban a' nyolcz könyv is csak 21 évet foglalja magában ama nevezetes hadnak, 's a' 6-utó s hibázik. A' mi ezen történetiratnak különös characterét illeti, kétség kívül mélyen ható, világosan látó, 's a' történettudomány lényébe beható lélek szüleménye az. Mint észmü jóval felülhaladja az Herodotus kellemes elbeszéléteit. Mig Herodotus inkább maglattató, de egyszersmind igen tanuságos tudósításokat ad, de se a' cselekvő személyek characterébe nem hat; 's még kevésbé keresi fel a' különböző statusok adott viszonyaiból kelekedő indító okokat és rugókat; — T. a' történettudományt sokkal magasb szempontból fogja fel, az egyes történeteket a' szükségesség és szabadság szüleményeinek tekinti, 's ezáltal a' historiát nem csak annak tanítójává teszi, a' mi történt, hanem annak is, a' minnek történni kellett. Mivel őtet főleg politica vonzá, innen történetirata egy oldalú 's inkább statushistoria, de ezen pontból tekintve követésre méltó mustrakép 's mint maga nevezi, kincs a' késő maradéokra nézve. Ő volt első, ki beszédekett szótt 's font az elbeszélétek közé 's ezáltal igen ható eszközökre tett szert, a' cselekvő személyek elveinek 's indító okainak helyes előadására, a' nélkül, hogy azért a' történetíró korlátai közül kilépett volna. Továbbá a' történetírást mesterséges alakba öntötte, mert nem csak a' különbözőféle fontlakat egyesítette egyetlen középpontba, hanem a' historiatlag igaznak nyomozására is leggondosabb vizsgálódást és megítélést fordított 's éppen ezáltal a' pragmatica, azaz, igazi historia szerzője, atyja, lett. Az önszeretet 's nemzeti előítélet apolékos tekintetein felülemelkedve, részre-hajlatlan a' dicsérésben és gyalázásban, bünteti a' vétket 's magasztalja az erényt. 'S mivel munkája vagyonának nagy részébe került, innen adatai a' hitelesség tekintetéből is nagy becsűek. Mi az előadást illeti, méltó azon dicséretre, mellyre annyi század belátó bírái 's műesmerői oly nagy mértékben méltatták. Kifejezésének legnagyobb méltósága van, erős, annyira, hogy egy szó se áll hijában 's mind azon sajátságokkal bír, mellyeken az írói előadás tökéletessége alapul. Szépen 's tömötten, nemesen és kellemesen fejezi ki magát. Néhol mindazáltal homályos, azon hibák miatt, mellyeket tudatlan leírók csuszattak bele. Kiadatai közt legbővebb tartalmu Dukeré (Amsterd. 1731.) A' zweibrückeni (1788, 1789, 6 köt.) igen használható latin fordítatáért. Ajánlható még Bredekamp le nyomata (Bremen 1791, 1792) 2 részben 's Becké (Leipz. 1804, 2 köt.) Németre fordították: Heilmann (Lemgo és Leipz. 1760, 3 kiad. 1823, 2 köt.), Max. Jacobi (Hamb. 1804 és 1808 3 köt.) Osiander (Stuttg. 1827.) Jacobi forditata ugyan jobb 's olvashatóbb az elsőbnél; de T. nagy nemü sajátságát nem lehet benne esmerni. Mielőtt jó fordítat jelenne meg, T. textusát figyelemmel ált kellene nézni 's a' hibáktól megtisztogatni. Ezt tette Poppo (2 köt. Leipz. 1823, magyarázatokkal.)

THUGUT (Franz Maria, báró), Austria kül ügyei ministere, szül. Linzben 1734, szegény hajómester fja. 1752 Jenisch Bernát-

tal azon keleti academiába lépett, melyet a' híres Jesuita Pater Franz ujon alapított. 1757 már mint tolmács Konstantinápolyba küldték 's ott a' 7 éves háboru alatt igen fiatal kora mellett is fontos dolgokat bizának rá. 1769 a' portánál ügyvivő, 1770 residens, 1771 valóságos internuncius, meghatalmazott minister és udvari tanácsos lett. 1774-ben Maria - Terézia báróságra emelé; 1775 Austria részére megnyerte Bukovinát, miért Sz. István rende közép keresztével jutalmaztatott. 1777 diplomaticai utazást tett Olasz- és Franciaországban, midőn Antoinette és Caroline királynékhoz Parisba és Nápolyba fontos megbizással mene. 1778 a' bajor öröklési háboru kiütésekor, a' császárné eleinte Josef tudta nélkül küldé II. Friderikhez, hogy ennek békes szándékát kijelentené; 1780 ausztriai követ volt Varsóban, 1787 Nápolyban, 1788 a' török háboru kiütésekor Moldva és Oláhország kormányozására meghatalmazott udvari biztos, 1790 színté meghatalmazott minister a' sístovi békealkudezésra. 1790 és 1791 a' francia zendülés közepetté utazott Parisba 's a' királyné alkudozásit vezette különféle pártokkal, nevezetesen Mirabeauval. 1792 Sz. István nagy keresztét kapta 's armada - ministernek tétették Koburg herczeg seregéhez, mellynek az elvesztett Németalföldet vissza kell vala foglalni; azonban az eddigi status - alcancellar Cobenzl Filep gróf és status referendarus Spielmann baro 1793 kiléptek a' ministeriumból, 's most Th. Kaunitz herczeg alatt a' statuscancellaria fődirectorává, 1794 pedig Kaunitz meghalván, kül ügyek valóságos ministerévé neveztetett. A' campo-formioi béke után, kilépe Th. a' ministeriumból 's az ujon szerzett olasz és tenger vidéki tartományok meghatalmazott ministere lón, de majd ismét vissza kelle állania előbbi helyére. 1798 fellázadtak a' Bécsiek Bernadotte francia követ ellen a' háromszinü zászló miatt; Nelson Aug. I. Abukirnál győzelmeskedett. Oroszországot, Ausztriát, Angliát, a' Portát, a' német birodalmat, az olasz fejedelmeket felfegyverkezteté most Th. a' Franciaák ellen. A' táborozás 1799 dicsőségesen folyt. De Schweizban megfordult a' szerencse; az Oroszok elhagyák a' csatapiacot, Károly herczeg eltávoztával a' szerencse is elhagyá az ausztriai fegyvereket. Bonaparte Egyiptomból visszajötte, az Alpeseken átmenetele 's a' marengoi ütközet, Olaszországban is megváltoztaták a' dolgot. A' hohenlindenii ütközet (Dec. 3 1800) kényszerítő oká lón a' lunevillei békekötésnek (Feb. 9 1801). Th. már Dec. 1800 végkép kilépett a' ministeriumból, 's a' császár által hazánkban jószágokkal megajándékozotva, részint Posenban, részint Bécsben tölté el öreg napjait, 's a' multak nagy emlékezete mellett, tudományoknak, kivált keleti literaturának szentelé philosophi pihenését. Mh. Bécsben Maj. 29 1818, 84 éves korában. Erdemeit, kivált hogy a' statust a' francia lázadás befolyásától megóvta, közönségesen megesmerték.

THUISKON. Tacitus szerint a' Germanok így nevezék énekeikben a' nép törzsökatyjait, s'ját pedig Mann-ak. Thuisco hihetőleg a' Theut vagy Teut mellékneve, innen theutisch, deutsch. Theut valómi eredeti, önállót jelent, p. o. föld, nép, apa, ur. Így e' szóban Teutonok, Theut népe; innen lingua theutisca, theodisca, teutonica. Ebből Tacitus Thuiscoja kilátható. A' deutsch név legelőször 813 fordul elő egy oklevelben. — Az éjszaki mythologia szerint Thuiscon, Tuiskon (Taut, Tot, Theot 'st.) olly isten, kinek a' Gallusok és Deutschok eredetüket tulajdoníták. A' régi Németek ugy tisztelék Tuiscont, mint egy ősz szakálu embert, ki vadállatok bőrébe öltözve jobbájában királyi pálczát tartott, balját pedig kimeresztett ujjakkal előre nyujtá. Julius Caesar szerint embereket is áldozának neki. Némellyek a' Dienstag (Thüstag) nevezetet is tőle akarák származtatni.

THULE. E' nevezet alatt egy tartomány jó elő a' régiéknél, mellyet ők a' föld legszélsőbb pontjának tartottak éjszakon. Hihetőleg nem mindég ugyanazon tartományt vagy szigetet vették ők annak, sőt sokan határozatlan tartományt értettek alatta. Innen a' nagy bizonytalanság és a' tudóság különböző véleményei. Pytheas szerint egy Britanniától 6 napi távolságra éjszakon eső sziget volt az. Némelyek egy scotiai szigetet, mások 's legtöbben a' norvégiai partokat, mások ismét Islandot értették alatta 's ezekkel tart Mannert is.

THÜMMER. (Moritz August v.), hires német író, szül. 1738 Schönefeld nemesi jószágán Lipcse mellett. A' lipcsei egyetemben Gellert, Weisze, Rabener és Kleist baráti valának. 1761 az akkori korona örökös Ernst Frídrík szolgálatjába lépett, mint kamara apród, 's utóbb midőn a' herczeg országlásra lépett, alatta val. titkos tanácsnok és minister lett. E' hivatalát az országra nézve jótékony munkássággal vitte; többek közt egy gyárt állított, mellyben apró márványgolyókat készítettek, mi által ezen különben szántóföldeket rongáló kő, hasznos műszorgalom ágává tétették. 1783 vissza vonult a' nyilvános pályáról 's részint neje jószágán, részint Gothában élt. Mh. 1817 Koburgban. Mint költő és író hosszú és szerencsés pályát futott meg. Első műve egy prosában írt tréfás hős költemény *Wilhelmine oder der vermählte Pedant* (1764.) Ezt követé 1771 *Inoculation der Liebe*. Ez szinte elmés, mint az első, 's mellette még verselése is szerencsés. Fő műve *Reise in die mittägigen Provinzen von Frankreich* (1791—1805, 10 köt.) Német jószívűség és franczia könnyűség talán egy német munkában sincs jobban párosítva, mint ebben. Vannak ezenkívül számos apró lantos költeményei. Munkáinak összes gyűjteménye kijött Lipcsében 1821. Életét leírta Gruner 1819.

THÜMMER. (Hans Wilh. baro), sachsen-gothai val. titk. tanácsnok; kamara-elnök 'st. az előbbinek bátyja; szül. szinte Schönefelden Febr. 17. 1744. Atyja, szász kamarai tanácsnok, a' 7 esztendő háboru által minden jószágát elvesztvén, nem sokáig taníttatható étet Lipcsében 's a' gothai udvarhoz 1760 apródnak adá. Itt saját szorgalma által sok hasznos ismeretet gyűjtött. 1768 megismerkedett Villiers lordal utóbbi Grandison herczeggel, 's vele Német és Olaszországba 's Schweizba utazott. 1772 kamara-tanácsnok lett. Majd August herczeg vívé magával olaszországi utjára, mellyen leginkább az építés mestersége foglalatoskodtatá. Visszatértekkor már II Ernesztet trónon találák. Ó ujra kam. tanácsnoki hivatalába lépett 's fejedelmé kegyével tetézten, hasznos munkásság mellett boldog napokat élt. Midőn utóbb Altenburgba kam. al előlülőjévé nevezteték, szerencsés újításokat tón, eligazítá a' kamara pereit, könnyített a' jobbágyok állapotján, derék utakat építtetett, kölcsönző bankot; dolgozó és kórházakat állított. Erdemeket szerzett továbbá az ország felmérésénél 's Altenburg szépítése körül. II Erneszt halála után titk. tanácsnok és minister lett. Fontosak voltak a' viharos években diplomatai szolgálatai. 1807 Napoleon fő hadiszállására, az után a' császári udvarhoz Parisha küldeték, hol Talleyrand, Clarke, Berthier, 's több nevezetes férfiak ismeretségébe jutott. Talleyrand barátságát különösen ennek nemzetsége leírásával (melly *Lettres à Clio* czim alatt jött ki) nyerte meg. Csak 73 esztendő korában tette le hivatalát. Vég nyugóráinak szüleménye *Statist. geogr. und topogr. Beiträge zur Kenntniz des Herzogthums Altenburg* (1818) *Aphorismen eines 77 Jährigen* (1821); mindkettőt saját költségén 's baráti számára adá ki. Mh. Mar. 1, 1824. Végakarátja szerint Nüddenitz jószágán kedves cserfája alá, koporsó nélkül, ülő helyzetben temettetett el.

THUN (Franz. Jos. gróf), újabb időkbeli ismeretes rajoskodó, szül. Bécsben; darab ideig olly csudatevő orvos szerepét játszá, ki a' köszvényes fájdalmakat csupa kézziletéssel akará gyógyítani. Azál-

tal, hogy 1781 fogva néhány esztendeig Lavaterrel titkos összeköttetésben állott, már gyanus lett, mint ábrándozó, de még gyanúsabb lett, midőn 1793 Bécsset elhagyván más német városokban is akará jobb keze gyógyerejét gyakorolni. Előbb Karlsbadba, aztán 1794 Lipszébe ment, mint mondá, kezének erejét az ottani gyógyászkar által megvizsgáltatni, de ennek ítéletét nem várva, igen sok próbával mutatta meg, hogy gyógyító ereje minden kétség felett van. Módszere abban állott, hogy kezét a' fájós részre tette, 's addig ott tartotta, míg a' beteg némi érzést vagy ciklandozust érzett, mire egy ujjal kezdé kenegetni 's a' fájdalmat a' test valamelyik külrésze felé vezetni. Eleinte mindnyájan azt vallák, hogy fájdalmaik végkép elmúltak; de néhány nap múlva némaelyleknél ismét visszakerültek a' fájdalmak, másoknál semmi siker nem mutatkozott; némelyek oly vak hiedellemmel voltak iránta, hogy magokat kígyógyultaknak állíták, noha bekötött szemmel vezetettvén a' szobába, nem gróf Thun, hanem más tevé kezét rájok. Ez igen ártott a' gróf hírének 's ő eltávozott Lipszéből, hideg elfogadás és halátlanság ellen panaszkodva. Csekély ismeretekkel bírt, 's inkább megcsalottot, mint csalót volt. Szeliden bánt a' betegekkel, mi azoknak igaz könnyebbülést szerzett, de tudományos orvosi ismerete nem volt, mint azt maga is vallá; orvosi ereje alaptalanságát hinni még se akarta.

THUNBERG (Károly Péter), füvésztudomány tanítója az uppsalai egyetemen, 1815 oltá' kir. wásarend közép keresztese, 60-nál több tudós társaság tagja, 11 Nov. 1743 szül. Jönköpingben, Småland tartomány fővárosában, hol atyja polgár volt. Nagy honfija, Linné, alatt oly sikerrel tanulta a' természettudományt, hogy e' nagy tanító híres tanítványi közt első helyet érdemlene. Linné saját szavai T. felől ezek: *Soha se szerzett nekem más füvésztudományt tanuló nagyobb elégedést és örömet.* Az orvosi tudományban doctorrangot nyervén, 1772, mint orvos, a' hollandi-keletindiai társaság szolgálatában a' jó reményfokhoz ment, hol 3 év alatt a' Hottentottaktól 's Kafferektől lakott földek belsejét beutazta. 1775 Bataviába ment, honnan, mint követtségi orvos, a' keletindiai társaság követeit a' japani császárhoz kísérte. T. és Kämpfen azon egyetelenek, kik velünk bővebb kiterjedésű 's teljesebb tartalmu tudósításokat közölnek Japanról. Japanból visszatérvén, 1777, meglátogató Ceylont 's 1778 ismét a' jó reményfokhoz jöve, hogy innen honába evezzen. A' magával hozott gazdag természetmiv-gyűjteményeket az uppsalai egyetemenk ajándékozta, mellyben hazaértével tüstént füvészség rendkívüli tanítójává nevezteték. 1784 ifjabb Linné holta után rendes tanító leve. A' tud. academiaja őtet elnökévé hívá meg. Több külföldi szolgálatba hivatását nem fogadá el. III Gusztáv király meglegedését kinyilatkoztatni akarván, megengedé Thunbergnek, hogy kérjen tőle akármelly kegyelmet. T. maga számára semmit se kért, csak azt, hogy ő Felsege a' hajdani királykertet engedje az egyetemenk, mellyet T. füvészkertnek szánt. A' király tüstént teljesíté a' kérést 's pompás épületet állíttata fel citrom- és narancskertnek 's museumoknak, melly 25 Maj. 1807, Linné századi innepén, nagy pompával szenteltetett fel. Itt tartatik most a' gazdag Museum Thunbergianum, legbecsesb természetmiv-gyűjtemény, melly valaha europai egyetemenk ajándékozott, 's a' nemes lelkű ajándékozó által, 50 évnél hoszabb szolgálatja alatt, mindég bővítettett 's gazdagított. Honfijai a' tanulók közt, az ugy nevezett smålandi nemzet tagjai Upsalában, pénzr verettek az ő képével. Legfontosb munkái e' tudósnak: 1) *Utazásának leirata*, 4 rész, németül Groskurdtól, francziául Larmarktól és Langléstől, angol 's hollandi nyelvekre is leford.; 2) *Flora Japonica*; 3) *Flora Capensis*; 4) *Icones plantarum Japonicarum*; 5) *A' svédországi emlős állatok leirata*; 6) *Museum naturalium aca-*

demiae Upsaliensis; 7) *Dissertationes academicae*, melyeknek 3 köt. D. Persoon újra kiadta Göttingenben 1799--1807; végre több értekezés a' stockholmi és pétervári akademiák, 's az uppsalai tudós társaság emlékirományiban. Kiváltképpen becsesek *Kaempferus illustratus* 's a' japani nyelvre és pénzekre tett jegyzetei. Mh. 8 Aug. 1828 Tuna-berg nevű mezei jószágán Upsalánál.

THÜRINGEN, Felső-saxoniában fekvő föld, a' Werra, Saale, Harz és thüringi erdő közt. Régenten Thüringent Cattok laktak, kik a' Meiszenben megtelepedett Hermundurokkal csatáztak. Az 5 száz. némellyek egy nyugoti goth nemzetséget, a' Toringokat, helyezik ide; hanem Adélung szerint Hermundurok 's Thüringek (Toringok) ugyanazon nép. Amaz szerinte ezen népnek celta, e' pedig német neve. A' thüringeni ország határai a' Duna, Rajna, Csehország és Saxonia voltak. Legrégibb királynak Meerwig iratik 426 körül. Basinus királyhoz szaladt a' Frankok királya Chilperich 457. Basinus holta után fiai, Baderich v. Balderich Hermannfried és Berthar, osztóztak meg az országon. Hermannfried öszveszövetkezett a' keleti Gothok királyával Theodorichhal 's ennek hugát, Amalberget, vette feleségül 500. Ennek ösztönzésére megölte Hermannfried öccsét, Berthart, azután egyesült Theodorich austrasiál királlyal bátyja Balderich ellen, kit meggyőzött 520, de nem akart a' foglalmányon megosztózni szövetségeseivel. Innen megtámadtatott a' frank királytól 527, 's két nagy ütközetben meggyőzött az Unstrutnál, melyek közül az utóóban a' Szászok egyesültek a' Frankokkal. Erre mindketten vivni kezdték Hermannfried király lakhelyét, Scheidingent (most Burgscheidungen), 's a' Szászok meg is vették azt rohanással. Ekkor a' Szászok és Frankok felosztották magok közt Thüringent; amazok az Unstruttól északra, ezek az ezen folyótól délre fekvő földet vették el. Végre Theodorich Hermannfried királyt magához hivta Zülpichbe és sike-retlen értekezés után a' vár fokáról leökötte 531. Amalberg gyermekeivel Olaszországba szaladt. Radegundet, Balderich megmaradt leányát, Theodorich feleségül vette; de e' klastromba ment 's mint szent tiszteltetett. Így lett vége a' hajdani thüringeni országnak. — Miután Thüringen a' Frankoktól elfoglaltatott, ezek azt gau-és centgrófok, 's végre herczegek által igazgattatták. Első herczegnek Radulf tartatik. A' 8 száz. vitte be legelőször a' keresztény vallást Thüringenbe Winfried; mert ekkor (724—745) alkotta ez Altenbergánál a' thüringi erdőben az első templomot, melynek helyén 1811 30 l. magas emlék állítatott fel. II Otto alatt találtatik márkgrófság első nyoma Thüringenben 's az első landgrófok a' 11 száz. végén 's a' 12-dik elején jelennek meg, melly idő olta a' tartomány landgrófság nevet viselt. Raspe Henrik holta után 1247 Thüringen Dicső Henrik meiszeni markgróf lett, 's ez idő olta a' meiszeni markság alatt maradt. Legujabb időben nagyobb része Poroszországhoz kapcsoltatott. Régi állapotját Sagittarius Mehres irta le. L. Galletti *Geschichte Thüringens*-ét (Gotha 1781—85, 6 rész.) A' régi thüringeni népregéket olvashatni Herzog *Geschichte des thüringischen Volkes*-ében Nagylelkű János Fridrik haláláig (Hamburg 1827.) Vö. D. Wachter *Thüringische und obersächsische Geschichte bis zum Anfall Thüringens an die Markgrafen von Meissen* 1247 (Leipz. 1826; 2 rész.); A. Bened. Wilhelm *Gesch. des Klosters Memleben etc.* (Naumburg 1827.)

A' tartományt nagyobbára termékeny halmok fedik, melyek a' Harz és Eichsfeld, 's a' thüringi erdő felé vonulnak 's hegyekké emelkednek fel. Határfolyói: a' Saale és Werra, melyek felé a' föld lejtősödik. Ezekon kívül emlithetők: az Unstrut, Ilm, Gera, Helme és Wipper. A' föld nagyobbára igen termékeny; terem gabonát, gyümölcsöt, kereskedési növényeket, bort 'st. vannak vas-, réz-, ezüst-

porcelánföld-, kő- 'st, bányái, sóforrások, egészségvizek (Kösenben, Arternben, Bibrában, Langensalzában 'st.) 's igen sok gyárai. Fővárosa ThüRINGENNEK Erfurt. Jelesek még: Eisenach, Gotha, Langensalza, Mühlhausen, Nordhausen, Frankenhausen, Naumburg, Weizenfels, Eisleben, Jena, Weimar, Rudolstadt, Arnstadt, Saalfeld 's m. A' porosz király, weimari nagyherceg, koburgi herceg, schwarzburg-sondershauseni és rudolstadtí fejedelmek e' tartomány birtokosai. — ThüRINGENI kapunak neveztetik egy szoros ut az Unstrut déli partján a' Marienthal hajdani klastromnál.

THÜRINGENI ERDŐ (az é. sz. 50° 58'—51° 10'), 15 mf. hosszú és 2—4 mf. széles erdős hegy, a' Fichtelhegy folyamattja. Eisenach, Marksuhl és Salzungen városok szomszédságában emelkedik fel a' Werravölgyből 's délkel. felé vonul az előbbi felsőszász és frankeni kerületek határán, míg Lobenstein tájkán a' Saalvölgyben (hol mindazáltal frankeni erdő nevet kap) 's Kronach körül a' Mainvölgyben el nem térül. Az egész hegyet, legnagyobb csucsáig, fenyő- 's más leveles fák díszesítik. Ejsz.-kel. lejtőségétől a' vizek az Elbébe, a' nyugotitól és délinek $\frac{2}{3}$ részétől a' Weserbe 's a' délinek $\frac{1}{3}$ részétől a' Mainba ömlenek. Nevezetes a' Rennweg vagy Rennsteig, út, melly a' hegy kezdetétől a' Saaleig szakadatlanul foly a' hegy hátának tetején 's csak kevés lakott helyet érdekel. A' Hessenhez tartozó résztől a' reuszi részig mindenütt magas határvövek vannak felállítva. Vas sok találtatik benne, kiváltképen az előbbi Henneberg grófság porosz és hesseni részében, hol számos hámorok is vannak. Nehány belőle kifolyó vizek arany fővenyét is hoznak magokkal 's előbb Ilmenaunál ezüst is bányásztatott. Birtokosai e' hegynek: a' weimari nagyherceg, a' szász ház özsves hercegei, a' hesseni választó, porosz király, schwarzburg-sondershauseni és rudolstadtí fejedelmek 's bajor király. — L. Hoff és Jakob *Thüringer Wald* (Gotha 1817, 2 köt. földabr.)

THURN és TAXIS (de la Tour — della Torre), Majlandból származott hercegi, 's Németszágon grófi ház. Ugy regélik, hogy e' nemzetség törzsök apja majlandi Ambrus püspöktől (374—397) az Arianusok ellen vitézül védett uj kapuért kapta volna a' della Torre vezeték nevet 's fejedelmi joggal Valsassínát. Ennek egyik ivadékát Taciusnak hitták, kinek maradéki darab ideig birták Majlandot, Bergamot, 'st. 's ez őseitől vette fel 1313 Lamurald de la Tour a' Taxis (most Taxis) melléknevet. Ennek ös unokája I Roger Németszágra ment, hol 1450 III Fridrik császártól lovagnak üttetett, 's házának híret Tirolban a' posták felállítására által megalapította. Ennek fíját Ferenczet I Maximilian császár előbb Németszágon, utóbb az austriai örökös birtokokban is fő posta igazgatónak nevezte, II Rudolf pedig Taxis Lénardot 1595 birodalmi báróságra emelte, egész birodalomban fő postamesternek tette, 's ezentul a' posták már nem Taxiséi, hanem a' birodaloméi valának. Ennek fíja Lamurald 1615 birodalmi gróf lett, 's Mátyás császártól a' főposta hivatalt fiu ivadékinak örökre kinyerte 's ezt II Ferdinand 1621 a' leány maradékokra is kiterjesztette. Thurn és Taxis Ödön Sándor birodalmi grófit II Károly spanyol király 1681 spanyol, I Leopold császár pedig 1695 német birodalombeli herceggé tette. A' spanyol király az uj herceg javára Braine le Château uradalomból Hennegauban hercegséget is alapított, mellynek évi jövedelmei 40,000 tallért tettek. Végre a' fő postamesteri hivatal Sándor Ferdinand hercegnek mint császári ajándék 1747 formaszertint átadatott, 's ez maga 1754 a' birodalmi gyűlésen legtöbb hercegi házak ellenmondása daczára is a' bir. hercegek körébe bevezettetett. Így emelkedett fel e' ház, melly Hennegauban a' főmarsali méltóságot is örökösen bírta, a' postáknak felállítására által. Az előbbi Renusi szövetségsbeli fejedelmi hercegek rendelkezései által

legtöbb országokban elveszté Thurn és Taxis herczeg eme kiváltságát, mellyből míg a' birodalom hajdani alkotmánya fenállott, évenként egy mill. for. jövedelme, 's a' birodalmi herczegek ülésében egy voksa volt. Azonban a' német szövetség actájának 17 cikkje szerint alkudozás mellett megnyerte az örökös főpostamesterséget Bajorországban, Baden és Hessen-Darmstadt nagy herczegségben, 'st. 1819 a' württembergi királyságban is erős lábra tétetett e' ház, midőn a' württembergi királlyal oly egyességre lépett, hogy rangjának kiváltságai a' status közönséges alkotmányának ne ártsanak, hanem a' közterheket minden polgárral egyenleg viselje. *A' Thurn és Taxis herczegi ház nagy születését megtartja 's a' fő nemességhez tartozik. A' herczeg maga, vagy családja a' német szövetség akarmelylek statusában vagy azzal békében levő országban választhatja lakását, sőt szolgálatot is vállalhat, csak hogy előbb iránta a' királynak jelentést tegyen 'sat.* Az új porosz tartományokban elvesztett posta-jövedelmekért 1819 a' porosz királytól kármentésül Posen nagy-herczegségben 3 uradalmat kapott, mellyek Krotoszin név alatt herczegséggé emeltettek. E' herczegi háznak Svárországhban is több birtoki vannak, részint württembergi, részint bajor, részint hohenzollerni felsőség alatt, általában birtoka tesz 12½ mfdtet, 30,700 lakossal, jövedelme 800,000 ft. — E' herczegi ágon kívül van még e' nemzetségnek 4 grófi ága, mellyek ismét több felé oszlanak. Ezek II Paganus négy fiától származnak; Paganus 1241 mint majlandi kormányzó halt meg; fiai voltak Hermann, Napoleon, Salvinus és I Ferencz. Ez utóbbi volt egyszersmind a' herczegi ág törzökapja. E' grófi ágak egyike, melly magát Thurn, Valsassina és Taxisnak nevezi, Gábortól, a' postát Tirolban előszer felállító I Roger fíjától származik.

THURN és VALSASSINA (József Benedek, gróf), szül. 5 Dec. 1744 Warteggen, a' st. galleni cantonban, ezen régi, nevezetes nemzetségnek, melly már 1580 grófi méltóságot kapott, ősi jószágán, mint apród, a' műszerető trieri választó Kelemen Venczel udvarában neveltetett 's tudományos műveltségével kitetszett. 18 éves korában, 1762 regensburgi kanonok, 1779 ugyanott káptalani dékán, később fejedelmi-püspöki kormányelők és helytartó, azután fejedelmi-püspöki regensburgi és freysingeni országgyűlést követ, 1795 horozlói 's 1802 regensburgi prépost lett. Hivatalos foglalatosságában nagy hirt szerzett. Ganganelli pápa 's Albani cardinalis igen bécsülték, midőn Romában a' trieri választó részére több püspökséget esközölt. Graf Görz is dicséri diplomatiái jártasságát az ő *Memoiren über die Verhandlungen bei Gelegenheiten der bairischen Erbfolge-jében.* Azonközben graf T. minden statusfoglatatosságtól elvonult, 's világpolgári érzetét olaszországi, bécsi, dresdai, berlini, parisi 's németalföldi utazásaiban kiképezte. Míg Regensburgnak a' fejedelmi primas volt országlója, graf T. megmaradt az országlás elnöki hivatalában. Ekkor felhagyott a' közönséges hivattal, de vagyonával, 's jövedelmével nem szünt meg a' jótévő intézeteket folyvást gyámolítani. Midőn 1809 Regensburgnak hatod része lerontatott, miáltal 3000-nél több tehetős polgár jutott koldusbotra, graf T. Bécsbe utazván, mint a' fejedelmi primas követe, Napoleon császártól 1 mil. frankot eszközölt ki. Dicsvágy nélkül rejté el graf T. személyét 's titokban sok jót tett. Mindenekről tiszteltetve 's polgártársainak áldásától kísértetve hm. e' nemes lelkű öreg éltének 81 évében, 6 Jan. 1825.

THURÓCZ vármegye, Magyarország Dunán inneni kerületében. Határai: kel. Liptó és Zolyom, délen Bars és Nyitra, nyug. Trencsin, éjss. Arva vármegyék, melly utolsótól a' Fátרהegység 's Vágfolyó választják el. Számos hegyeitől, mint falaktól kerítettik, 's azok közt nevezetesen a' Magura védelmül szolgál éjszak hideg szelei el-

len. Folyói: a' Thurocz, melytől (mások szerint Thurocz nevű elpusztult vártól) kapta a' vármegye nevét, Vág 's számos kisebbek. A' levegő hideg, de tiszta és egészséges. A' föld nem tartozik a' terméketlenebbek közé, de még se dicsekketik termények bőségével. Terem rozsot; búzát, ha hideg vagy árvíz kárt nem teszen benne; árpát; zabot, melyekből el is adhat; krumplit; répát, mely igen hires; gyümölcsöt, főleg szilvát. Erdei kivághatlanok, orvosi növényekkel gazdagok, 's számtalan juhót táplálnak igen jó füveikkel. Hires a' stubeni meleg ferdő. Nagysága 21. nsz. mf.; lakói száma 38,306, kik 6 városban, 97 faluban 's 20 pusztán laknak, nyelvekre nézve, kevés Németet (ezek a' Gothok maradékainak tartotnak) kivéven, Tótok, vallásokra nézve pedig nagyobbára agostai hitvallásuak. 4 járásra osztatik, mellyek: a' szent-mártoni, mosóczi, blatniczai és tót-prónai. Örökös főispánya: révai báró Révay János ut Eö Mélt.

THUSCIA, I. TOSCANA.

THUSNELDE, I. MERMANN.

THYADAK, annyi mint Maenadák (a' *μαινομαι*-tól, eszelőködőm), Bacchus papnői voltak.

THYESTES, Pelops és Hippodamia fíjok. Mivel testvérenek, Atreus-nak (l. e.) nőjét Aerope-t, elcsábította, Atreus azon gyermekeket, mellyeket T. Aeropeval nemzett, eledelül tette fel neki. Ekkor T. Pelopia nevű leányával Sikyonba szaladt, 's ezzel, nem esmertetvén meg magát, fíját (Aegisthus-t) nemzett, mert egy oraculum azt jövendölte neki, hogy fíja és unokája boszút fog érte állani. Midőn e' felnőtt, atyja ösztönzésére megölte nagybátyját 's T. ült a' megürült királyszékhelybe, de erről bátyjának fíjai, Agamemnon és Menelaus, által ismét elkergettetett. Száműzetésben halt meg Cythera szigetén. Sophocles és Euripides róla irt szomorjátékai elvesztek, hanem Seneca *Thyestes*-e még megvan.

THYRSUS, borostyánnal és venyikével koszoruzott bot, mellyet hordoztak Bacchus papnői ezen isten innepein.

TIARA, eredetileg ('s Herodotusnál) a' persiai király süvege vagy fejkötője. A' pápa tiarája magas, 3 egymás felett levő arany koronával körülvett süveg. Ezen koronák egészen ki vannak rakva drága kövekkel 's golyótól ékesítettnek, melly felett kereszt áll 's két felől drága kövekből csinált függő. Eleinte a' pápák közönséges püspöksüveget viseltek. (L. INFULA). Hogy Chlodvig frank király az 5-dik, sőt Nagy Konstantin a' 3 száz. a' pápának arany koronát ajándékozott 's ez azt a' püspöksüveggel egyesítette volna, historiailag nincs megmutatva; Henke (*Kirchengeschichte*, 2 rész. 401 l.) szerint a' pápák egyszeres koronát csak a' 9 száz. kezdtek viselni; Cicognara (*Storia della scultura etc.*) mindazáltal azon véleményben van, hogy először III Sándor kerité körül a' 12 száz. fejedelemség jeléül, a' süveget koronával. VIII Bonifacius (mgh. 1303) iratik a' második (egyházi és világi hatalom jeléül) 's V Orbán (mh. 1370) a' harmadik korona hozatévőjének, hogy ezzel, mint mondják, a' pápának szenvedő, viaskodó 's győzedelmeskedő egyházbani (vagy menyen, földön és poklon levő) hatalmát jelentse. Talán a' földnek akkor esmeretes három részzeit is ábrázolta a' három korona. A' pápa felszenteltetésekor vagy koronáztatásakor e' szavak mondatnak: *Accipe tiaram tribus coronis ornatum et scias te esse Patrem, Principem ac Regem, Rectorem orbis in terra, Vicarium Salvatoris nostri Jesu Christi.*

TIBERIS, Olaszországnak az Apenninekből eredő folyója, 35 mf. futása közben több apró folyót, mint a' Teveronét, Chianát, Pugliát, Nerát 'st. veszen magába, Romát keresztül folyja 's Ostiánál a' toscanai tengerbe ömöl. Dicsőségét a' romai költőknek köszö-

ni; mert magában csekély víz, mindig iszapos, halai egészségtelek 's roszt ízűek, e' mellett csak apró hajók evezhetnek rajta. Mindég hitték, hogy e' folyóban sok régiség van 's e' vélemény hajdani gyakori kiöntésein alapult. Sőt azt is mondták, hogy Nagy Gergely vallásbuzgóságából a' régiség szobrait 's emlékeit a' Tiberisbe vetette. *Fea Novelle del Tevere* cz. munk. (Roma 1819) megczáfolja ezt 's azt véli, hogy a' Tiberis árkának ásátását kevés siker jutalmazandja, mit a' tett próbák tettelesen is megbizonyítottak.

TIBERIUS Claudius Nero, második romai császár, szül. K. e. 42, hasonló nevű romai patriciusnak és Livia Drusillának, Augustus császár nőjének, fajok. Már korán nagy tehetségeket mutat, de egyszersmind setét, visszatartózkodó character-t is. Először Augustus alatt, mint tribunus, szolgálta a' cantabriai hadban, aztán mint főtábornok egy hadsereggel Tigranes Örményország királyszékébe ültetésére küldték, erre meggyőző a' Rhätiaiakat 's Vindeliciaiakat (2 alpesi néptörzsoökt) 's ezáltal annyira megnyeré Augustus kegyelmét, hogy Vipsaniatöli elválására rábirván, Julia leányát adá neki nőül, ki most már másod izben vala özvegy. Egymás után több fényes győzedelmet nyere T. a' fellázadt Pannonokon, kiket ismét Roma urasága alá hajtott, Dákokon, Dalmatákon 's Germánokon. De Julia nőjének kicsapongó életmódja, Cajus és Lucius mosthafijai (kiket Augustus fíjává fogadott) eránti féltékenysége miatt odahagyta Romát 's Rhodusba ment, hol nemü kegyelem-vesztésben, minden hivataltól elvonulva élt, míg 5 év múlva Julia fajtalan 's feslett élete mindég esmeretesebb levén, a' császár elválasztá Tiberiust Juliától 's megengedé neki, hogy Romába visszatérhessen. Azonközben mindkét Caesar, Cajus és Lucius nem sokára meghala, 's Augustus, nem annyira vonzódásból, minthogy az országlásban segédje legyen, Tiberiust fogadá fíjává K. e. 4. T. most a' Germánokat 3 évi csatázás után bekezésre kényszerité, Varus szerencsétlensége után a' romai legiök bizodalmat visszaállítá 's legyőzé a' Pannonokat és Dalmatákat, kik újra fellázadtak. Ezzel nem csak diadali pompát érdemle, hanem a' császár kegyelmét is megszerzé, ki ötet közüralkodóvá nevezé, övéhez egyenlő hatalommal. K. u. 14 meghala Augustus 's T. egyedül bírá a' császárságot, mellyben hogy teljesen megerősödék, Agrippa Posthumust, harmadik mosthafíjét (Augustus egyetlen unokáját) kivégezteté. A' senatusnak adá a' praetorok választatásának jogát, mellyel előbb a' nép birt 's így semmisité a' hajdani néphatalom utósó nyomát. Bár országglása a' Drusus és Germanicus parancsnokságok alatt Pannoniában és a' Rajná-nál levő seregek fellázadásai által nyugtalanították, mégis bátornak mutatkozák. A' consulok eránt nagy tisztelettel viseltetéek 's azt kíváná, hogy, ha azok a' seregnél leendének, ne vele, hanem a' tanácsal értekezzenek. Ezzel ravaszul eltitkolá korlátlan egyedül uralkodásra törekvését. Egyszersmind nagy tüzet mutata az igazságszolgáltatásban, gondoskodék a' felől, hogy a' nép még a' tartományokban se nyomassék adókkal, minden nyilvános szerencsétlenséget könnyíteni igyekezék 's általában adakozó vala, melly erényt, mint Tacitus írja, akkor is megtartott, midőn a' többiekét mind elvesztette. Innen országglásának korábbi szaka a' legboldogabbak közé tartozik Roma történeteiben. De characteren majd ellenkezőképen mutatkozák (I. GERMANICUS) 's érzéketlen zsarnokság leve országglásának fővonata. Hatalmára legnagyobb mértékben féltékeny kezdé lenni; titkos adók sokasodának 's minden évet nevezetes személyek szerencsétlen sorsa bélyegze, kik akár voltak bünsöök, akár nem, megbüntettetének. A' szerencsétlenség még nagyobb leve, midőn T. bizodalmat a' gyalázatos SEJANUS-ba (I. e.) helyezé. (Vö. DRUSUS). Ellenben egy igen értelmes, Tacitusnál olvasható, beszédében nem

engede meg, hogy egy spanyol tartomány neki 's anyjának, Liviának, templomot állítson. K. u. 26 elhagyá Romát, hova sohase me-ne vissza többé, beutazta Campaniát, nehány előkelő embertől 's tudóstól, főleg Görögöktől, kísértetve, 's mivel a' szárazon helyet nem talált, mely komor, 's embergyűlölő lelkével megegyezze, Caprea szigetben állapodék meg, mely a' nápolyi öböl mellett fekszik, borzasztó kőszikláktól kerítették, de belől szép és jó levegője van. Itt tölté többi éveit legutálatosabb fajtalanságban, embereket gyűlölve 's csupán kegyetlenségeiről esmertetve. Azonban nem vala egészen érzéketlen jó hírnévre nézve 's egy gyuladás alkalmával, mely Romának egy részét hamuvá tette, felszólítatlanul dicséretes adakozóságot mutat. Anyja Livia K. u. 29 meghala 's a' tanács Romában isteni tiszteletet rendele neki, de T. ezt megtiltá. E' hálátlanságra magyarázták, holott okos nézetének nyilvános bizonyossága. Ezen halál egyébiránt cselekvésmódjára nézve legrosszabb következtésű vala. Sejanus most mindenható leve. E' kieszközlé Agrippina (Germanicus özvegye) száműzetését Pandataria szigetbe 's fija Nero Pontia szigetbe küldeték, mint száműzött, hol e' nem sokára meghala. Agrippina második fija, Drusus, kemény tömlőzbe teteték, hol nehány év múlva éhség miatt meghala; hasonló sorsra jutá a' szerencsétlen aya is. T. országglásának hátra lévő része nem mutat egyebet a' romai tanács részéről utálatos rabszolgaérzésnek 's a' zsarnok önkénytes kegyetlenségének undorító festményénél. Legkinzőbb lélekwardosástól gyötretteték, de ezen legborzasztóbb érzetek 's legirtoztosb cselekedetek közt is adta belátásának 's köz jóra figyelmeztetésnek jeleit. Roma adóságot 's uszoráskodás által belsőjében megromosolva vala; T. eltörlé e' rosszat, nagy tőkét tevén bankká, melyből mindenki, biztosítás mellett, 3 évre tőkéket kaphatott, kamat nélkül. Egy második tűz alkalmával hasonlóul igen adakozó volt a' szerencsétlen Romaiak éránt. Végre odahagyá Capreát, 's gyakori helyváltoztatás után egy mezei jöszágra vonult, mely Lucullusé volt, nem messze Misenum foktól. Itt, fajtalanságaitól már régen sir szélére juttatva, K. u. 37 halálhoz hasonló állapotba süllyedt 's Macro, a' testőr vezére, midőn még egyszer felébredt, vánkossakkal megfojtatá, hogy a' császári méltóság örökösének, Cajus Caligulának, kegyelmét megnyerje. T. 78 éves korában halt meg, országglásának 23 évében, közöseségesen átkoztatva, mint légtjelesebb sajátágok 's legutálatosabb vétkek keveréke.

TIBET (Thibet). Azsiának és pedig független Tatárországnak része, mely 20,000 nsz. mföldön (a' k. h. 100 — 120 's az é. sz. 26 — 35 °) az Indus forrásaitól China határáig 's Hindostántól a' Kobi pusztáig terjed. A' benszülettek a' tartományt Pue-nek vagy Puekaim-nak, éjszaki havas tartománynak nevezik, melynek hideg levegőjét magas fekvése okozza; mert Tibet Azsiának legmagasb hegyes földje. Itt emelkedik fel a' Himalaya hegylánc a' földgolyó-bisnak legmagasb csúcaival, melyeket már 50 mf. távolságról láthatni. A' Dhavalageri (fejér hegy) (vö. HIMALAYA) 26,826 l. magasan fekszik tenger felett 's így több hegycsúcs találtatik itt, melyek az állítólag legmagasb Chimborasso magasságát nem csak érik, sőt jóval is felyülmulják. Innen mennek ki mind azon hegylánczak, melyek Tatárországba, Chinába 's máshová nyulnak; itt fakadnak Azsia legnevezetesebb folyói, mint a' Ganges, Burremputer, Menang-Kong, Yang-tse-kiang 'st. Az ide legelőször belépő utazó istentől egészen elfelejtett tartománynak találja Tibetet. Nagy kősziklák 's növényélet nyoma nélkül szükölködni látszó hegyek, száraz térségek, melyekben kevés gabona terem, egymást váltják fel. Buza, árpa, zab, borsó, mely rajtok nő, sok helyen soha se érik meg, hanem csak takarmánynak természetnek, hogy ha a' barom

legelőt többé nem talál, legyeu mit ennie. Időről időre rendes esőzés áll be 's ekkor apró fű buj ki, de a' melly az esőzés végével megszűn, mivel a' levegő szárazsága olly nagy, hogy a' fű egészen megfejeéredik 's ujjal porrá morzsoltathatik. Azonközben e' fű nagy nyájakat táplál 's olly jó, hogy a' legjobb legelők se mérkőzhetnek meg vele. Tél közelgetésekor Tibet lakosa a' mélyebb réteket nagy jégdarabokkal nedvesíti, hogy a' soványabb földhajt a' szárazító szelek el ne hordják. A' levegő mérséklete 's évszak Tibetben gradus el bekövetkezés szerint rendes. Martiustól Majusig váltólag eső, menydörgés és szélvész uralkodnak. Juniustól Septemberig esőömlések áztatják a' földet. Minden folyó teljes 's Bengalent elboritással fenyegetik. Octobertól Martiusig a' levegő csaknem mindég tiszta 's világos; ritkán homályosítja felleg az eget. Három hónapig erre érezhetőbb itt a' hideg, mint akárhol Európában, a' leginkább déli részében azon hegyláncz mentébe divatoz, melly Tibetet Assamtól, Butantól és Nepaultól elválasztja 's az é. sz. 26 — 27° közt fekszik. Ekkor a' lakók mély völgyekbe vagy kősziklák üregeibe sietnek. Pharitól Nancicig (csaknem 10 mf. föld) az egész tartomány kevéssel több pusztaságnál 's a' hideg olly nagy, hogy a' hus Martiusig teljes épségben marad. — Az éghajlat mind ezen különössége mellett is bővölködik Tibet szelid és vad állatokkal. Nagy 's különös faju csordák borítják a' legelőket; a' bika tatarországi yak 's a' tehen dhe név alatt ismeretes; hajformájú szőrös bőre 's vállain duczet képző inas husa van. Hosszu, tömött, lágy szőr fedí az állatot. Farka hasonlól tömött, hosszú, fényes szőrrel ugy fedetik, hogy semmi csuklót se lehet észre venni 's az egész mestersegesen rácsinált csomónak látszik. Többi részeit tömött, lágy gyapju fedí, ugy mindazáltal, hogy mejjének alsó részein hosszú merő szőr nyul alá. Ama farkok, mint legyezők, rendkívül nagy becsben tartatnak egész napkeleten. Az állat igen vad, ritkán bög 's alig hallható bögése, a' tartomány leghidegebb részeiben lakik, nyáron hegyeken, télen völgyekben. Ez a' pásztorkodva kóborló Tatórok gazdagsága, kiknek élelmet és ruházatot ad 's egyszersmind terhhordásra is használtatik, mire ezek az állatok alkalmasabbak, mint földmivelésre. Szőrökből kötelek 's ágytakarók készíttetnek. Tejek felette tápláló és igen sok. A' legmagasabb hegyeken pézmaállat találtatik. E' középszerű sertés nagyságu, mellyhez testére nézve is hasonló. Feje kicsiny, testének hátulja vastag és kerek. Tagjai felette gyengédek 's farka nincs. Szőre, melly felette tömött, mindazáltal különös. 2 — 3 hüvelyk hosszú 's mindenütt fenálló, kivéven lábait, füleit, fejét, hol rövid. Szorosabb vizsgálat után hasonlőbb sertéhez, de mégis vékony, hajlékony, nem merevény, hanem hullámformájú. Gyökere fehér, közepén fekete, 's hegye barna. A' pézma (l. e.) kicsiny zacskóban vagy az állat köldökénél kinövő csomóban csak himeknél találtatik. Ezen állatok csak az országlás számára vadásztatnak 's szép jövedelmet hoznak. Kecské, mellyeknek szőréből csinálják a' híres kasemiri sávolyokat, nem kevésbé becses tárgy. Vad lovak is vannak Tibetben. Futékonyabbak, mint sem elevenen elfogathatnának 's megszelidíthetnének. Széles kövér farku juhok nagy nyájokban legelnek 's különös gondviselés van rájuk. A' fekete fejű 's lábú juhnek hasonlól itt látszik honosnak. Ezek kisebbek, lágy gyapjuk, 's legjobb izü husok van. Gyakran fordíttatnak terhhordásra. Sokszor egész nyájakat láthatni sóval 's gabenával megterhelve. Mindenik 12 — 20 fontot viszen. Saját gyapjokat is így viszik vásárra. Bőreik igen jó bundákat adnak, 's a' bárányok becses portéka gyanánt szolgálnak, főképpen a' nem ellettek, mire nézve az anyajuhok gyakran ellés előtt levágnak. — Bár természetlen is a' föld, mégis részint az említették, részint a' bőven levő

ásványok gazdagon megszerzik a szükséges dolgokat. Arany darabban, s fővenyszemekben bőven találtaik. Czinobrium, ón, réz bányákból bőven ásatik. Vas, nem lévén fa s kőszén, kevés bányásztatik. Tűzfa nincs, honnan a lakók ganéjjal tüzelnek. Talán fognak felfedeztetni kőszénbányák, mellyek China határain számosak. Tinkái, mellyből pórics készítették s kőso, feletté sok találtaik. A kereskedés csaknem egyedül az uralkodó kezében van s a Chinával leginkább a keleti határon fekvő Silling vagy Sianing városon megyen keresztül. A vallás, Turner véleménye szerint, a bramaismus elfajult leánya, melly előszer a déli, Indiával határos, tájékokon képződött ki; innen ezen tájékok lettek a Dalai-Lama első helyei. Azon helyek, mellyeket a Hinduk szenteknek tartanak, mint Allahabad, Benares, Barsodin, Gaya, Saugor, Dsaggernat, a Tibetieknél is szentek s szarándokaiktól meglátogattnak. Egyébiránt igen sok különös szertartásaik is vannak. Nagy kápolnáokban gyülekezik össze a nép s rendkívül nagy lármás muzsikaeszközök (dobok, trombiták, sipók, kürtök) mellett, mint Chinában s Indiában, karéneket zengedeznek. Kasztszellemnek semmi nyoma sincs Tibetben. A lakók tartózkodás nélkül esznek idegenekkel. A tartomány s vallás feje a Dalai-Lama (I. LAMA), ki Isten helytartójának s képviselőjének tartatik, ennek áldását kiosztogatja s az ő istentől közvetlenül vele közölt hatalmából a számos államákat, szerzeteseket sat. tetszése szerint részeltetheti. Erkölcsök s életmód Tibetben még alacsony lépcsőn vannak. A földművelők házaí csupán öszvehalmozott kövek, néhány hezaggal, mellyeken a világosság és levegő behat, mindazáltal azt írják, hogy a Chinával határos, eddig esmereitlen határszéli tartományokban népes városok (mint Natan, Lassa, Tazedo s m.), vas hidak, boltozatos épületek, ágyuöntések, posztógyárak, festések st. vannak. A tartomány sajátos nyavalyái közé tartozik a sok hegyes tájékokon uralkodó golyva. Chinából áltam a szétszedhetlen betűkkel való nyomtatás, imádságos könyvek nyomtatására, sanskrit nemű betűkkel; 12 nyg nevezett főiskola is van Tibetben, mellyeket nem csak Tibetiek, hanem határos tatárnépek is meglátogatnak, s mellyekben philosophia, astronomia, orvostudomány s theologia taníttatnak. Turner 1783 itt létében azt vév észre, hogy Jupiter holdjai s Saturnus gyűrűje a tudósok előtt nem voltak esmereitlenek, s a gyógyászok a kenesőt tudtak bujalkórságban használni; mindazáltal vannak bűbajos oskolák, mellyekben varázslás st. taníttatik. Végetlen idő oltá divatoz a könyomtatás Tibet fővárosában. A klastromok levéltáraiban sok nyomtatott oklevél találtaik, mellyek a történettudományra s földleírásra névé fontosak. Hazánk fija Kőrösi Csoma, ki 1822 oltá a lama vallás szerzetesei közt Tibetnek kamani klastromában éldel, mivésztség és tudományok encyclopaediáját talált 44 kötetben, sok oklevéllel együtt. Most egy tibeti grammaticán s szókönyven dolgozik. — Tibet nagy, China alatt levő vazallstatus. Midőn 1720 belső egyenetlenségek törtek ki benne, a Chinaiak használták ezeket, hogy magokat a tartomány fejeivé tegyék. 1793 a Nepaulesek ütöttek be, de a Chinaiktól visszaverettek s ezolta hatalmok még inkább nevedett. A Dalai-Lama udvaránál mindég van egy Chinai Lassában, a tartomány fővárosában, ki részint tudósítja a chinai udvart, részint utasításokat kap Pekingből. Ezen tartományról kimerítő tudósítások nem lévén, nem tudhatni bizonyosan, ha déli Tibetben, Butanban, más Lama uralkodik e, ki, mint ama Dalai-Lamának, Bogdo-Lamának nevezterik? — Tibetet leírta mostani állapotja szerint Hyacinth orosz archimandrita orosz nyelven, melly munkát D. Schmidt oroszból németre fordított (St. Petersburg 1828).

TIBULLUS (Albius) egy a' romai literatura arany idejebeli költői közt. Lovagi rendből szül. R. E. után 711 évvel. Vosz születése idejét 695-re teszi. Semmi közönséges hivatalt se viselve 735 vagy 736 hm. virágzó karában. Négy könyvben alagyákat irt, 's mellyek a' classicus régiség legjelesebb költeményei közé tartoznak; a' 4-dik könyvben mindazáltal több kétséges eredetű darabok foglaltatnak. T. alagyái felyülmúlják Propertiuséit, mellyekkel, 's Catulluséival, együtt szoktak kiadatni, kedves egyszerűségekkel, 's szives érzései nem fajulnak el alacsony fecsegéssé, mint itt amott Ovidius munkáiban. Innen méltán itéli Quintilianus elsőnek az alagyás költők közt. Legjobban adták ki: Brouckhusius (Amsterd. 2 köt. 4); Heyne (legujabban Wunderlich felügyelése alatt, Leipz. 1816); és Huschke (Leipz. 1819). Eichstädt, Golbery és Spohn jeles criticaikat irtak T. alagyairól. Legjobb német fordítás Voszé (Heidelberg. 1810), ki a' 3-dik könyvet bizonyos Lygdamusnak tulajdonítja. Vö. Passow *Beurtheilung der Spohaschen, Golbery- und Eichstädt'schen Diss. über T.* az Allgem. Literaturzeitungban, 1825, 131 sz. Em-lithető még Strombeck fordítása (Göttingen 1825).

TIECK (Tamás), angol költő, egy cumberlandi pap fia, szül. Bridekirkben 1686. Tanult Oxfordban, hol 1707 magister lett. Utóbb Londonban Addisonnal megismerkedett, 's a' *Szemlélő és Viggázó* folyóirásokban közdolgozó volt. Midőn Addison statustitoknokká tétetik, T. helyette titoknok, 1725 pedig Irlandban a' fő bíróság titoknoka lett, 's e' jövedelmes tisztet holtáig (1750) megtartá. T. másod rangu angol költő. Kortársai közül dictióban 's harmonias ver-selésben kevesen érték utól, 's habár versezeti nem fentengők is, mindazáltal méltósággal 's tömött gondolatokkal teljesek. Ő adta ki Addison munkáit, a' költő életrajzával 's egy szép alagyával kalauzolja. Saját művei lantos, alagyas és gunyversek. *Colin and Lucy* című, e' nemben legelmeőbb balládája németre is fordítottott. — T. Richard, ki Nov. 4 1793 halt meg, a' tréfás és gunyoló nem-ben szinte ismeretes költő.

TIECK (Lajos) philosophia doctora, szász. kir. udv. tanácsos, a' Németek között a' jobb izlésnek egyik terjesztője, Berlinben szül. 1773. Még tanuló korában kezdett *Abdallah* munkájához (Berlin 1795). Universitasra 19-dik évében ment már eltelve akkor Shakspeare és Fleck által a' művészség szentségével, Hálába, majd Göttingába, 's kevés időre, korán megholt barátjával Wackenroderrel Erlangába. Abdallah tárgyát *William Lovell*-jében fogta fel ismét, 1796, de mind a' két művében setét képeken andalgott képzelése, 's a' német ifju általában nem hajlák a' régiek technikai világos csendes formájához, noha ugyan 1796 Peter Lebrecht-je minden kaland nélkül vidámabb szellemet kezdte lehellni. 1797 adta ki Peter Lebrecht's *Volksmärchen* 3 köt., mellyekben tiszta természetiséget, phantasticai festést, 's aristophanesi pajzán elméskedést fejtett ki. Ezen élénken elbeszélő talentumát Schlegel A. W. jeni *Literaturzeitung*-ban 's Atheneuma 1-ső kötetében dicsérte, 's így a' közfgyelem még inkább reája fordult. Berlinben ismeretségbe jutott az ifju Nicolai által ennek atyjával is; Jenába tett útjában pedig a' két Schlegellel, Novalissal, Weimarban Herderrel; Hamburgban továbbá Schröder mutatványi ingerlék. Itten, Alberti predikátor leányát vette el. E' tájatt, nevesebben *Blaubart* és *Der gestiefelte Kater* munkái mutaták költői polemikáját, mellyel a' tudós pedantismust és a' költésnek száraz feszes felfogását vagdalta. 1797 kijött: *Herzensergiungen eines Kunstliebhabenden Klosterbruders*, mellyben, ámbár tulajdonképp Wackenroder-től eredett, neki is némű része volt. A' Rómában lévő művészi világot ez nagy figyelemre indítá, valamint e' következt is: *Phantasien über die Kunst*, Hamburg 1799 mit

mint hasonlóképen barátjától maradottat, ő rokonilag bővite. A két jó barátnak ezen iker munkája, valamint még: *Franz Stembalds Wanderungen* Berlin 1798, 2 kötet, buzgó szeretettel szól a művészségről, 's a' széppel és fenséggel való játszóságnak és tetszeskedő bírálatásnak ellene harczol. E' munkáikban néhány szívből zengett dal 's kisebb versezet is van. Tieck, most erre, 1799 — 1801 Cervantes *Don Quixote*-ja szerencsés fordítását adta ki. Még 1799 és 1800 jöttek ki: *Romantische Dichtungen* 2 részben. Az első tartalma: *Zerbino oder die Reise zum guten Geschmack*, mint a' *Gestiefelter Kater* folytatása. Csufolja a' materiális köz költést, élénken festi a' romanticait. A' 2-dikban áll: *Genoveva* ártatlan gyermekiskésdésével. Ez sok utánazót szült, de ezektől meg kell különböztetni. A' Jenában 1800 megindult *Poetischer Journél* 2-dik darabjában levelei állanak Shakspeare-ról, kinek *Tempest*-jét (szélvész) újra is dolgozta volt már ekkor 's illes értekezést írt arról: miképen bánt Shakspeare a' csudálatossal, 1796. Gozzi szellemében is dolgozott 1800 egy muzsikái regét: *Das Ungeheuer und der bezauberte Wald*, mellyből azonban egész énekesjáték lön, 's a' költésnek e' gyakran ferdén felfogott neméről igen lelkes észrevételeket is tevé előbeszédébe. 1801 és 1802 Dresdenben élt barátjával Schlegel Fridrikkel, hol a' könyv és képtár nagyon nyitá, bővite ismereteit. Itt adta ki Schlegel A. W. és több költőkkel együtt: *Musenalmnach auf das Jahr 1802*, (Tübingen bei Cotta) mellyet meg is támadtak sokan, dicsértek is. Ez után majd Berlin majd Ziebingen volt lakhelye. Berlinben 1803 jöttek ki: *Minnelieder aus dem schwäbischen Zeitalter*, mellynek előbeszédé a' sveviai költőknek a' provenczálokhoz és Petrarchához lévő viszonyát határozza el. 1804 jelent meg: *Kaiser Octavianus* 2 részben. Schlegel Fridrikkel együtt Berlinben 1805 Novalis írásait adta ki 2 kötetben 's majd többszer. Most Olaszországba költözött 's Romának vaticanumi könyvtárában leginkább a' régi német literatúrával foglalkozkodott. 1806 Münchenbe tére, hol közzvény lépé meg 's akadályt lön dolgozásaiban. Végre 1814 és 1816 jöve világra tőle: *Das altenglische Theater* 2 köt. Olly darabok fordításait tevé ezekbe, mellyeket általjában nem Shakspeareinek tartanak, de ő méltóknak nézetné azokat mint a' britt nagy lángész előiskoláit, tanulói gyakorlásra. 1814 adta ki: *Phantasia*, mellyben előbbi munkájából: *Volksmärchen* dolgozott némelly elbeszéléseket 's drámákat újra csinosultább izléssel. Mert régibb nézeteit igen változtatta vele, melőlle hamar kiholt barátjának Solgernek társalkodása, kinek fennmaradott iratait Raumerrel együtt bocsátotta közre 1826. De még 1816 ereszté ki: *Ulrichs von Lichtenstein Frauendienst*, a' mi hajdani alakba öltöztetett szerelmes román. 1815 pedig gyűjteményt kezdé meg e' czimnel: *Alldeutsches theater*. 1818 nagy tisztelettel fogadták Londóban az angol költők és tudósok, 's akkor Shakspeare-ról készített nagyobb munkájához, többféle nevezeteket kezdé gyűjteni. Ide szolgáló bevezetésül lett általa: *Schakspeare's Vorschule* 1823. Háznépestül 1819 óta Dresdenben kezdé megint lakását 's ott 1821 egybe szedett verseit és Kleist fenn maradt írásait adta ki. 1821 irni kezdett lelkes novelláival új időszakát mutatta költői munkásságának. Vagnak azok ezen gyűjteményekben: *Taschenbuch zum geselligen Vergnügen*, 1822, 1823. *Dresdner Mercur*, *Berliner Taschenkalender* 1823. *Rheinblüthen* 1824. *Urania* 1826. Sokat ígérének 1824 meginditva: *Märchen und Zaubergeschichtchen*. De még is jelesebb e' novellája: *Der Aufruhr in den Cevennen*. Azon mivel társalkodásnak leng vissza ezekben hangja, melly eatékné Tiecknél tartatni szokott, az ifjúkori érzélgés túlsapongásai helyett pedig érett költői kritikai lélek szól az iróniának minden hatalmával. A' német játékszin barátai nagyon örvendének, midőn Tieck

Drezdában annak kritikai vezetése végett, a' mellett hivatalt kapott. Ítéletei arról láthatók 1822 az *Abendzeitung* levelei között és *Dramaturgische Blätter*, Breslau 1826 2 rész. Ujabban ezen innen ismét ímadott Shakspearehez tért, hogy a' Schlegeli fordítást kiegészítse. Egyébiránt Tieck, a' mint idézett munkái mutatják, nem eredetileg nagy alaku teremtésekben hatalmasan megjelenő szellem, hanem az ilyenek romait élesen bíráló, nyomaiban pedig felettébb is elszűnyedő bámoló, 's e' mellett egy külön való tulajdon ösvényen alakítgat ő is.

R. A.
TIECK (Keresztély Fridrik) képfaragás professora 's Berlinben a' művészségek akadémiaja tanácsának tagja, az elébbeni testvére, Berlinben szül. 1776 Aug. 14. Bittkober volt professora, hanem inkább ön belső ereje által fejtette ki talentumát. Egy basrelief, mellyet az 1795-beli baseli bekére 's allegorija általjában a' békeségre, neki adatta a' kitétetett díjt. Most így Schadow műteremébe dolgozott 1797. Mivei figyelmet gerjesztének Heinritz országministerben 's ez 3 évi utazásra költséget rendelgetett neki, melly idő alatt Burgsdorf ur kíséretében Dresda, Bécs, majd Paris lőa további fejlődésének helye. A' meztelen test minerüségét tanulta most leginkább 's azért Dávidhoz állá iskolába, mellyben festései is kitűntek. Mint képfaragó ez alatt csak néhány büsztöt készíte; p. o. Reichardt és Schladerndorf grofokét 's Humboldtét. Ezek mellett emlitendő még ezen idejéből azon munkája, mellyel az 1800 szólott, képfaragói 2 díjt nyerte el. (Az elsőt ezen évre senkinek 's ő neki külföldi létére azt nem adák). 1801 Párisból Weimaron keresztül tére Berlinbe, 's innen megint hamar Weimarba, hol az új kastély ékesítéséhez munkái kívántattak. Göthe, különösen pártfogolta. Itt készíte Wolf kritikus, J. H. Voss Göthe büsztjeit 's a' fejedelmi ház több tagjait. Professorrá is lévén bár itt, azonban 1805 Olaszországba indult testvéreivel 's báró Rumohrral és a' két Riepenhausen-nel. Augustusban érkeztek Romába. A' háborúk miatt, nagyobb munkát itt is ritkábban rendeltek most, 's így tanulásain kívül csak büsztöket készített, mint Mária Anna főherczeg asszonyét, Somaglia cardinalét és Gotheét collossalis viszonyban, azután egy reliefet, mellyet Mad. Staël kívánt Coppetbe nemzetsége sirboltjába. Romai köréből, mellyet Schick, Rauch és Thorwaldsen, barátai alakítottak, nehezen tudá kivenni Mad. Staël Coppetbe, hol Necker képét csinositgatta leánya intései után. Ugyan itt Staëlnét és Schlegel Adolf Wilhelmét modellázta, márványban pedig majd később állitá elé. Innen Münchenbe tért 1809 az akkori korona-örökös hívására, hol a' mostani király, Schelling és Jacobi 's öntestvére büsztjét készittette. 1812 Zürichen és Bernen keresztül tére Olaszországba, megnézni Carrarát is. Majd ide jöve barátja Rauch is, kivel legszivesebb egyetértéssel irigykedés nélkül együtt dolgozott. Itt készült általa, a' bajor koronaörökös gyűjteményébe, Rotterdami Erasmus, Hugo Grotius, Wallenstein, Lessing, Herder, Bürger 's mások büsztje és több egyéb. 1819 tért Berlinbe, hol Rauch barátjával ismét együtt lakott, dolgozott. A' berlini játékszini épülethez némelly ékesítések készítése több évig ada neki munkát. A' grifhozta kocsin álló Apolló, rézből kiverve, az ő modellje szerint van, mint a' 9 Musának collossalis szobrai porondkőből. Ezek közé állitotta Niobe tragoediaját, Orpheust az alvilágban, 's Amort 2 Psychével. Tieck talentuma még több munkára is talált, mellyeket az időkör történetei magokkal hoztak. 1820 tagja lett a' művészségek akadémiaja tanácsának. Ujabb készítménye, Ifflandnak ülő szobra, a' berlini színház egyik teremében 's egyebek.

R. A.
TIEDGE Kristof Adolf, jeles lantosköltő 1752 szül. Decemb. 13 Gardelegenben, Altmarkban. Apja ott a' városi iskola rectora volt,

később pedig conrector a' magdeburgi gymnasiumban, 's itt, halálával 1772 nagy szükségben hagyta számos háznépét. T. kiidősb' fiya volt, törvényt tanult Hálában. 1776 felhagyta azzal 's nevelőnek ment, Hohenstein grófságba, mellynek bájoló vidékén Göckingkel a' szeretetre méltó költővel élt áldozva a' musáknak is, kik Gleimmel és Klamer Schmidttel is barátságba hozák. Itt ismerkedett meg Recke asszonysággal is. Első költői fakadozásait ezen időszakirás: Olla potrida és Bürger 's Voss Musenalmanächja hozá közre. Ezen, régibb éneke: *Nicht bloss für diese Unterwelt schliesse sich der Freundschaft Band* köznépi dallá lett. 1784 Halberstadtba költözködött Gleim hívására. 1792 Stedern kanonokhoz ment titoknokául, 's annak egy év múlva következett halála után is a' ház 2 leánya nevelését vezette, 's a' familiával Neinstädtbe majd Magdeburgba ment, hol Archenholz, Mathisson és Köpken társalkodása deríté. Stedern asszonyságot követé majd 1798 Quedlinburgba, hol az meghala 1799, gondoskodott ugyan ezen barátnéja végrendelésében felőle, Gleim pedig a' halberstadti káptalanánál egy kis vicariatusi jövedelmet szerze neki, de azon tájon maradnia, hol barátnéját elveszté, elkeseredése nem engedte. Öccsének adta tehát által az egyházi praebendát, 's maga majd utazott, majd Hálában, Berlinben tartózkodott. Ez utóbbi helyen, Recke asszonyságra talált és most ezzel társalkodott, ezzel lakott, 1805 — 8 azzal utazta meg Német-, Olaszországot. Később is mindig azon lelkes matronánál lakott 1819 Berlinben, azon innen télen által Dresdában, nyaratszaka pedig Töplitzben és Carlsbadban. Egy egy szíves özvegy asszonyhoz csatolá tehát folyvást kebele szerencséje. Tieck, költői leveleivel szerze magának legelőször nevet, melly nemet akkor Jakobi, Klamer Schmidt, Gleim, Göckingk is főképen gyakorla. Tiedge lelke ezekben, tanítólag 's gunyfestésekben és elegiai színnel mutatkozott. Igy lépett elé 1801 *Uranidájával*, melly csak hamar többszöri kiadásban is kijött. Lantos részeit e' jeles oktató versezetnek Himmell majd muzsikára is tevé. Utóbbi kiadásaiiban több rhythmust ada T. mivének. Második oktató versezete: *Der Frauenspiegel* 1806, költői levél stylusára hajlik. Eléadja benne az asszonyok erényeit és — gyengéit. Köz taps fogadta elegiáit és elegyes verseit, mert elegiái közt valóban a' legfelségesebb gondolkodás emel. Kevesebbé vala szerencsés romanczáiban, mivel ezekben gyakran feltébb is bő festésekre terjed. 1812 adta ki idylliumi énekes románját: *Das Echo, oder Alexis und Ida*, Himmel ezt is muzsikára tevé. Ennek kedves gyengédségével van költve, másik énekes románja is: *Anchen und Robert* 1815. Ebből pedig Neukomm ada muzsikát néhány dalnak. Ugyan 1815 jött ki tőle: *Denkmale der Zeit*, melly gyűjteményének 1806 — 14-ig készült énekei a' Napoleon megígázta Németországért érzett fájdalmait zengik 's majd örömét felszabadulásán. Más munkái: *Die Wanderer, am geburtstage der Königin Luise, Cantate, in Musik gesetzt von Himmel; Briefe*, mellyek 3-dik kötetét teszik ennek: *Reise der Frau von der Recke. Ostermorgen, Gesänge für die Sache des griechischen Volks*. Van tőle holmi ebben is: *Jahrbücher der häuslichen Andacht. Der Markt des Lebens*, nagyobb költemény. 1822 kiadta 7 köt. munkáit, barátja Eberhard. 1823 a' kurlandi herczegnének igen érdekes életírását bocsátá közre. 1827 barátjának Göckingknek életírásán dolgozott. *R.A.*

TIELKE (Johann Gottlieb), katonai író, szül. 1731 a' Taubenburg kastélyban Thüringenben, meghalt mint szász választói patantyus-kapitány 1787. Atyja holta után, ki gyermekeinek nevelésére sokat költött, szükségben élt, segítség és tehetős barátok nélkül. Katonai életre volt vonzódása, 's alacsony termete mellett is bevétetett 1751 Kelemen herczeg gyalog ezerebébe 's 1753 a' patantyusokhoz tétetett által Dresdába, mivel észtehetségeivel igen ki-

tüntette magát. Itt szorgalommal tanult 's a földmérő test tanító óráit is meglátogatta. Graf Brühl könyvtárnokával Heinevelé esmerésége sokat tett lelkének kimivelésére. A' 7 éves had kiütvén a' lilienstein-i térségen (Königsteinnál) porosz fogságba esett; de majd elilant 's Dresdába, erre Varsóba szaladt, hiven ragaszkodván királyához, kinek hűséget esküdött. 1758 Károly szász herceget követte az orosz sereg táborozásában, mint táborig földmérő, 's Küstrin vivásában, a' zorndorfi ütközetben 's később Kolbergnél igen munkás volt. Bár királya tisztté akarta tenni, mégis, hogy többet tanulhasson, az austriai sereghöz ment graf Zamoyskival, 's jelen volt az 1759-ki táborozásban. Ugyességéért itt igen becsültetett 's Dauntól igen szeretettet. A' torgau-i ütközet után alhadnagy lett. Eddigi viseletéért Albert szász-tescheni hercegtől igen szép bizonyítványt kapott. 1769 jött ki *Unterricht für Feldingenieure*-je, melly ugy megtetszett II. Fridriknek, hogy e' szolgálatját ajánlaná neki. De T. ki ekkor kapitány volt, se e', se későbbi fényss ajánlatait nem fogadta el. 1775 jelent meg *Beiträge zur Kriegskunst-jának* I dar. A' bajor örökség felett kiütött hadban 1778 egy ágyusor 's pattantyus század parancsnoka volt. Itt ugy megkedveltetett a' braunschweigi hercegtől, hogy ez őtet Braunschweigba hívná, hova 1781 néhány hétre el is ment. A' weimari herceg 's József császár is sok jelét adták személyes becsüléseknek. Következők munkái: *Eigenschaften und Pflichten eines Soldaten, zur Prüfung Derer, die in diesen Stand treten wollen etc.* (Dresden 1779); *Unterricht für die Officiere, die sich zu Feldingenieuren bilden oder doch den Feldzügen mit Nutzen beiwohnen wollen, durch Beispiele aus dem letzten Kriege erläutert und mit den nöthigen Plänen versehen* (Dresd. und Leipz. 1769, 5 kiad. 1795); *Beiträge zur Kriegskunst und Geschichte des Kriegs von 1756 — 63* (tervekkel 's földabr., Freiberg 1775 — 86).

TIERNEY (Georg), parlamenti tag, 's oppositobeli szónok. A' kamarába 1786 lépett. 1796 hatalmas szónoklattal mutató meg, milly vesztegetések dívatoznak a' választásnál. Midőn Pitt azt akarta, hogy a' Bank 20 schillinges czedulákat tihessen forgásba, T. és Fox vitaták legkeményebben, hogy a' bank állapotját nyilvánosan felfedezze. Pittnek halálos ellensége volt, egykor össze is vagdalkoztak, de káros következés nélkül. Mindig vádolta a' kormányt, hogy a' Bourbonokat akarja Franciaországban visszaállítani, mit ő károsnak tartott. Csak 1801, midőn Addington cancellar lett, változtató meg maga illy nemü kitüntetését. Mint amannak barátja, a' tengeri erő tárnokmesterévé neveztetett, melly hivatal nagy fényén kívül a' legjövődelmesbek közé is tartozott. Később Pitt és Fox holta után Castlereaghnak is szinte olly hathatós ellenmondója lett, mint előbb Pittnek. Csak egy indítványát sem ereszté ennek el keserü ostromlás nélkül. 1817 veszedelmes nyavalya környékezé, 's noha felgyógyult, többé nem igen állott szónokszékre, azonban fontos tárgyaknál mindig voksolt, 's Ponsonoy halála után ismét az ellenpárt fejeként lépe fel. Azonban előbbi viselete, midőn t. i. ettől elállott, nagyon megrendíték hatalmas hitelét. Volt idő, midőn tiszteletből sok gyermeket nevére kereszteltek. Azonban folyvást olly tiszteletben állott, millyet egy jeles fő, derék szónok 's hazája viszonyait alaposan esmerő követ érdemel. Irt többeket, jelesen a' keletindiai társaság helyzetéről.

TIERS état, harmadik rend. Franciaországban volt egykor idő, mellyhez ezen elnevezés illett, mert akkor csaknem az egész országot egyedül papság 's nemesség bírta mint földes ur; a' városok kevés behatásuak voltak, 's ennél fogva ország gyűlésen csupán az egyházi és nemes rendnek vala joga megjelenni. A' városok azonban lassanként gazdagabbakká 's nagyobb tekintetűekké lettek, a' hatható-

sabb és csekélyebb vasallok urasága alúl magokat kiszabadították, midőn adóvetéskor azokat is kérdezni kelle. A' paraszt rend hasonlóan kezdé birtoki jogaiban földjeire nézve jobban meggyökeresedni, 's már IX Lajos 1252 városokat és előljáráóságokat hívá országgyűlésre. Főképen kedvezett pedig ezeknek IV Filep 1303, midőn VIII Bonifacius pápával volt vitáiban a' nép szellemét magához hódítani törekedett. Ekkor erede a' tiers état nevezet. E' harmadik rendnek azonban még nagy megaláztatást kelle túrnia, míg az egyházi rend a' királynak jobbján, a' nemesség pedig balján ült, a' városok és előljáráóságok küldöttségeinek a' korlátoknál állani, 's a' királyi előterjesztvényeket pöldelve hallgatniok kelle, úgy adák azokra feleleteiket. De ezen tólgári rend végtére nemzetté lön 's a' kormány maga is arra kezdé támaszkodni 1788 ólta, minekutána látá, hogy a' nemes és egyházi rend minduntalan csak saját érdekei miatt szegezte magát intézetei ellen. Siéyes híres irata: *Qu' est ce que le tiers état?* 1789 szavakra szakasztá a' nemzét meggyült érzetet. Most a' harmadik rend nevezet már eltűrt, mert még ország alkotvány ellenivé isvált.

TIFLIS, hajdani fővárosa Georgiának Azsiában, a' Kur folyónál, 's Heraklius herczeg laka, most Grusia orosz helytartóság fővárosa, 4000 ház. 's 20,000 lak., kiknek felét örmény, többi részét georgiai és grusiái, azaz, ógörög keresztények, Katholikusok 's mintegy 100 Muhamed hitvallását követő háznép teszik. A' város 3 főrészből, áll, tulajdonképi Tiflisből és Kalából a' folyó nyugoti oldalán, 's Iszni külvárosból a' keletin, mellyeket hid köt össze. Egy városnál levő hegyen áll Heraklea vára. A' házak rosszul épültek 's az utzák olly keskenyek, hogy a' legszélesbiken is csak egy kocsi mehet könnyedén; az apró mellékutzákon alig van lovasnak alkalmas helye. 15 görög, 20 örmény 's 2 kath. egyház, 2 bazár (704 boltocskával), mellyekben főleg örmény, tatár és georgiai kalmárok kereskednek, vannak benne, gyapju-, pamut- 's felselyemtakácsokkal 's egy sófőzéssel. Híres meleg ferdői elpusztultak, mégis sokban található fenekeket 's márvány padlatot. A' viz kevésé büdösköves, de hasznos. A' ferdők adták a' városnak Tiflis nevét, melly tulajdonképen Tbiliszi. azaz, meleg város nevet visel. L. Rottier *Itinéraire de Tiflis à Constantinople* (Brüssel 1829.)

TIGRANES, Nagyörményországnak híres királya K. e. az utolsó században. Atyjától, Artaxiástól, a' Párthoknak kezesül adatván, ezek ötét, amannak holtá után, királyszékre emelék, miért országának darab részét a' Párthoknak kelle engednie. MITHRIDATES-sel (I. e.) kinek leányát feleségül vevé, szövetséget kötö a' Romaiak ellen 's fegyvereinek, mellyekkel Cappadociát elfoglalta, szerencséje arra bírá a' Syriaiakat (kik a' Seleucidák nemzetségéből való uralkodók szünteleni perlekedéseit megunták), hogy ötét országjok elfoglalására meghívják. Ezt ő tevé, 's Cilicia és Syria nagy részének ura lön. Mithridatessel nem lépe uj szövetségbe a' Romaiak ellen; sőtinkább a' Párthokat támadá meg, visszavevé a' nekik engedett földet, mint Mesopotamiát 's Mygdoniát is, azután elfoglalá Syriának még a' Seleucidák kezében volt darabját, Phoeniciának nagy részét 's eme büszke czímet vevé fel: **Királyok királya**. Midőn T. Lucullus romai consulnak az országból kiűzött Mithridatést nem akarta kiadni, hadba keveredék a' Romaiakkal, mellyben T. megvereték, ki most a' had folytatását Mithridatesre bizá. Erre főütközetben ujra legyőzetének; hanem a' következett évben, midőn a' romai táborban kitört lázadások a' két királynak igen kedvezők valának, ezek Örményországot, Cappadociát 's m. ismét elfoglalák. Hanem T. fia felkelt atyja ellen, kinek seregeit szét kellett e' miatt darabolnia. T. ugyan fiját, ki ekkor a' Párthokhoz szaladt, megverte, de ezek a' gyalázatos fíjnak pártját fogván, beütöttek Örményországba, míg ugyanezen idő

alatt Mithridates a' Romaiaktól megveretett, kikhez szökött által ekkor T. fija is a' Pärthoktól. Most T. Pompejus nagy lelküségében bizván, önként megadta magát neki, miért Pompejustól Örményországnak egy részét 's Mesopotamiát visszakapta. Halátlan fija ismét üszveesküvéseket koholván T. 's a' Romaiak ellen, Pompejus a' gaz fiut lánczra tetette 's Romába küldte, T. pedig romai nép barátja 's szövetségese nevet kapott 's így is halt meg 85 éves korában.

TIGRIS, Azsia legnagyobb folyóinak egyike, mely Örményországban ered, több ágra oszlik 's az Euphratessel egyesül. Mesopotamiának keleten határt von 's még most is régi mediai nevét viseli, mely nyilat jelent, mivel nyilsebességgel foly. Bagdadnál, több melékviz ömölvéen belé, szélessége, Niebuhr szerint, 600 láb.

TIGRIS, Azsiában 's Afrikában folyók mellett lakó, merész, kegyetlen 's rettenthetlen állat, mely az oroszlánt 's elefántot, sőt önnön nemét is megtámadja, ha jól lakott, akkor se szün meg csupa vérszomjuzásból öldökölni. Szép szőrü bőréből, mellynek sárgásbarna színét fekete vonások vagy csikok ékesítik, süvegeket, kesztyüket 's lótakarókat csinálnak. Legszebb 's legrettenetesebb a' bengaleni. 4—5 kölyke van, mellyeket dühösen szeret. Azt beszélik, hogy ha zsákmány után jártában kölykei ellopatnak, iszonyu bögést tesz 's a' tolvajt nyomozza, ki ha közeledését veszi észre, egyet elvet, mellyet míg anyja barlangjába viszen, addig a' többi hajóra vitetnek. Régen sokkal számosabb volt, mint most; Pompejus 420, Augustus még többet vitt játékszinre. Husa émelygős izü, mégis megeszik Chinában 's Keletindiában.

TILALOM. (Prohibita.) A' tilalom v. tilalmazás: törvényszeres orvoslát, mellynél fogva a' vesztés fél ezen szó által tilalmaz, a' táblai ítéletnek sikerét úgy megállítja, hogy azon perbe még új velős bizonyításokat iktathat be, de törvényesen. Ezen orvoslattal mind a' felperes mind az alperes élhet a' végítélet után, de csak a' királyi és báni tábla előtt, és csupán táblai perekben, nem pedig a' felyebb vitettekben is. Ha az ujabban beiktatott bizonyítások az ítéletet el nem gyengítik, utánok ezen végzés hozatik: a' tilalom meg nem állhat, 's a' dolog azon állapotba helyeztetik vissza, mellyben a' tilalom előtt volt. Szükség pedig, hogy a' tilalom az napon tétessék közbe, mellyen az ítélet hozatott. Ez csak kétszer engedtetik meg, elsőben ugyan ingyen, de már másodszor 6 f. teherrel, mellynek egyharmada az ellenféle, két harmada pedig a' bíróságé. A' tilalomnak, legfelebb is közbe tétele utáni második törvényfolyamatban, okát kell adni; különben elhal törvényes ereje.

TILLOTSON János, az angol egyházi ékesszóllásnak első tisztában kezdője, 1630 szül. Sowerbyben. Tanult Cambridgeben, 's Londonban lévén a' Lőrincz templomának predikátora, tiszteletet gerjeszte maga eránt, előadásával (mert az előtte szokásban volt iskolai lesz, dogmás szórszálhasogatás helyett természetes józan okoskodásu beszédeit értelmesen 's közre hatólag írta) 's igen becsületes, szép mérséklésü és szerény magaviseletével. III Wilmos Király ezekért 1691 canterburyi érsekké 's titkos tanácsossá nevezte, ő volt a' legutolsó egyházi, ki még a' ministeriumba tanácskozás végett meghívatott. Hugh Blair, ez az igazán itélni törekedett műbíró kedvesen egyszerűnek, gondolkodást világosítónak mondja stylusát, melly mesterkélés nélkül bizonyítja az író jámbor, kegyes, szelid belsejét. Illy tulajdonokkal azonban ritkán párosulván a' fenség megrázás menydörgése is, hévre nem igen gyujt, sőt szeretetre méltó gondtalansága a' mint lassú bájjal ingerel, úgy néhol erőtelenné 's fáradtá tevé. De utmutató lévén, miikép kellessék világosan szólani minden rendü hallgatókhoz neve fennmaradandó lön, 's Angliának elsőb egyházi szónokai közt említtetik. Természetesen következék, hogy a' régiben megrögzött ma-

lacs fők, Tillotsont mint a' természeti okozódást egyszerűen gerjesztőt, az egyházi rendbe szelidséget és egyességet hozót nem szerették, sőt nem igaz hitűnek mondák 's még becsületességét is gyanúba burkolni törekedtek. Mh. 1694. Egyházi beszédei (*Sermons by Archbishop Tillotson*) kijöttek Londonb. 1704 14 köt.; 1757 13 köt. francziául Parisban 1745 13 köt. Németül Darnmauntól Helmstädtben 1728 's Mosheimtől is. Minden munkáji együtt, mellyek többnyire hitágazatu 's erkölcsi tárgyuak t. k. Loudonban 1728 9 köt. L. felöle *The heads of illustrious persons with their lives, by Birch* Vol. 1. és *Brittischer Plutarch* 4 rész. R. A.

TILLY (Johann Tzerklas, gróf), a' 17 száz. leghiresb tábornokinak egyike, szül. 1559 a' Tilly uradalom kastélyában (vallon Brabantban), 2 mf. Gemblourstól, mellyet Calain Samson 1448 Tzerklas Jánosnak eladott, ki most tillyi Tzerklasnak nevezé magát. T. ifju korában jesuita vala. Keményen 's vallásdühben neveltetvén, előbb spányol, erre császári, későbbben bajor szolgálataba lépe. Alba, Requesens, Don Juan és Farnese Sándor alatt képződék hadvezérré Németalföldön; de ezen oskolában egyszersmind néma 's vak engedelmesség, könyörületlenség 's eretnekek elleni halálos gyűlölség levének characterének fővonásai. Mint ezerekes - hadnagy szolgált Lothringen - Mercoeur Filep Emmanuel herczeg alatt Magyarországbán a' felkeltek 's Törökök ellen; azután mint ezerekes egy vallon - ezereket gyűjtött. Gyorsaság és erő hadmesterségének fővonásai. Maximilian bajor herczeg őtet főtábornokává nevezé, hogy az igen aláment bajor hadfenyítéket visszaállítsa. 1609 szerencsésen végzé a' Donauwörth elleni táborozást. Erre a' kath. szövetség seregének főparancsnokává teteték a' 30 éves háboruban. A' prágai ütközetben (8 Nov. 1620) dicséretesen viselé magát. Ez az ő javalására történt, midőn a' császári fővezér téli szállításra menni szándékozék. T. erre több ízben inté a' gondatlan cseh nagyokat, kik, mivel a' császár haragjának semmi jelét se adá, Prágába 's kastélyaikba visszatérének, 's tanácslá, hogy szaladjanak, míg büntető parancsok nem érkezenének. De ezek megmaradának honokban 's a' prágai győzelem után 3 hónappal egy napon 's egy órában 28 legfőbb Cseh fogatott el 's végeztetett ki. A' had folytában elszakasztá, mesterséges katonautazásai által, Mansfeld és a' badeni markgóf seregeiket, megveré ezt Wimpfennél (a' Neckarnál), kiüzé 1622 Keresztély braunschweigi herczeget Pfaltzból, 's megveré 2 Jul. 1622 Hóchstnél és a' stadtlóoi 3 napi ütközetben (4 — 6 Aug. 1623), miért a' császártól birodalmi grofságra emelteték. 1625 IV Keresztély dán király ellen, ki az alsószász kerület seregét vezérlé, küldetett 's teljes győzedelmet nyere 27 Jul. 1625 Lutternél a' Barenbergen. Erre Wallenstein, T. személyes ellensége, rá tudta ezt venni, hogy Holland ellen menjen 's a' király kergetését neki hagyja. Végre Maj. 1629 a' két fővezér a' dán királyt a' lübecki gyalázatos békekötésre kényszeríté (L. HARMINCZ ESTENDŐS HÁBORU). Wallenstein 1630 kéntelezítettvén a' csász. seregeni főparancsnokságot letenni, T. generalissimussá nevezeték. Legnevezetesebb vállalata Magdeburg megvétele volt 10 Maj. 1631, midőn Pappenheim vette meg először a' szerencsétlen várost. Azon kegyetlenség, mellyet Isolani Horvátjai, 's Pappenheim Wallonai elkövettek, örökre utálatos és minden emberi szívet elundorító mocsok marad T. életírásában. Nehány seregebeli tiszt kéré a' vérszopót, hogy a' dulást tiltsa el. *Egy óra mulva jöjetelek, monda T. hidegen, akkor meglátom, mi tevő legyek? A' katoná is akar valamit fáradságáért 's veszedelmeiért.* 14-ben tartá diadali bemenetelét T. a' füstölgő városba. *Troja és Jerusalemleronatása oltá, így ira fejedelmének a' szemtelen, illy győzelem még nem volt.* — Gusztav Adolf svéd király, ki Magdeburg felmentésére

későn érkezett meg, erre az Elbén áltment 's Saxoniába ütött be, hol T. Leipzignál állott be sánczolt táborában, erősítést várván; hanem Pappenheim támadása ütközetre kényszeríté a' svéd hóst Breitenfeldnél 7 Sept. Megszalasztá ugyan T. a' svéd sereg bal szárnyára rendelt Szászokat; de maga, az addig 36szor győzedelmes, 3szor megsebesítettén, csak nehezen tudta Hallebe menekedni. Erre új sereget gyűjtö, kiüzé a' Svédokat Bambergből 's besánczolá magát Rainnál (a' Lech mellett), hogy az ellenséget a' Bavariába ütéstől visszatartsa: hanem Gusztav megcsalá őtet, 's áltmené a' folyón, mire öldöklő küzdés kelekedék, melyben Tillynek egy golyóbis czombját öszvevuzá. E' seb néhány nap mulva eloltá T. éite világot Ingolstadtban 30 April. 1632. — T. középszerű természetű 's ijesztő arcú volt. Katonakorában is megtartotta szerzetesi szokásait 's Gusztavtól keménységéért, durvaságáért 's pontosságáért vén kaplárnak nevezett. Józan életű levén, gyűlölt minden fényt 's külső tisztelkedést, a' császártól se fogadott el kész pénzt, honnan kevés vagyona maradt. A' kath. hitvallásnak heves tisztelője 's védője és háboruban épen oly ügyes és fortélyos, mint kegyetlen volt. A' kalenbergi fejedelemséget, mellyel a' császár megajándékozni akarta, haszonkeresetlenül nem fogadta el.

TILSITI BÉKE. A' friedlaadi ütközet (14 Jun. 1807), mellyet Sándor nyilvános parancsára Benningsen vezér adott, teljes megveréssel végződött 's Poroszország reményének utolsó szikráját is kioltotta, mire a' szerencsétlen ország éjszakkéleti része is felnyitá a' győzedelmes ellenség előtt. Az orosz sereg igen el volt gyengülve 's nem reménylhetett szerencsés kimenetelű új ütközetet. Már a' Niemennél állottak a' Francziák 's áltmenni készültek, midőn Sándor császár 18 Jun. a' bergi nagyherczegnek fegyvernyugvást terjesztett elibe. Napoleon ezt elfogadta. Az ő seregét is igen elgyengítették az Eylaui és Friedlandi ütközetek, a' Maj. és Jun. történt csaták, Danzig vevatása 's mennél tovább nyomult, annál többet veszített belső ereje. Ehez jött, hogy Austriát is szemmel kellett tartania, melly a' francia sereg teljes megverésekor kétség kívül fegyvert fogott volna, 's oroszországi táborozása most neki nem látszott oly könnyűnek, mint 5 évvel később, mert most néhány schlesiai vár nem volt megvéve, Kolberg még nem foglaltatott el, Schill és Blücher pedig naponként fenyegető mozgásokat tettek Pommeraniában. Az orosz cabinet is panaszkodván Angolország munkátlanságán 's a' segédpénz kimaradásán, nyíval könnyebb lehetett a' két fejedelem egymáshoz közledése, mivel ezek személyesen jöttek össze 25 Jun. a' Niemenfolyón, a' parion kétfelől álló hadseregek örömköltása közt. Tilsit városát Napoleon neutralisnak nyilatkozá 's a' hadakozó fejedelmek fő hadi szálása, névszerint a' porosz királyé is, 28 oltá oda tettetett által, hogy a' békealkudozások hamarabb véget érjenek. A' porosz királyné, Napoleonól meghivatván, hasonlóul Tilsitbe ment. 7 Jul. köték meg a' békét Oroszországgal Talleyrand, Kurakin és Labanoff Rostoffski, Kalckreuth és Goltz. Fájdalom! csak egy szerencsétlen fejedelem tartományi forogtak kérdésben, kinek egyedül nem volt elég ereje, hogy azokat a' győzedelmes kezeiből kiragadjá, 's kinek e' szerint egyik felét ált kelle engednie, hogy másik felét legsúlyosabb, alig teljesíthető feltételek alatt megtarthassa; már azon észrevétel terhes volt, hogy ezt a' felet is csak az orosz császár iránti tekintetből tartá meg a' porosz király. Elég, a' Napoleon és Sándor közti béke következőket határozá meg: 1) hogy az 1793 és 1795 Lengyelországtól elvett, eddig porosz tartományok, új herczegséget, a' varsóit, képezzenek; hogy 2) Daazig 2 órányi kerülettel, Porosz- és Szászország védelme alatt szabad statussá tétessék; 3) a' szász király, ki varsói herczeg lett, Schlesián keresz-

tül katonautat kapjon Varsóba; 4) a' mecklenburgi, oldenburgi, koburgi herczegek tartományik birtokába ismét visszahelyeztettek a' francia császártól, ellenben öccsei, Hieronymus vestfali, József nápolyi, Lajos hollandi királyoknak megesmertettek az orosz császártól; és 5) hogy a' vestfali királyság a' Poroszországtól most áltengedett tartományokból, az Elbe bal partján, 's néhány más elfoglalt tartományokból, Braunschweighból, Hessensből, képeztessek. Egyszersmind 6) Sándor Hollandnak engedte Jever uradalmat 's megígérte 7), hogy haderejét Moldvából és Oláhországból kiharancsolandja 's a' szultánnal Napoleone eszközlésére békét köteud. Ellenben Oroszország Bialystock porosz lengyelországi tartományal (206 nsz. mf. 184,000 lak.) nagyobbított. Egyébiránt az Oroszok Cattaroból is kitakarodtak a' béke következtében. Titkos czikben megígérte Oroszország, hogy Angolország ellen a' neutralis lobogó függetlenségének fenntartására kezét fog Franciaországgal 's a' kopenhageni, stockholmi és lissaboni udvarokat is ugyanazon rendszerre birandja. A' 9 Jul. III. Fridrik Vilhelm és Napoleon közt kötött béke, főpontjaira nézve, az előbbiben volt foglalva. Az elsőbbnek t. i. az említett lengyel tartományokat, minden Elbe és Rajna közt fekvő tartományokat, Napoleonnak, a' kobussi kerületet Szászországnak kelle engednie 's kikötöit Angolország előtt bezárnia. Ezenkívül még ugy egyeztek meg gróf Kalckreuth és a' neufchateli herczeg, hogy egész Poroszországból kitakarodjék a' francia sereg I Oct-ig, ha a' hadi adók addig vagy kész pénzben le fognak tetetni, v. francia felügyelők által elég bátorság fog arra nézve találatni Poroszországban. Fájdalom! e' rekeszték alatt amaz ürügy lappanga, hogy a' szerencsétlen tartomány a' béke gyümölcsseitől is megfosztassék; mert Poroszország, mint előbb, ugy most is ki volt tetetve a' francia biztosok zsarolásainak 's kemény bánásának, míg egy év mulva, 120 mil. tevő, önkénytelen meghatározott sommának lefizetése által magát meg nem váltotta; de mind e' mellett is 3 várait (az Oderánál), u. m. Glogant, Küstrint és Stéttint a' Francziák kezekben tartván, 's Varsó, Szászország és Vestfalen helyzetétől minden pillanatban fenyegettetvén, ingadozó volt Poroszország sorsa, míg 1813 Europa állapotját meg nem változtatta. A' tiltsiti béke titkos czikkei (vagy az ezen alkalmazmali titkos értekezések) Angolországban Canning ministeriumba lépte után, Lewis Goldsmith munkájában közönségesekké tetettek. Ezek szerint Oroszországnak el kellett volna foglalnia europai Törökországot; Spanyolország és Portugal koronáira Napoleon nemzetiségéből származott herczeg nézetett ki; a' pápa világi hatalma eltöröltetett, Franciaország az afrikai statusokat elfoglalta, Malta 's Egyiptom Franciaországiéi lettek, Napoleon Gibraltar megvetetésében Sándor császártól segítettett, a' közép tenger csak orosz, spanyol, francia és olasz hajóknak állott volna nyitva, Dánország északi Németországban kapott volna kárpotlást a' Hansavárosok által, ha hajóseregét Angolország ellen a' szövötteknek engedte volna, 'st. De mind ezen terveket füstbe hajta a' leipzigi csata.

TIMAEUS, Alsóolaszország (Nagygörögország) Lokri nevű városában szül. Pythagoreus, Platonak, ki egy dialogusát róla nevezé el, tanítója. T. főleg természet- vizsgálgással foglalatoskodék; hanem a' neve alatt esmeretes munkának igazságát Meiners kétségbe hozza, ellenben Tiedemann és Bardili védik. Meiners azt Plató Timaeusa kivonatjának tartja.

TIMARIOTÁK, I. ZAIM.

TIMBUKTU, I. TOMBUKTU.

TIMOCRATIA, Aristoteles szerint azon status- vagy országlásforma, hol a' törvények bizonyos vagyont határoznak meg, mellynek tulajdonosi juthatnak csupán legfőbb stathivatalokra.

TIMOLEON, korinthusi fi, mint tábornok, törvényadó és bíró egyformán nagy, leghivebb barátja volt a szabadságnak 's honának, 's éppen oly kemény bírása mások igazságtalanságának, mint önmagának. Csak egy tettet nem tudnak neki sokan megbocsátni, u. m. Timophanes öccsének megöletését, mellyben ő tanu, sőt részes volt, haszinto nem tette is tulajdon kezével. Azonközben a' tett rugója által nemiképen mentethetik. Timophanes t. i. azon dolgozott, hogy Korinthus uralkodójává emelkedjék 's már el is kezdé zszarnokszerepét játszani. Sikeretlenek valának T. előterjesztményi, ki végre eltökélé, hogy polgártársainak szabadságát, ha meg kellene lenni, testvérének halálával is megvásárolja. Elmene tehát hozzá néhány fegyverrel, de Timophanes minden kérésnek makacsul ellen állott, mire a' fegyveresek rá rohantak 's megölték őtet, Timoleon azonközben félre fordulván 's fejét eltakarván. Bár örültek is a' Korinthusiak a' zszarnoktól lett megmenekvéseken, mégis sokan megborzadtak a' testvérnyilkolásra. T. maga is heves szemrehányásokat tett magának a' történt miatt 's önkénytes számüzéssel büntette meg magát. 20 év múlva, midőn a' Syrakusaiak Korinthusból segítséget kértek ifjabb Dionysius zszarnok ellen, visszahívták őtet honfiai 's a' segítő sereg vezérévé tették. T. győzedelmesen csatázott, Dionysiusz Syrakusa elhagyására kényszerítette 's Karthágót is megfosztotta Siciliáni uralkodásától (K. e. mintegy 340 évvel). Miután így a' szabadságot visszaállította, az elszaladtakat 's számüzetteket visszahívta 's a' zszarnoktól épített erős kastélyok helyett közönséges épületeket emeltetett volna, a' polgároknak új, jobb 's erősen alapított szerkezetet adott; erre az egész rábizott hatalmát, mellyet könnyen megtarthatott volna kezei közt, önkénytesen letette 's magános életre vonult. Jutalma a' Siciliaiak közönséges tisztelete volt, kik közt tölté el csendesen hátra levő napjait. Nyilván jötevőjöknek 's atyjoknak neveztek őtet, semmi fontos dologhoz se kezdtek, míg véleményét ki nem kérdezték 's ezen gyermeki tisztelettel késő vénségében történt holtaiig adóztak neki a' Siciliaiak. Számos, minden városból öszvegyülekezett nép követte holt testét 's évenként halotti innep tartatott tiszteletére. Így élt 's halt meg T., nem csak a' görög nép, hanem minden nemzet és idő legnagyobb 's legnemesebb férjfiainak egyike.

TIMON, két híres Görögnek neve. — Első, Athei, a' peloponnesusi hadkor, kinek embergyűlöléséről különböző az ítélet, oly időben éle, midőn kezdé az erkölcsromlottság harapózni 's még küzdé a' régi egyszerű erkölcsökkel. T. ki sok elméncszéggel szoros igazlelkűséget kötött öszve, részint néhány polgártársainak utálatos hálátlanságán, részint az erkölcsromlottságnak gyors előlépéséin felette elkeseredett 's minden beszédében és cselekedetében komor elműséget mutatott. Mint Socrates és Diogenes az erényért küzdött, de a' legcsipősebb gunynak 's legrosszabb szeszélynek fegyverével, 's éppen ezzel ártott a' jó ügynek. Embergyűlölő czime, mellyet magaviseletével vont magára, minden befolyástól megfosztotta őtet. Aristophanes azt mondja róla: *T. tüskebokrokkal van körülveve, mellyen keresztül senki se juthat hozzá; mindenki utálja őtet 's Furiák fajzatának tartja.* Más helyen így ír: *A' Furiák ezen fija szüntelenül szidja a' gonosztevőket.* Innen láthatni ugyan, minő emberek ellen viseltetett T. gyűlöletes indulattal, csak hogy ő minden embert gonosztevőnek nézett. Lucian Timon című elmés dialogusának T. tárgya. — A' másik hasonló nevű, Timon philosophus és orvos, Phliusban szül. Pyrrhonak leghíreseb tanítványa 's barátja, következésképen a' sceptica philosophiának pártolója, Antigonus macedoniai király és Ptolemeus Philadelphus idejekben élt, a' 127 olymp. körül. Kikelt a' dogmaticusok ellen, kik tetszés szerinti véleményeket követnek; ilyen többek közt az, hogy előterjesztések által a' dol-

gokat úgy megesmerjük, mint valósággal millyenek; innen tagadja eldöntő ítélet létét, 'st. 30 vig-'s 60 szomorjáték is tulajdonittatik neki; de számos munkáiból semmi se maradt fen, mit főleg *Sillen*-jére nézve lehet sajnálni, mellyből *Diogenes Laërtius*, *Lucianus* 's m. csak töredékeket tartottak fen. E' munka 3 könyvből állott, mellyek közt az első elbeszélő, a' többiek dialogusok voltak 's gunyokat foglaltak magokban a' dogmaticus philosophusok ellen. A' *Sillen*-ből 's *Timon* más munkáiból megmaradt töredékeket láthatni *Langheinrich* értekezésében *De Timone Sillographo* (Leipz. 1720 és 1721). A' régiek dicsérték szorgalmát, philosophiai esmereteit 's egykedvűségét, mellyel tekintett mindent, mi a' sokaságban csudálkozást, nyugtalanságot, aggodalmat 's ijedtséget okozott.

TIMON SÁMUEL, szül. 1675 Trencsin vármegye Turna nevű helységében, *Timon János* és *Hrabovszki Borbálától*. Felvetetett 1693 a' Jézus-szerzetbe, 's mint ifjuság oktatója 18 évet töltött a' nagyszombati, 14 a' kassai, 9 egyéb collegiumokban. Mh. Kassán 1736 Apr. 7. Hivatalos munkától üres idejét, 6 évi betegeskedése mellett tudományos dolgozásra fordította, különösen a' honi történet és földesmeret körében. Főbb munkái: 1) *Synopsis novae chronologiae Regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae etc. Partes tres*. Tyrnaviae 1714—15. 2) Ugyan az bővitve ezen czím alatt: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transylvanicarum a nativitate Divi Stephani producto ad annum 1736*. Claudiopoli 1764. 3) *Imago antiqua Hungariae, repraesentans terras, adventum et res gestas gentis Hunnicae. Imago novae Hungariae, repraesentans Regna, Provincias, Banatus et Comitatus ditionis Hungaricae*. Cassoviae 1733—34. 4) *Tibisci, Ungariae fluvii, notio, Vagique ex parte*. Cassoviae 1735. 5) *Purpura Pannonica, sive vitae et res gestae S. R. E. Cardinalium, qui aut in ditionibus S. Coronae Hung. nati, aut Regibus sanguine conjuncti, aut Episcopatibus Hungaricis politii fuerunt*. Tyrnaviae 1715 Cassoviae 1745. Ez a' munka némelyektől *Skoda György* Jézus-szerzetbelinek, de *Bél Károly Andrástól* és *Kaprinai Istvántól* *Timonnak* tulajdonittatik. 6) *Annales Regni Hungariae post Nicolaum Istansum, ab anno 1598 usque ad annum 1662*. Kézirat, mellyet használt *Kazi Ferencz*, mint maga megesmeri a' *Regni Hungariae Historia* előbeszédében. *Kaprinai István* kéziratai közt is megvala az. Fábri Pál.

TIMUR (azaz, vas), *Timur-Beg* vagy *Timur-Leng* is, azaz, *sánta Timur*, mivel *sántikált*, közönségesen pedig *Tamerlan*, híres hódítója *Azsiának*, 1336 körül szül. Ő maga származását *Dsingisz-KHAN-tól* (l. e.) hozta le; mások szerint *pásztor*, 's némelyek szerint *mongol emir* fia volt. Midőn a' dsagaiái *mongol országló ház* hatalma hanyatlott, T. elfoglalta a' főhatalmat, *SAMARKANDOT* (l. e.) tette birodalma fővárosává, lassanként megvette *Persziát*, egész *Középásziát* 's 1398 *Hindostant*, az *Industól* a' *Ganges* torkolatjáig. Vér és pusztulás követték győzelmeit; hire messze terjedt. Ezért kerestek nála segítséget 's védelmet *Kisázsia* fejedelmei, kiket I *Bajazet* török szultán, ki a' *nicopolisi győzelem* (1396) után *Europát* is megrettentette, hatalma alá hajtott. Azonnal felkerekedett T. 's elborítá *Bajazet* *kisázsiai* statusait temérdek seregével. *Bajazet* félben hagyván *Konstantinápoly* vivását, elibe ment. Az 20 Jul. 1402 *Ancyra* (most *Angora*, *Natoliában*) térségén történt ütközet eldönté a' pert. *Bajazet* serege teljesen legyőzetett 's futtában maga is elfogott. T. a' foglyot *kalitkában* vitette két lovan, 's a' török birtokokat feldulta. E' megmenté egy időre a' már felette elgyengült görög császárságot a' végpusztulástól. T. mh. *China* elleni hadra készültében 1405, 69 éves korában. Holta után roppant birodalma belső nyugtalanságoktól rongáltatott 's több részre szétszakadozott. Utó-

dainak egyike, Babur (Baber) 1498—1519 elfoglalta Hindestant 's alkotója lett a' nagymogul birodalmának. (Vö. Mongolok). T. rendkívüli ember volt. Becsülte a' tudományokat 's magának is voltak tudományos esmeretei, mint intézményei (I. Landlés *La vie de Timour*) bizonyítják. Egy müncheni születésű, Schiltberger nevű Német volt titkos írónka. (L. ennek munk. *Schiltberger der viel Wunders erfahren hat*, Ulm 1473, fol.). T. hódításvágyja 's kegyetlensége nem esmertek határt. Különös örömet talála abban, ha meggyőzött ellenségeinek levágott fejeit maga előtt felhalmozathatta.

TINCTURA sajátképen oly erős higszer, mely valamely testből az erőt és színt kihuzta 's ezzel magát is befestette. Gyógytudományban oly vékony kivonat, mellynek alapját víz, bor, vagy szesz teszi. Czimer-tudományban azon szín, mellyel valamely mező vagy az ebben levő alakok bemázoltatnak.

TINDAL (Matthews), éles elmű angol törvénytudó és író, ki 18 század elején a' tetteleges keresztény vallás megtámadásával tünt fel. Szül. 1655 Bear Ferrersben Devonshireben, atyja predikátor volt. Oxfordban tanuló a' törvényt 's hogy II Jakab kegyét megnyerhesse, cath. hitre ment által. Nagy ellensége lévén az angol papságnak, jogait és szabadságait iratival keményen ostromlá. Az udvarnál igen szerettek 's a' koronának igazán is fontos szolgálatokat tett. Mivel ettől holtiglan tetevaes nyugzsoldot kapott, III Vilmos uralkodása alatt ismét visszatért az angol egyház kebelébe. Mind e' király, mind I és II György számtalan kegyeikkel halmozzák. Utóbb ugynevezett szabadgondolkodásuként mutatkozott. A' természeti vallás elegendőségéből akarta az isteni kijelentés szükségtelességét és alaptalanságát megmutatni, illy czimű féiben maradt munkájával: *A' kereszténység olly régi mint a' világ* (Lond. 1730). Azonban nyilái nem annyira a' keresztény vallás lényé, mint nem lényeges toldalékai ellen valának irányozva. Megismerte ő, hogy a' keresztény vallás a' politika, tévedés és időviszonyok által hozzá raggatott pótlékoktól megtisztítva, legszentebb vallás, mellynek lényeges tanításai egy végtelenül bölcs és jószágos istennek akaratját hirdetik. Könyvét az angol Deisták oly tekintetben tartják, hogy azt bibliájoknak nevezhetni. Mh. Oxfordban, mint a' minden lelkek collegiumának seniora, 1733.

TINHALASZAT, a' Siciliaiak kereskedésének fő ága. A' scomberi halmemben legnagyobb a' scomber tynnus, ugy hogy ember magasságnál hosszabb 's néha öt mázsénál is többet nyom. A' himet főleg tejéért becsülik, a' nő ikraját beszózzák és a' Caviarnál jobb izünek tartják. Husát frisiben 's beszózva is eszik. E' vándorló hal, mellyhez a' déli tengeri utazásokból ismeretes Albicore hasonlít, az atlanticum tengerből jó 's vándorlása Aprilis végétől Septemberig tart. Olaszország partjairól a' ragadozó halak által elüzetve, Sicilia éjszakai partjaira vonul, hol igen elmésen készített hálóval (tunnara) fogják. Szinte apró várak vannak a' vízben erős hálókából építve, mellyek a' tin által leginkább látogatott sziklák és szigetek közt horgonyokkal és ólomsúlyakkal a' tenger fenekén megerősítetnek. A' tunnarának különféle hajlékai, egymástól hálózóvetekkel elválasztott rekeszei vannak, mellyek közt a' legvégsőt halálkamarának nevezik. A' sziklák közti bemenetel hálóval mindenütt el van zárva, csak egyetlen ut marad nyitva, melly az ugynevezett terembe vezet. A' halászok valamely közel sziklán vagy ladikon őrt állva várják a' halak érkezését. Mihelyt a' tin a' terembe vivő nyiltornáczon besikamlott, egy leeresztett hálóval tüstént elzárják ezt, ellenben felnyitják a' mellék rekesz rostélyát 's bekergetik a' foglyot. Ha már ide elég számú hal szorítottat, valamennyit az utósóba, a' halálkamarába úzik, melly legerősebb hálóból van alkotva. Most már jönnék ladikajkon

az ostromló hálászok 's dárdaikkal és lándzsákkal öldösik őket rakásra. A' szegény foglyok dühösen védik magokat, gyakran összegagatják a' hálókat 's fejeiket a' sziklákon és csolnakokon összeguzzak. Egyetlen ilyen tunnara 20—50,000 forintot behoz. A' capopassaroji tunnara évenként 18,000 unczia, vagy 90,000 pengő forint béradót fizet. L. Houel *Voy. pittoresque de Sicile*; Swinburn *Reisen durch beide Sicilien*.

TINO (a' régi Tenos), a' Cycladák egyike a' görög Archipelaguson, 4 nsz. mf. 29,000 lak. gazdag selyemmel, gyümölcssel, gabonával. Hajdan Tenos nevű fővárosánál állott Neptunus temploma, egy régi szent erdőben. 1825 itt hellen iskola alkottatott. Görög szomorjátékok is adatnak itt, p. o. *Marco Botzaris* és *Megakles*.

TINÓDI SEBESTYÉN, az 1541 istambuli fogságra hurczoltatott magyar fő embernek és hadvezérnek, Török Bálintnak, irlókja magyar versekbe foglalgatá a' korabeli honi 's külföldi történet dolgokat két ó testamentomával együtt; melly verseleti egybeszedetve közre becsáttattak illy czím alatt: *Chronica. Első Részébe János Kiral halatlatul fogva ez esztendeig Dunan innet Erdel orszaggal lüt minden hadac veszedelmet, revidedön szep notakval enöke vadnac. Mas reszebe külömb idöbbe es orszagokba lüt dolgoc Istoric vannac. Tinodi Sebestien szörsese. A' végén: Colosvarba nyomtatot. György Hoffgreff Mühelyebe, 1554 esztendőbe. 4. A' többi közt megírta Egervár 1552-ki vivatását is, mellyet azután Sámbocki János, I Ferdinand Király meghagyásából, diákra fordított *Narratio rerum ad Agriam unno 1552 gestarum* czím alatt. Előfordul ez a' diák folyó beszédbeli leírás a' Boniin tizedeihez kapcsolt Sámbockiféle függesztmények közt. *Fabri Pál.**

TINTA (közönséges). Ez írószer többféle színű tehet, de legközönségesebb a' fekete. Ennek sok készítése módja közül im egy: Végy egy font gubacsot, 6 unczia arabiai gummit, ugyan annyi galiczkövet, 4 pint sert vagy vizet. Előbb a' gubacsot törd össze, 's hágyd a' vízben vagy serben ázni 24 óráig, ekkor ved belé a' nagyjából összetört gummit, 's ha ez elolvadt, a' galiczkövet is, melly az egészet tünstént feketere festendi; a' levét sűrű szitán szürd le, 's a' tinta kész. Általában megjegyzendő, hogy a' főzetlen tinta kevésbé van kitéve a' penészedésnek, mint a' főzött. Gyógyszeresek veres, kék, zöld és sárga tintákat is készítenek.

TINTÁK (sympatheticus) olly írószerek, mellyeknek semmi, vagy legalább észrevehető színök nincs, 's a' velök készült írást csak bizonyos saját módok által lehet elolvasni. Már Ovid azt tanácsolja a' szoros felvigyázat alatt levő leányoknak, hogy szeretőiknek friss tejjel írjanak 's ha megszáradt, szénport vagy kormot hintsenek rá. Az újabb chemia többféle módot mutat illy tinták készítésére. Sőt még a' közönséges fekete tintából is lehet sympatheticus csinálni, ha közzé vegyített salétromsavanyat színét kivesszük, az ezzel irt betük csak akkor tűnnek fel, ha felolvasztott folyó alkalival megnedvesítetnek. Furcsa tinta az is, melly hidegben láthatatlan, mérséklett melegen feladja magát. Ehez a' fűszeres boltban venni kell safferát, ebből választó vízzel ki kell venni a' kobaltot, akkor meg kell higitani vízzel, hogy a' papirosán át ne üssön. Ha irunk vele, nincs nyoma, de csendes melegen szép zölde kék lesz, 's mihelyt meghül, egészen eltűnik. Csak nagyon meg nem kell melegíteni, mert ugy örökre látható marad. Ezzel téli tájképeket is lehet festeni, miatha a' mező 's fák lombjaikat elvesztették volna, de mihelyt melegülnek, tavaszi vidékekké változnak.

TINTORETTO. E' név alatt Giacomo Robusti híres velencei képiro ismeretes, szül. 1512 Velenczében, mgh. 1594, apja festő volt, 's ettől kapá ama melléknevet. Tiziantól tanult, 's midőn ez irigy-

ségből magától elbocsátá, annak színezésmódját Angelo módosságával iparkodék egyesíteni: de sebes dolgozása miatt mindeniktől nagyon elmaradt. Továbbá nagyon kapott a fénylő világ- és árnyékszíneken, 's ez által a' valótól gyakorolt. Sokat festett szülő városa számára, többek közt egy utolsó ítéletet, az arany borju imádását, egy szent Agnest 'st. Arczképe a' Louvre muzeumában tartatik. A' bécsi, dresdai, pommersfeldi képtárakban sok mivei láthatók. Huga Mária is képiro volt; fia Domenico nem érte utól.

TIORBA, I. THEORBE.

TIPPO SAHEB (Tippo Saib), mysorei szultán, HYDER ALI (I. e.) fia, 1751 szül. 10 Dec. 1782 ült királyszékbe. Haldokló atyjának kívánata szerint örök gyűlölséget esküvék a' Britek ellen; innen folytatá a' háborut, míg ezr, a' Francziák gyenge segítsége a' parisi békekötésnél fogva 1783 megszűnván 's a' Marattok az Angolok mellé állván a' 11 Mart. 1784 kötött mangalorei béke által, kára nélkül be nem végzé. Országá ekkor 4600 nsz. mf. tett, 's 20 mil. jövedelmet hozott. A' föld jól mivelt 's népes volt és a' nép, bár Hindunemzettség volt, megelégedett a' mohammedáni országglással. Hanem T. majd dühös türelmetlennék mutatkozék. A' braminokat, kik nem akarák a' hinduallást Mohammed hitével fecserélni, csaknem halálig vereté vagy erővel körülmetélteté; a' keresztények templomait Kanarában 's Mysoreben hamuvá téteté 's olly keményen bána velek, hogy 70,000-en kiköltözének. Erre, bár fényes követsége, melly a' Francziákat 1787 Angolország ellen háborura birni akará, sikeretlen volt is, az Angolokkal szövetséges travankorei rajhat (fejedelmet), ki egyetlen független nair uralkodó volt Malabar partján, igaz ok nélkül megtámadá. Most az Angolok öszveszövetkezének a' Marattokkal 's a' dekanai subahhal. Már 1790 és 1791 Mysore több ercs helyét foglalák el a' szövetkeztek. 1792 vezérek, lord Cornwallis és Abercrombie, Seringapatamig nyomulának, megverék a' szultán táborát 's ezt fővárosában vívni kezdék. Ekkor T. békét kére, melly 24 Febr. 1792 megkötetett. E' szerint T. a' szövetkezteknek 33 mil. rupiát fizetehadköltés fejében 's birtokainak kisebb feléről lemondá, a' határszéli várakkal 's hegyszorosakkal együtt; a' foglalmányból a' Marattok 300, Nizam 612 's az Angolok 552 nsz. mf. kaptak, mellyek részint Madrashoz, részint Bombayhoz kapcsoltattak. T. e' veszteséget nem bírta elviselni. Az indiai hatalmasságokat, név szerint a' kandakari királyt, Zeman shahot, a' Marattokat és Nizamot iparkodék Angolország ellen fégyverfogásra birni, de sikeretlenül. Ripaud francia rablókapitánnyal is, ki 1796 történetből vetődék tartományába, titkosan öszveszövetkezék Angolország ellen 's követet küldé Isle de Franceba, a' francia segítő sereg átszállításának sürgetésére. A' francia kormányzó ugyan nem akará az egyezést addig aláírni, míg erre Franciaországtól meg nem hatalmaztatik; mindzáltal nyomtatott hirdetményeinél fogva felszólította a' sziget lakóit, hogy a' szultán szolgálatjába álljanak. Ezáltal T. titka tudva leve az Angolok előtt. Bonaparte Egyiptomba lett megérkeztéről tudósittván, azt vélték a' Brittek, hogy a' szultán hadi készülétei ezzel öszveköttetésben vannak, mint az indiai fejedelmekkel való titkos alkudozásai is. Mivel most az Angolok kérdéseire csak távozó választ vagy éppen semmi feieletet se adott, 's 7 Febr. 1799 Du Bac vezérét Tranquebaron keresztül a' francia directoriumhoz küldé, 's a' Brittek azon kívánatát, hogy a' hadi készülétekkel hagyjon fel 's a' Francziákat statusaiból távoztassa el, nem teljesité, tehát az Angolok eltökélik, hogy engesztelhetlen ellenségeket megelőzzék 's 22 Febr. szövetségeseikkel, a' Marattokkal 's Nizammal egyesülvén, hadat izentek a' szultánnak. De mindkét szövetségésnek magának is szüksége lérén haderejére, belső nyugtalanságok miatt, a' háboru

sulya egészen az Angolokra marada. Két sereg, a' keleti Bombayból Stuart, 's a' nyugoti Harris alatt, nyomula be T. tartományaiba, megverék a' szultánt két ütközethen, 4 és 6 Mart., mire e' Seringapatamba szaladt. E' hely előtt mindkét brit sereg egyesüle 14 Apr., 22-ben elkezdődék a' vivás 's 4 Maj. rohanással megvétették a' győzhetlennek tartott Seringapatam. A' szultán elesék a' várfokán csatázása közben. Sir Arthur Wellesley (Wellington) nevezteték a' város kormányzójává. Politicából szövetségeseiknek is adtak részt az Angolok a' foglalmányból, bár csaknem magok vittek minden hadköltséget. A' Marattok 228, a' dekani subah 480, az Angolok 764 nsz. mf. (ebből 324 a' fővárossal, Seringapatammal, Bombayhoz, 440 pedig Mádrashoz kapcsolattott) kaptak. A' fenmaradt 1190 nsz. mf. brit felsőség alatt, a' statustömlőczben sinlett ifju rajahnak Kishának, az 1796 T. fogságában meghalt utolsó rajah egyetlen 5 éves fíjának, kié volt hajdani Mysore, mint nemzetségének tulajdona, adattott. Ennek költségén a' madrasi elnökség a' mysorei várakban őrsereget tart, 's ha a' keletindiai társaság háboruba keveredik, a' hadi költségek egy részét vinnie kell. T. maradékai (13 fiu és sok leány), mint női 's más asszonyi rokonai is, Vellore várát (Carnaticban) kapták lakhelyül, 720,000 rupiányi nyugpénzel, melyet az Angolok fizetnek. Tipoo Saheb maga volt szerencsétlenségének oka. Régi ministereit 's katonatiszteit eltávoztatta, 's hizelkedők foglalták el ezeknek helyét; legtöbbet hitt franczia tanácsadóinak. Ezen szenvedélyes megvakittatást leszámolva, T. ama nagy és merész férjfiak egyike volt, kiket ritkán szül a' természet. Mélyen kiszámolt tervek, merész vállalatok, okos térvívés, szerencsébeni mérséklettség tüntetik ki őtet. Egy pillanattal álttekinté ő a' statuskormányzás és had legkülönbeflébb tárgyait 's az elsőbbséknél annyi politicát mutatott, mint az utóbbiaknál fortélyt 's ravasszágot. Had 's ütközetek voltak legkedveltebb gondolatai. Becses könyvtára, 's tigrise, mely egy brit hadi tisztelet szétszaggat, mely képet T. ebéd után gyönyörködve szokott szemlélgetni, most a' keletindiai társaság londoni gyűjteményében vannak.

TIRABOSCHI Girolamo, olasz tudós literator Bergamóban szül. 1731. Szíves volta 's lelkessége benne már gyermek korában kezdé kitűnni, midőn atyja 11 évében Monzába a' Jesuitákhoz adá tanulás végett. Hévvél fogta azt ott, az egyházi életet pedig annyira hamar megszerette, hogy atyját mind addig kéré, míg az neki 15 évében kénytelen vala megengedni Genuában papságra léphetését. A' szokott 2 év után, 5 évig Milanóban, későbbben Novarában alsóbb iskolákat tanított. Majd Milanóban a' Brera-egyetemenél ékesszólás tanítója lön. E' tiszte közben csak hamar mint író is elélepett. Mély vizsgálatu több munkájiért III Ferencz modenai herczeg könyvtárnokának hitta meg. Kinyilának itt neki a' tudományos jeles kutfók 's készitő hires művét: *Storia della letteratura italiana*, mely egymás után 14 köt. jelent meg. Kezdé ezt Olaszország tudományos műveltségének első időszakától 's hozta 1700-ig. Tudós ismeretei benne szélesen kiterjedők, hivatkozásai pontosak, észrevételei nyomosak, 's az egész, minden más országi literaturai históriák közt kitűnő. A' bámulást rajta nevelé csak 10 év alatti készittetése is, mely idő folytában még egyéb érdekes munkákon is dolgozott, mintegy ön enyhítésül, mint p. o. *Biblioteca modenese*. Maradtak egyéb literariai, historiai 's theologiai dolgozásai is. Mh. Modenában 1794 mint nyugtalan szorgalmának még kora áldozatja.

R. A.

TIRADOK. Így nevezik az olly szószaporitást, mely ugyan azon tárgyról hosszú sorral hordatik össze, noha az egészet sokkal rövidebben ki lehet vala mondani. Hihetőleg az olasz muzsikái szótól: tirata, jó e' kifejezés, mely az előtt egy nemü lépcsőnként

fel és leszállangó kóták sorát tette. Tánczmivészségben is fordul elő e' kifejezés.

TIRAILLEURS, neve a' francia zendülési háborútól fogva azon gyalog katonaságnak, mely nem annyira zárt rendben, mint szanaszét elszórva, kertenként egymást segítve, 's seregredek előtt csatáz. Harczmódja azonban igen rendszeres, 's ha seregsapatokként nem sűrű tömegekben áll, mozgásait bizonyos jelek szerint teszi. Mennél nagyobb mozgékonyaság, ügyesség; ép, éles látás; minden körülménynek, kivált a' helynek kedvező pillanatban használása; ha szükséges, hirtelen összevonulás és ismét kibontakozás, 's a' nagy tábori testtel összehangzó munkálkodás kívánatik e' katonaságnál. Hogy gyakorlott lövészek szükségesek hozzá, magában értetik. Talán az amerikai szabadságháboru ada ötletet a' felzendült Franciaoknak e' harczmódra. Azonban a' szükség is okozhatta, mivel akkoriban az ujoncz-francia katoná nem tanulhattott az idő rövidsége miatt annyi ügyességet, hogy az ellenség tanult seregredei előtt megállhatott volna. Most már épen elkerülhetlenekké lettek az illy katonák, 's mind támadásnál, mind védelemnél fontos szolgálatot tesznek; ütközeteink nagyobb része tirailleurscsatákból áll, kivált ott, hol a' sereget zárt csapatokban nehéz felállítani. Különben e' harczmód az egész hadi mesterségben is nagy változást tett.

TIRESIAS (mythol.) Eueres és Chariklo nimpha fajok, előkelő Thebei és jósló volt. Megvakult, minék oka különbözőképen adatik elő. Hesiodus szerint egyszer ütközben 2 kigyót talált, melyek párosodtak. Botjával közlikbe ütött, 's egyszerre asszonyá változva látá magát. Hét év múlva mindazáltal hasonló módon ismét férjfi lett. Így saját tapasztalásából esmérvén mindkét nem természeti érzeteit, későbbben midőn egyszer Jupiter és Juno azon kérdést, ha a' két nem közösülésekor a' férjfi vagy az asszony érez e' nagyobb gyönyörűséget? vitatták, bíróvá választott Tiresias. T. Jupiter részére ítélt kedvezőleg, 's azt mondta, hogy az asszony gyönyörűsége 10-szerre nagyobb a' férjfiénál 's ezért a' megbántott Junótól vakossággal büntettetett meg; Jupiter ellenben jósló tehetséggel ajándékozta meg őtet. Mások szerint az istenektől vakított meg, mivel az elrejtett dolgokat felfedezte az embereknek. Mások szerint Pallas fosztá meg szeméi világtól, mert anyjánál, kit Pallas igen kedvelt, ráesett a' ferdőben. Chariklo kérte az istennét, hogy adja vissza fíjának a' látás tehetségét, de mivel ezt az istenné nem tehette, jósló tehetséggel ajándékozta meg Tiresiasat 's hallását annyira élesítette, hogy a' madarak hangját is érthette; egy kék pálczát is adott neki, mely szemek helyett szolgált, 's őtet mindig jó úton vezette. Említetik, hogy a' csillagokat is igen esmerete. Igen nagy vénségre jutott, mert 9 emberkört élt által. Midőn az Epigonok Thebe ellen hadakoztak, mint fogoly elhurczoltatott, 's ütközben mh. Tilphuse forrásnál, hol zirjel emeltetett neki. Proserpina árnyékát is megajándékozta jósló tehetséggel 's oraculuma volt Orchomenosban.

TIROL, az austriai császárság német szövetségi statusaihoz tartozó fejedelmitett grófság, Németország legnevezetesebb tartományainak egyike, mind természeti tulajdonságaiért (mert méltán lehetne német Schweiznak nevezni), mind lakóiért, kik egyenességekkel, 's nyílt szivűségekkel, fejedelmek/eránti tántorithatlan hűségekkel 's mint minden hegyi lakók, ritka honszeretettel tetszenek ki. Tirol határai (ide számlálván a' **VORARLBERGI URADALMAKAT**, l. e.): Bajorország, Austria, Illyria, a' lombardi-venecziai királyság, Helvetia 's a' Bodentó. Kiterjedése 516 $\frac{1}{2}$ nsz. mf. 762,050 lak. 22 városban, 36 mvár. 's 3150 fal. Az egész tartománynak $\frac{1}{3}$ részét hegyek borítják, 's Tirolt úgy lehet tekinteni, mint Schweiz folytatását; mert Tirolban éppen úgy találhatnák Örök hóval fedett magas hegyek, 's

ezek közt legborzasztóbb mélységek zuhogó vizesésekkel, jégmezőkkel, jéghegyekkel (Ferner), továbbá pusztító hó-, kő- s homokgyalák (lavinen, itt Lähnen) mint Schweizban. A' hegyek természeti tulajdonsága éppen olly vad s egyszersmind bájoló, mint Schweizban, csak ennek nagy tavait nem lehet itt látni pompás környékeikkel. Tirol hegyei, mellyek nagyobbára nyugotról keletre futják keresztül a' tartományt, a' rhätiai Alpesek folyamata s a' bündteni cantonból lépnek be a' tartományba az Innfolyóval. Részeit gránitból, részeit ősmészből állnak. Mint Schweizban a' Gotthard, ugy képzí Tirolban a' Brenner a' legnagyobb, de nem legmagasb hegytömeget, csak 6363 l-ra emelkedvén fel. Legmagasb hegyek részeit az Ötztölgyben, részeit a' tartomány nyugoti határán találhatnak. Az Orteles, vagy Ortelschucs, nem csak Németországnak, hanem Európának majd legnagyobb hegye, mennyiben a' Montblancnál nem sokkal alacsonyabb, 14416, mások szerint 12,200 bécsi láb. magas; legelőször Pichler József, passeyri vadkeeske-vadász, hágott fel rá többbizbeli sikeretlen próbatétel után. Csak 4 perczig maradhatott fen társaival. E' tájék legtöbb hegyeit örök jég és hó fedi. Az Orteleshez csaknem hasonló magasságúak, de még nem igen esmeretesek, az Ötztölgyben lévő Alpesek (havasok) és jéghegyek. Az Ötztölgyből ropant hegyek emelkednek fel csaknem felhőkig, s maga a' völgy is jóval magasban fekszik tenger színe felett. Mennél beljebb megy az ember a' völgybe, annál kevesb nyomát láthatni a' növényéletnek. Végre minden élet elhalni látszik, s ama nagy jéghegyen, melly éjsz. az Inne, s délre az Etschre néz, nincs egyéb vakító hónál s örök jégnél. Altalában csaknem szakadatlan öszveköttetésben futnak a' jéghegyek az Etsch forrásától, a' tartományon keresztül, a' Zillertölgyig. A' hol az Alpesek Tirolt elhagyják s keletre a' mostani Illyria királyságba s előbbi Salzburg tartományba vonulnak, a' hol a' Grossglockner, Tirol, Salzburg és Kärnthen közt, mint határkö 12,754 láb. felemelkedik, ott más neveket kapnak s mint noricum i és karni Alpesek folytatják meneteleket. Ezen magas Alpeseken kívül vannak Tirolnak alacsonyabb és termékenyebb hegyei is, mellyek szép völgyeket keritnek, Mitterberge névet viselnek s az Alpesek lánczát körülveszik. E' nagy hegytömegek több folyónak adnak életet; ilyenek: a' Lech (melly a' Vorarlbergben ered), Etsch, Eisach, Isar, Sill, Drave, Sarca és Brenta. Az Inn, melly hasonlóul átfolyja Tirolt, eredetét nem itt, hanem Schweizban veszi. A' Rajna csak a' vorarlbergi kerület határait érinti. Tavai közt említhetők: a' Boden-és Gardatavak, de mellyek csak szélén vannak Tirolnak. A' clina igen különböző. A' felsőbb vagy éjszaki völgyekben a' levegő mindég durva és hideg. A' Pustervölgyben kemény és tartós a' tél. Ellenben a' déli tájékokon, kiváltképen a' trienti havasok völgyeiben nyáron gyakran olly nagy a' hévség, hogy a' lakók kénszerítettnek nyári hónapok alatt hegyek közt keresni hives és frisítő lakhelyeket. Szelek közt a' Sirocco (Fönnek is nevezetik) megjegyzést érdemel munkálataiért. Elbádjasztja ugyanis a' testet, a' vért a' főbe hajtja s gyakori és kemény hányást okoz. Ez a' szél nyár vége felé s kiváltképpen ősszel, gyakran felettébbi gyorsasággal olvasztja el a' havat a' hegyeken, honnan ez idő tájban a' patakok rendszerent megáradnak s kiöntésekkel kárt is okoznak.—Mivel a' tartomány nagyobb része hegyekből s kősziklákból áll, mellyek miveltetésre általában nem alkalmasak, sőt a' völgyeknek is nagyobbára kősziklás földjek van s inkább legelőeknek, mint szántóföldeknek valók; tehát a' Tirolinak sok fáradságot és szorgalmat kell arra fordítnia, hogy kevés szántóföldét jó állapotban tartsa. A' gabnatermesztés főhelye Vinschgau, Pustervölgy és a' sterzigi kerület; közönséges gabonanemeken kívül pohánka vagy tatárka és kukoricza is természet-

tetik; azonban az évi gabonatermés korántsem elég arra, hogy a tartomány szükségét kielégítse. Nagyobb fontosságú a baromtartás, Tirol földje legjobb takarmányfüveket teremvén. Len-és kendertermesztés is erősen üzetik 's az Olaszországgal határos tájékokon sok dohány termesztetik. Főtermesztmény a bor, főleg az Etschvölgyben 's az olasz határon, melyből évenként 30,000 akó vitetik ki; csak hogy sokáig nem tartható 's hamar meg kell inni. A gyümölcs-termesztés is szép jövedelmet hoz a Tirolinak. Az innvölgyi alma messzire elvitetik 's Botzenből hasonlóul sok gyümölcs küldetik külföldre, részint nyersen, részint aszalva. A Meran tájéki alma Pétervárig vitetik. A botzeni kerület 48,000, a rivai 30,000 darab citromot ad évenként, melyek részint éjszaki Tirolba, részint külföldre szállítatnak. A déli tájékokon általában minden nemes gyümölcs megérik, melyekkel külföldön jövedelmes kereskedés üzetik. Van igen jó paradicsomalmája, pomagránátja, figéje, birsalmája 's körtvélye, narancsa, mandolája 's gesztenyéje bőven. Erdei is vannak a tartománynak. Nagy baromtartáson, mely schweizi módon üzetik, juh-, kecske- 's lótaráson kívül, selyemtenyésztés is sok ezer embert táplál. Négylábu 's szárnyas vadban se lát Tirolt szükségét; van vadkecskéje, murmúterja st. Ásványok közül találhatik Tirolban kevés arany, ezüst, réz, ón, vas, kéneső, só, timsó, salétrom, kalamín, mely különösen becsültetik, gálicz, márvány, alabástrom, kőszén, ércmész, festék, ásványos ferdők 's egészségforrások. Innen a bányászok sok embernek ad élelmet. — Gyárak közt legfontosabbak a selyemgyárak. A selyemfonás és festés főhelye Roveredo 's környéke; itt találhatnak legtöbb 's legnagyobb machinák a selyem első készítésére; további feldolgoztatása azután több helyen történ, részint más tartományokban, melyekbe vitetik ki Tirolból a selyem. A selyemgyárak után az ásványműgyárak jönnek, melyek korlátoltabbak az előbbieknél, ezeket követi fontosságára 's kiterjedésére nézve a bőrkészítés, azután a vászonszövés, kiváltképpen a Pustervölgyben, Vintsgauban, Etschvölgyben 's másutt. Musselin és patyolat-, karton-, posztó-, bélhur-, dohánygyárak is vannak benne. Ezeket kívül czifraságmivek (Stubayban), mesterséges virágok, 's famivek (a Gardena, Gröden völgyben) is készítettnek. Pamutfonás és kötés dívatoz Schwatzen és Vorarlbergben; csipkecsinálás több helyen; asztal- és padlatszőnyegszövés a Pustervölgyben. Ezen természeti és mesterségmivekkel élénk kereskedés üzetik külföldön, mely Tirolt azon állapotba helyezi, hogy külföldi szükségeit megszerezze. A több be-, mint kivitelből származó veszteséget kipótolja a felette fontos közkereskedésből és portéka-átszállításból bejövő nyereség. Tirolnak Német-és Olaszországok közti fekvése 's a havasokon itt áltmenő igen jó országút (a Brenner, mellyen megy keresztül a 4 órányi hosszú 's 4376 láb. magasan fekvő főországút, legalacsonyabb hegyi út az Alpeseken), több jó állapotban lévő országutakkal, igen kedvezők, kereskedési tekintetben, a Tiroliaknak, kik minden csekélységet használnak kereskedésre. Így p. o. a kanári madarak tenyésztése, képekkel 's rézmetszetekkel kereskedés, mellynek főhelye La Pieve, honnan vándorolnak ki legtöbb képkereskedők Europa különböző tartományaiba, nem csekély jövedelmet hoz be a Tiroliaknak. Általában évenként mintegy 30—40,000 Tirol vándorol más tartományokban, hol vagy mint kép-, szőnyeg- 's famivkereskedők, vagy mint kézmivesek csekély vagyont szerezni iparkodnak, mellyet évenként vagy haza visznek, vagy haza küldenek. — A Tiroliak nagyobb része német eredetű, csak déli csucsán, az úgy nevezett olasz határokon, laknak Olaszok, kiknek száma 150—160,000 főre megy. Uralkodó vallás a romai kath. A Tirol vidám, élénk 's jó kedvű. Arczán hivatás, egyenesség 's becsületos character vonásait láthatni; legne-

mesebb vonása pedig honához és fejedelméhez való tántoríthatlan vonzódása. A' déliek caractere különböz az éjszaki lakókéétól. A' déli Tiroli józanabb, kevésbé vakbuzgóan ajtatos 's kevésbé nyílt, mint az éjszaki. Vadászatkedvelés minden rend közt közönségesen uralkodó szenvedély. Már gyermeki korában ügyesen tud bánni a' Tiroli a' puskával 's bámulásra méltó pontossággal lö czelba. — Tírol hajdani jogai 's szabadságai 1816 megerősítették új szerkezet által, melly szerint a' rendek 4 osztályból, u. m. főpapokéból, lovagokéból, nemesekből 's parasztokéból állanak. Se katonaságra köteleztetés, se vámrendszer nincs bevive. Vorarlbergnek, bár öszve van kötve Tirolal kormányzásra nézve, különös szabadságai, tartományi rendei 's gyűlései vannak. A' jövedelem 2 $\frac{1}{2}$ mil. for. tetetik. Egyébiránt Tírol hegyi szoros utaiért 's bajnoki lakóiért az austriai statusok előfalának tartatik. A' tartomány fővára Kufstein; az egész tartomány kormányhivatalának főhelye Innsbruck. Tírol, Vorarlberget is hozá számolva, 7 kerületre osztatik.

Tirolt eleinte celta 's gall népek lakták, mellyek közt legesmeretesebbek a' Rhätiaiak. Augustus első romai császár uralkodása alatt hódíttatott meg, sok 's nagy nehézségek közt ez a' tartomány, melly első műveltetését a' Romaiaknak köszöni. Roma nagyságának hanyatlásával a' tartomány jóléte is csökkent, melly azután századok lefolyta alatt a' Roma uraságát védő és az ellen küzdő népek tolongó piacza volt. Marcomannok, Alemannok, Gothok, kiváltképpen Attila Hunnjai, váltólag dulták azt. A' nyugoti császárság elenyészte után Gothok hatalma alá jött Tírol. Midőn ezek is megaláztattak, Tírol déli részét Longobárdok, az éjszakit pedig Bojok vagy Bajoárok (Bajo-
rok) foglalták el. Erre Frankok hódíták meg a' tartományt, kik ezt, mint más frank tartományokat, kerületekre (Gau) osztották 's grófok által kormányoztatták. Nagy Károly nemzetségének kialudtával 's a' bajor hercegek visszahelyeztetése után, ezen utolsók ismét elfoglalák Tirolnak nagy részét, 's a' grófokat felsőségek alá hajták, kik a' frank birodalomban dühösködött rendetlenségek alatt, használnván az uralkodók gyávaságát, a' kormányzás végett rájuk bizott kerületeket örökségeké tulajdonították el. Mindazáltal néhány hatalmas kormányzók függetlenek maradtak, kik közt főleg az andechsi grófok tünteték ki magokat. Egy e' házból való grófnak, IV Bertholdnak, ajándékozá I Fridrik császár, oroszlán Henrik bajor herceg száműzetése után, Tirolt, mint feudumot. Berthold volt első tiroli fejedelem, ki Meranban lakott, 's magát merani hercegnek nevezte. Már a' 12 száz. hatalmas grófokat említ a' történetírás Tirolban, kiknek nemzetségi várkastélyok Terioli hajdani hegyi erőség volt. Ezek közül egy Henrik nevű egyetlen leányt hagyott maga után, az esmeretes nagyszáju Margitot, ki végrendeletében a' vele rokon austriai hercegeket nevezé Tírol birtokosinak 1359. Így szállt Tírol az austriai házra, melly 1369 a' bajor hercegeket, jogtartásokért, pénzzel kielégítette 's 1803 a' trienti és brixeni püspökök addig közvetlenül a' német birodalom alatt volt birtokait elvette. A' pozsonyi béke (1805) Bajorországot tevé Tirolnak, egész kiterjedésében, urává; de az új birtokos előbb délen egy kicsiny kerületet, 1810 pedig az Alpeseken túl fekvő egész déli részt az olasz királyságnak, 's a' Pustervölgy keleti részét az ujakotott Illyria tartománynak kén-telenített engednie. Mindkét utolsó részt elfoglalta 1814 Austria 's a' bajor rész ugyanezen évben Bajorországtól Austriának áltadott, melly erre a' salzburgi Tiroitól bekerített részeket, t. i. a' Ziller- és Brixenvölgyet 's Windisch Matrayt, is Tirolhoz kapcsolta. L. Hormayr *Geschichte von Tirol* (1 rész, Cottánál, 1806); Seel *Geschichte von Tirol* (3 rész, München 1818). Földképét kiadta a' cs. kir. főhadszállási kar.

TISCHBEIN, híres német művésznevezettség, mellynek itt két tagját említjük. János Henrik, Első v. Idősb névvel is, 1722 szül. Heynában (Hessenben), hol atyja klastromi kenyérsütő volt, ki őtet lakatosságra száná; hanem képző mesterségekezzi vonzódását látván bátyja, János Bálint, a' hildburghauseni herczeg cabinet-titoknok a' jó képiro, magához vevé öcsét 's Zimmermann szönyeg képirohoz adá Kasselben. Itt az ifju művész egyszersmind Freese udvari képiro oktatását is használá 's gróf Stadiot a' mainzi választói nagyudvarmester által gyámolittatván, 1743 Parisba mene, hol 1748-ig Vanloonál tanult. Innen Velenczébe vevé utját, Piazzetában tanitót 's barátot talála. 1752 a' hessen-kasseli landgrofnak cabineti képiroja leve 's ezentul egészen művészegnek éle Kasselben, mint a' műacademiának igazgató professora, tanácsnok czimmel. A' bolognai intézetnek is tagja volt. Mh. Kasselben 1789. Mint művész főleg historiai-mythologiai darabokban tűn ki. Kiváltképpen nagy hirt szerzének neki e' darabjai: 4 kép Rinaldo és Armida történeteikből, Tasso után (a' weissensteini kastélyban láthatni), haragvó Achilles 's az Agamemnon parancsára elvitt Briseis, Elektra, ki bátyja halálát egy urnánál siratja, haláljokló Alceste 'st. Oroszországban a' csász. cabinetben láthatni Sophonisbét, midőn ki akarja inni a' méregpoharat, életnagyságban és Aeneast, midőn felhökén Didő tronja zlibe leszáll. T. holtá után a' választó, hátrahagyott miveit, megvevé örököseitől 's a' wilhelmshöhei kastélyba helyezé. Szerinte sokan metszettek, jelesen testvérenek fija H. v. H. Jabb Tischbein J. H. (szül. 1742 Heynában, mh. mint a' képgyűjtemény felügyelője Kasselben 1808, esmeretes mint író is *Kurzgefazte Abhandl. über die Aetzkunst*, Kassel 1790); továbbá Rosaspina, Bause, W. C. Mayr 's m.

Másik művész T. János Henrik Wilhelm, szül. Heynában 1751, hasonlóul az előbbi testvérenek fija. Első tanítói atyja, 's két nagybátyja, említett János Henrik 's János Jakab (szül. Heynában 1725, mh. Lübeckben 1791), jeles kép., állat-és tájfestő valának. Hamburgban erre sok műdarabot másola, főleg képezeteket. Amsterdamot 's más németalföldi városokat beutazván, Berlinbe 's itt több udvari személyt nagy tetszéssel festvén le, Schweizon keresztül, hol Zürichben készíté híres sváb Konradinát, midőn austriai Fridrikkel a' halálítélet felolvatatása után a' vérpádon játszik, Romába mene. Itt Rafael, Dominichino és da Vinci több darabjait másolta le, 's készíté Hercules eredeti mivét, egy olasz tájt, 'st. mellyeket Kasselbe küldé. Romából Nápolyba utazék 1787, hol a' koronaörökös képiért gazdag jutalmat kapá 's 1790 az itteni képiro-academiának igazgatója leve. Ez intézetben sok javitást teve 's több jeles tanítványt képzé. Itt megelégedten éle, míg a' lázadás ki nem tört 's 600 ducati évi fizetését nagyobbára nevendékeire forditá. Még a' lázadás előtt, midőn a' kir. ház Siciliába evezé által, szabadságot nyere, hogy Németországba utazzék, Homert felvilágosító rézgyűjteményének kiadására. Azonban a' lázadásig Nápolyban marada, midőn csak művészége menté meg halalos veszélytől, mellyben forga. Legjelesebb miveivel, ezek közt Hamilton edénygyűjteményét 's Homert tárgyazó rézlapjaival 1799 hajóra üle, Livornoba szándékozván menni, de francia kobzók elfogák, hanem minden vagyonával szabadon bocsáták. 4 hónap mulva vergődék csak Kasselbe, hol is Göttingenben, Hanoverben, Eutinban és Hamburgban nagy becsületben éldele. Kitétsző itt készített mivei közt Ajax, ki Kassandrát Pallas szobrától elrántja. 1806 festé a' bremeni templom számára a' gyermekeket magához hívó Jézust, mellyet nem győznek elégé magasztalni. Irományi is vannak: mint *Têtes de differens animaux, dessinées d'après nature pour donner une idée plus exacte de leurs caractères* (Neapel 1796); továbbá *Sir William Hamilton's collection of engravings from anti-*

que vases, the greater part of grecian fabric found in ancient tombs in two Sicilies in the years 1789 and 1790, with the remarks of the proprietor, published by W. Tischbein (Neapel 1790—1809 ném. is kijött Weimarban 1797); v. gre Homer nach Antiken gezeichnet von W. Tischbein, Director etc. mit Erläuterungen von Ch. Gottl. Heyne. T. egész élte főleg Homer költeményeinek szemlélésére vala szentelve. Vö. J. H. Tischbein, als Mensch und Künstler dargestellt von I. E. Engelschall (Nürnb. 1797); H. W. T-ra nézve Zeitung für die elegante Welt (1808, 83 sz.) 's mindkettőre nézve Füzli Allgemeine Künstlerlexicon (Zürich 1816).

TISIPHONE, a' Furiák egyike. (L. EUMENIDÁK).

TISSOT (Simon André), a' leghíresb orvosok egyike, szül. Pays de Vaudnak Grency falujában 1728. Montpellierben tanult, Lausanneban gyakorlotta a' gyógyászságot, 1781 gyógytudomány tanítójának Paviába ment 's innen 1783 Lausanneba tért vissza, hol meghalt 1797. A' gyakorló gyógyászságot legnagyobb tetszéssel űzé és mindenféle nemzetbeli sok idegen jött Lausanneba, hogy tőle tanácsot kérjen. Irományi igen terjesztették nagy hírét, 's minden paléozott nyelvre lefordították. Legfontosabbak: *L' onanisme, ou dissertation sur les maladies produites par la masturbation*; *Avis au peuple sur la santé* (1792, 2 köt. 12); *Traité de l' épilepsie*; *Traité des nerfs et de leurs maladies* (1778, 4 köt., 12) 'st. Öszvesen megjelentek irományai Lausanneban 1783—95 15 köt., 12, 's németre fordítottak J. C. G. Ackermanntól (Leipz. 1784, 7 köt.), kivonva Ch. F. Heldtől adottak ki (Gerában 1785, 3 köt.) — Rokona, Clement Joseph T. szül. 1750, hasonlóul számos orvosi munkákkal 's a' francia seregnél, mint egészség főügyelője, tüntette ki magát, mind Franciaországban, mind külföldön. — Pierre François T. szül. 1790, a' Minerve française kiadónak egyike, esemeres, mint kitetsző political író 's költő.

TISZA, hazánknak hallal gazdag folyója. A' kárpáthegyből ered Máramaros vármegyében. Több folyó közt magába veszi, Olesvánót a' Szamost, Tokajnál a' Bodrogot, Ónod alatt a' Sujúval egyesült Hernádöt, Szolnoknál a' Zagyvát, Csongrádnál a' 3 Köröst, Szegednél a' Marost 's 100 mf. futása után Titelnél a' Dunába ömlik, miután Máramaros, Ugocsa, Bereg, Szathmár, Szabolcs, Zemplin, Borsod, Heves, Pest, Bács, Csongrád és Torontál vármegyeket keresztülfutotta. Különösen előmozdítja a' sószállítását, mivel Máramaroshól, a' só honából, fenyőszálakon és hajókon évenként sok ezer mázsa só szállítatik Magyarország különböző rakhelyeibe.

TISZTA, keveretlen, philosophiában azt bélyegzi, mi a' tapasztalástól független, p. o. tiszta okosság; muzsikában a' tökéletes közt jelenti, p. o. tiszta quinta.

TISZTÁLTÁSÁG. Minden forma, mellyet anyagoknak, vagy utánképezett alakoknak adunk, bizonyos törvények alá van vetve, mellyek vagy magának a' formának természetében, vagy az ábrázolás eszközeiben és céljában alapulnak. E' törvények határozzák meg, hogy a' forma, mint jel, az általa jelelt tárgyra nézve érthetetlen, vagy épen rut és aljas ne legyen. Azért ezeket mindennek kell követni, ki külső formák által akar közlekedni, ha közlése célját elérni akarja. Az ábrázolatnak e' tulajdonsága, melly szerint a' küll formának első kívánatai teljesítették, tisztáltságnak, hibátlanságnak, szabályosságnak neveztetik. Ennek, mint ellentétének, a' hibásságnak, szabálytalanságnak is azoban különféle fokai vannak, ahöz képest, mint e' törvények elmellőzése fő vagy mellék tárgyakat, egész ábrázolatot vagy csak részt tesz hiányossá. A' tökéletes hibátlanság nagy terjedelmű tárgyaknál majdnem csupa ideal, 's azért apró hibák elnézhetők, hol az egész fontos, és általában szembeötlő jelességek.

kel díszlik. Sőt némelykor a nagy szabályosság és hibátlanság maga is hiba, mi olyankor történik, midőn valami nagyobb, dicsőb-
bet várunk; így p. o. neveléses valakinek igen szoros szabályu vise-
lete olly társaságban, hol szabad és erőtetés nélküli viseletet várunk.
Ellenben vannak esetek, hol a hibátlanság szorosan megkívántatik,
p. o. tehetségeinkről teendő próbáknál. A' szép művészet szüleményi-
ben is szükséges ez, 's akkor van igaz érdeme a' művésznek, ha szel-
lemének teljessége mellett, mive még kül formákban is (p. o. költé-
szetnél tiszta, helyes grammaticai stylus, versmérték és rim; kép-
írásnál világ és árnyék helyes alkalmazása, természetes rajz; mu-
zsikánál harmonia és rhythmus törvényinek pontos megtartása) hibát-
lan, és tökéletes. Hogy a' tisztáltság minden szép műnek megkíván-
tató tulajdonsága, már magából a' szép mű fogalmából következik.
Innen a' hibátlanság a' classicitáshoz vagy tiszta remekséghez tarto-
zik, 's a' legnagyobb művészek műveiben egyszersmind lehibátlanab-
bak is voltak. Azok mindazáltal, kik a' classicitást csupán a' külső
hibátlanságban keresik, nem értik a' szellemi ábrázolás lényét, több-
re becsülik a' betűt, mint a' teremtő lelket, többre azt, mi gondol-
kodás, szorgalom és gyakorlás által megszerezhető, mint a' halhatat-
lan genius finomságát és teljességét. Ezek ellen Jean Paul (*Vorschule
der Aesthetik*) kemény leczkét tartott. Ki művészte iránt igaz lelke-
sültséggel 's tisztelettel viseltetik, az műveire azon szorgos de nem
szorongó gondot fordítandja, mellyel a' legnagyobb szobrászok és
képírók munkáikat kidolgozák, de kimivelt genius tactusa kívánta-
tik ahoz, hogy a' hibák felkeresésében 's kijavításában helyes mér-
tétet tartsunk.

TITAN, Uranus és Gaea fíjok. Mint legidősbet, őt illeté az or-
száglás; de anyja és hugai, Ceres és Ops kéréseikre, legifjabb öccsé-
nek, Saturnusnak, engedé azt, olly feltétellel mindezáltal, hogy ez
egy fíját se hagyja életben, 's így az országlás ismét T. maradékira
essék vissza. Ertésére jöven azonban, hogy Saturnusnak mind e' mel-
lett is volnának életlen gyermekei, fíjával fegyvert fega, legyőzé
Saturnust 's nőjével együtt foglyává tévé. De Jupiter, Saturnus fíja,
ki Cretában lakott, megtámadá egy sereg Cretáival Titant, meggyő-
zé 's atyját az uralkodásba visszahelyezé. Régibb mythusírók ezt a'
Titant nem ismerik. -- TITANOKNAK nevezetének Uranos és Gaea
v. Titaea (föld) fíjaik. Hesiodus szerint hatan, u. m. Kös, Krios,
Hyperion, Japetos, Okeanos, Kronos. Mások 7-ke is említnek Phor-
kys névvel. Későbbiek 18 neveznek, mivel a' Cyklopokat 's Centima-
nokat is, mint Uranos fíjait, oda számlálják, nem különben a' Ti-
tanok fíjait, p. o. Atlast és Heliost, Hyperion fíját is. A' Titanok-
rólí mese össze van keverve a' Phoeniciaiak cosmogeniájával, sok hasz-
nos találmány tulajdonittatik nekik, 's első művészeknek, építőknak,
földművelőknek, baromtartóknak és vadászoknak tartatnak. Legrégibb
mythusok szerint Uranos legidősb gyermekei atyjokat a' királysze-
ről lelékték 's Jupiterrel az uralkodás felett hadakoztak. Hesiodus szer-
int neveket onnan kapták, mivel kezeket atyjokra felemelék (*τιτανω
v. ταινω*). Egyébiránt Uranidák nevet is viseltek. A' föld (Gaea), ugy
mond, sóhajtozott, hogy férje nem engedé gyermekeit napfényre jö-
ni, hanem a' Tartarusba zárta, 's ezért fellázította azokat atyjok el-
len, midőn Uranos elfogatott 's Kronostól (Saturnustól), ki maga ült
királyszekebe, kiheréltetett. De mivel Kronos is a' Tartarusba zárá
testvéreit, Gaea most Jupitert ülteté fel Kronos ellen, 's kitöré a' hi-
res istenek háboruja a' Titanidák és Kronidák közt. 10 évig folyt a'
had, 's csak ugy lett vége, hogy Jupiter Gaea javalatára a' Centi-
manokat szabadságba helyezte, kiknek segítségével a' Titanok legyő-
zettek, 's megköztötetvén Tartarusba zárattak. A' csata helye Thes-

salia volt, Hesiodusnál az Olympus és Othrys, Homerusnál Pelion és Ossa.

TITAN, ásvány, melyet Gregor nevű Angol fedezte fel 1781 's sajátságaira nézve csak Wollaston esmertetett meg 1822. Nehezen olvad, 's rendkívül kemény.

TITIAN (Tiziano Vercelli) Olaszország nagy képirói közt egy, szül. 1477 (mások szerint 1480.) Friaul havasai közt Capo del Cadore helyen. Jókora kitűnően belőle fő hajlandósága, Velenczébe küldetett 's ott Bellini (Giovani) lön tanítója. Haladása bámulást gerjeszte 's Bellini stylusát annyira sajátává tévé, hogy a' tanuló és oktató munkáját alig lehetne egymástól megkülönböztetni. Hanem ezen mód száraz volt és feszes. Meglátja később az ifjú művész Giorgione dolgozásait, látja benne a' szabadabb és csinosabb szellemet, 's mustrál most ezeket választotta. Úzi tüzzel a' szebbnek lelt utat, annyira, hogy Giorgione hamar versenytársát nézi benne 's féltékenysége vele minden előbbi egybeköttetését félben szakasztatja. Terjed Tizian neve mint nagy képiróé, de úgy is mint költőé, mert a' rokon költői művészségben is az akkori élő költők közt legjobbnak tartott. A' festés több nemeihez, leginkább a' táj, arcz és történetfestésben emelkedett ritka tökélyre. Mindig lesegetve a' természet legkisebb vonásait is, eddig szinte utól nem ért szint és árnyékozatot tud adni, 's azok mellett bár változtatta festési fogásait, az elálítlás mindenütt csupa élet. Mária menybemenetele volt legelső nagy olaj képeze, mellyel az ifju elléalla: akkor az a' Minoriták templomába tétetett Velenczében, most a' nagy akadémiában áll. Úgy nevezett Venuskép több van tőle, de azok mind ágyasak és örömeányok arczai; a' Florenczben lévő a' szebbek közül való. Lakhelye főkép Velence volt. Ide tére mindig fejedelmi udvarokból, hova gyakran hitták. Hire terjedtével a' ferrarai herczeg bizta meg, hogy palotájában a' Bellini által elkezdetteket bevégezze, mellyekhez ő még saját találmánya szerint is adott néhányat, 's a' herczeg és herczegné képét és Ariostoét is, ki akkor ott élt, levette. Rómában, hova III Pál alatt Farnese cardinalis hitta, a' pápát festé életnagyságban. V Károly császár Bolognába hivatta magához, midőn koronáztatása végett az olasz földre ment. A' császár azon örömeben, hogy őt olly jól találta, lovaggá nevezte 's évi fizetést rendelt neki, mellyet azután II Filep még többített. Szint úgy dicsőségüknek tarták az akkori fejedelmek és Nagyok Titiantól festve lenniük, 's arczképei nem csak művészileg nagy becsűek, hanem azért is, mivel a' historiai személyeknek híven tarták fenn minden sajátságosb vonásait is. Keresete így elég volt 's uri módon élt. Művészi utjában, mellyet Spanyolországba tett, a' német földön, 5 évig mulatott. 1576 hm. 96 évében. Illy hosszú élet alatt, Európának majd minden temploma, képtára, palotája kapott kezétől műveket. Historiai festései közt leginkább nagyog fényében: az ur vacsorája 's egy Krisztusfő tövisekkel; amaz az escurial ebédtereme, ezt Milano egyik temploma mutatja. A' festései szerint készült rézmetszetek száma 600 felülmul, ide számlálván tájfestéseit és fametszeteit. Nem régiben, Krisztust és a' parázna nőt metszé utána Anderloni. Eletét leírta Ticozzi. Ajánlhatóbb Majer: *Dell' imitazione pittorica, dell' eccellenza e della opera di Tiziano Velence, 1818, melly ellen Caspari ezt írta: Del bello ideale e delle opere di Tiziano, 2 kiad. Padua 1820.*

R. A.

TITKOS IRÁS, I. STEGENOGRAPHIA.

TITKOSTANÁCSI rendeletek olly parancsok, mellyek a' (felelet terhétől ment) angol király titkos tanácsától, statuskormányzási tárgyokban, a' (felelettel tartozó) titkostanácsnokok előre bocsátott vitatása, 's szó többség melletti megállapodása után, a' király nevében adatnak ki. Ezek cabineti rendeleteknek nem mondhatók,

mert azok alatt csupán a' függetlenül uralkodó fejedelm tiszta önkényből eredő parancsok értetnek.

TITUS VESPASIANUS, híres romai császár, Vespasianus császár legidősb' fija, szül. 40 évvel K. u. Nero udvarában nevelték Britannicussal 's e' szerencsétlen herczeggel szoros barátságot kötö. Ifju korában beszéd- és költőmesterséggel foglalatoskodék 's mindkettőben igen kitűnteté magát. Először mint tribunus szolgált Németországban 's azután Britanniában, 's diszes és kedveltető viselkedéssel, bátorságával, bajnoki készségével és személyes nyájasságával köz tetszést nyere. Visszatérvén, Romában törvényszéki tárgyakkal foglalatoskodék 's több perben nagy ügyességet bizonyita. Még igen fiatal korában nőül vevé egy romai lovag leányát, 's ennek holtá után bizonyos főrangu romai személyel lépe házassági öszveköttetésbe, kitől mindazáltal elvált, miután neki egy leányt szült volna. Kitetszőleg visele quaestori hivatalt 's erre, mint parancsnoka egy legionak, atyját követé a' Judaea ellen folyt hadba. Midőn Nero holtá után Galba ült császárszékbe, atyja őtet küldé az új császárhoz, hódoló tiszteletének kinyilatkoztatására. Meghallván útközben, hogy Galba meggyilkoltatott 's Vitellius és Otho perlekednének a' császári méltóság felett, visszatéré T. atyjához, hogy valamellyik országlásra vágyónak kezébe ne kerüljön. Otho halála után Vespasianus törekvék a' birodalom elfoglalására és Titus szövetséget ösöközle ki atyja és Mucianus syriai helytartó közt. Vespasianus Olaszországba visszatérvén, T. Aziában maradt, hogy a' hadat folytassa a' Zsidók ellen. Domitianus nevű testvérének kicsapongásán haragra gerjedt atyját némes lelküleg megengesztelte. Midőn Vespasianus császárságra jutott, Titust (K. u. 70) consultársává nevezé ki. Ez idő tájban vevé meg T. Jerusalemet, sok szerencsétlen eset és szenvedés után, melyeket a' város kiállott. A' templom, bár meg akará azt T. menteni, elpusztították, 's az ezen vivás alatti iszonytató kegyetlenségek, midőn Zsidók Zsidók ellen csatáztak, csaknem példátlanok a' történetírásban. Bár általában úgy látszik, hogy T. mint a' környüállásokhoz képest lehető volt, iparkodott emberiséget gyakorolni, mindazáltal 100 fogolyt keresztre szegezteséért nehezen lehet minden szemrehányás alól felmenteni. Jerusalemlerontatása után Alexandria-ba mene, hol jelen vala Apis felszenteltetésén. A' Párthok királya követeket küldé ide Titushoz, ki mindazáltal, értésére esvén, hogy hosszas kimaradása ellenkező híreket szárnyaltat, Romába siete, hol fényes diadali pompát fártá. Vespasianus most császártársává tevé derék fiját, 's legtökéletesb' egyet-értésben éltek egymással. Ha különben Suetoniusnak hitelt adhatni, T. életének ezen szaka nem volt legdicséretesebb. Gyalázatos dobzódásnak adá magát, legfajtalanabb ifjakkal tartá Romában; az előtte gyanus embereket elfogatta 's kihallgattatás nélkül ítéletet mondott rájuk. Az igazságszolgáltatásban nem volt idegen ajándékoktól 's pénzért atyja tudta nélkül eladta a' legfontosabb hivatalokat. Zsidóországi táborozásakor BERNICE-be (i. e.) I Agrippa zsidó király leányába 's chalcisi Herodes király özvegyébe beleszeretett. E' vele Romába is eljött, hol a' nép feletté békétlen volt, olly kétséges hírű herczegnéhez ragaszkodásáért. Suetonius előadása szerint ekkor Roma félt, hogy második Nero lesz belőle. Vespasianus mh. K. u. 79 's T. egyedül vevé által a' birodalom igazgatását, noha Domitianus részt kívánt venni az országlásban, mondván, hogy atyjának végrendelete meghamisítva van. Domitianus csinált is nemi nyugtalanságot a' városban, de e' szerencsésen lecsillapított, 's barátságos és szeretetteljes módja, mellyel T. öccsével bánat, tanuja volt azon szivóságnak, melly császárrá léte után characterének fővonását képzé 's melléért méltán neveztetett T. emberi nemzet szeretetének 's gyönyörűségének (amor et deliciae humani generis.)

Pontifex Maximussá neveztetvén, így szóla: *Ugy fogadom el e' hívattalt, mint arra való innepélyes köteleztetést, hogy kezeimet soha se mártom polgárvérbe.* Innen midőn két patricius ellene öszveesküdt, annyira leereszkedett, hogy személyesen szemekre hányta esztelenségeket, megígérte, hogy mindenben, mit kívánandanak, jó akarójok leendő, barátságosan asztalához hívta őket 's más nap közönséges nézőjáték alkalmával maga mellé ülteté. Jósága még tovább ment, mert ezen öszveesküdtek egyikének anyját, ki nem volt ekkor Romában, követe által tudósíttatta, hogy e' történeten ne aggódjék, mivel fijának élete nincs veszedelemben. Eltörölte azon törvényeket, mellyek szerint a' császár személye és méltósága ellen való beszéléssel és írással elkövetett felségvétkék megbüntettettek 's mellyek az előbbi országlások alatt sok legnevezetesebb háznépze huztak szerencsétlenséget és veszedelmet. Ha, ugymonda, méltatlanul rágalmaztatom, e' gyaltás engemet nem sért. Ha pedig alapos a' rágalmazás, nagy igazgatlanság volna embereket az igazság nyílt kimondásáért megbüntetni. Mi elődeim megsértetéseit illeti, ezek, ha istenek, boszulják meg magok azokat. A' feladókat (delatores), kik az előbbi országlások alatt nagy szerepet játszottak, megbüntette. Nem csak száműzött közzülök nehányat, hanem némelyleket közönséges helyen megkorbácsoltatott 's az amphitheatrumokban csufoson kitétetett. Elve e' volt: *Senkinek se kell fejedelmétől vigasztalattalanul elmenni.* De éppen ezen elv, öszvehasználtatván minden esti esmeretes felkiáltásával, ha a' nap jótétemény nélkül folyt le, *Barátim*, ugy monda, *a' mai napot elvesztettem!* ébreszti fel azon gondolatot, hogy jótéteményei inkább udvariakra 's szemtelen esdeklőkre vesztegetett kegyelmekben, mint császári kötelességeinek teljesítésében állottak. A' romai nép eránti azon engedékenységet, hogy tetszésére hagyta az amphitheatrumban csataviadatok meghatározását, nehezen dicsérik azok, kik a' romai közönséges csoport vészopó érzeteit esmerik. A' nép hajlandóságának keresése volt a' oka is, hogy a' legalacsonyabb pórnépnek megengedte az általa felállított meleg ferdők használatát. A' Romaiak, kik minden idegen fejedelmet gyűlöltek, örömeire, bár nem örömet, visszaküldte Berenice királynét, 's ezen tette annyival nagyobb dicséretet érdemel, mivel szívének fájdalmas volt. Uralkodása alatti nevezetes történetek: a' Vezuv nagy kirohanása, melly Herculaniumot, Pompejit, Stabiaet 's más városokat eltemette, egy nagy gyuladás, mellyet pusztító dőghalál követett. Fáradhatlan jósággal iparkodott T. a' közönséges nyomoruságot enyhíteni 's a' szenvedőket minden módon segélni. De a' derék császár munkássága nem lehet tartós. A' Sabinok földére utazta, közben halálos hidegtelelésbe esék. Jókori halálán panaszkodván, égre tekintett, mondván: *Egész életemben semmit se vetek szememre, csak egyetlen cselekedetemet.* Mellyik volt e' ? nem nyilatkoztatta ki. K. u. 81 éppen azon mezei jóságon hm., mellyen atyja elhunyt. 41 éves korában, 1 évi 's 9 havi országlás után, férjfi örökös nélkül. Halálán Roma, mint közönséges szerencsétlenségen, sirt 's istenek közé helyezte őt. Mint császárt Trajanussal 's Antoninusokkal nem lehet ugyan egy sorba helyezni, de Roma uralkodói közt mégis mindég örvendetes jelenet országlása.

TIVOLI, a' Teveronenél, hires classicus emlékezetéért és természeti szép fekvéséért, kerületi főváros Campagna di Romában (az egyházi statusban), 5500 lak. Nevezetes a' Teverone (hajdan Anio) 60 l. magas vízése. Itt láthatni a' hajdani Tibur omladványait, közel hozá a' Solfatarát (Lago di Bagni), büdösköposványt. Agostino Capello orvos e' munk. szerint *Topografia fisica del suolo di Tivoli* (Roma 1824) Tivoli climája legegészségesebb Roma környékén. Histor. stat. leírta Tivolit levelekben Fil. Aless. Sebastiani *Viaggio a Tivoli, antichissima citta latino-sabina* (Fuligno 1825, rézm.)

TIZED, I. DÉZMA.

TIZEDELNI 1) a' tizedet, pénzben vagy természetnyekben felvenni; 2) büntetésül minden 10-dik katonát kiállítatni, 's kivégeztetni, ha t. i. a' katonaság a' status ellen fellázad. Már a' Romaiaknál olvassuk.

TIZENKÉTTÁBLAI TÖRVÉNYEK. Már K. e. 454 készítette ROMA-ban (l. e.) a' tribunusok javalatára nemzeti törvénykönyv, 's e' végre követek (Sp. Posthumius Albus, Serv. Sulpicius, A. Manlius) küldetének Görögországba, hogy az itteni törvényekkel megesmerkedjenek. Erre Appius Claudius, Crassus és Titus Genusius Augurinus consulságok alatt consulság és tribunatus egy időre megszűntek 's 10 patriciusból állott törvénybiztosság rendeltetett (15 Maj. 451 K. e. R. E. 303) a' törvények 's honi szokások őszveszedésére. Ezen nemzeti egységet előmozdító romai statutótörvények 10 tölgyfa táblára irattak, melyekhez (450) még 2 jött, 's innen a' *leges duodecim tabularum* név. L. Wachler *Lehrb. der Gesch.*; H. E. Dirksen *Übersicht der bisherigen Versuche zur Kritik und Herstellung des Textes der Zwölftafelfragmente* (Leipz. 1824); D. X. C. E. Lelièvre löweni philosophiai kartól megkoszorozott e' jutalomirátát: *Commentatio antiquaria de Legum XII tabularum patria* (Löwen 1827, 361 l.). Hogy a' Görögöktől költsönöztettek volna e' törvények, alaptalan.

TIZENKETTEDHANG muzsikában olly köz, mellynek két vég hangjai egymástól tizenkét diatonicus lépcsőnyire állnak, vagy az alaphang octavájának quintája.

TIZENKETTEDMÉRTÉK, midőn a' mérő egység 12 részre osztatik, p. o. a' láb 12 hüvelykre. Az illy mértéktől nevezetik a' *Tizenkettős számvetés* is.

TIZENKÉTUJRÉL, a' véghurkának azon része, melly közvetlenül a' gyomor után következik 's melly nagy embernél mintegy 12 hüvelyknyi hosszú.

TIZES MÉRTÉK a' méréshez felvett egységnek (lábnak, ülnék 'st.) tíz egyenlő részre osztása. Próbát tettek a' kör negyedjeinek tizedekre osztásával is. Ez esetben egy illy negyed tized része tized gradusnak hivatik. De a' francia-mathematicusok az illy negyednek csak század részét nevezik tizedgradusnak, ennek ismét század részét tizedpercnek.

TIZES RENDSZER I. SZÁMOLÁS.

TIZES SZÁMOLÁS az, mellyben csupán tized, század, ezred 'st. rész törtszámok használtaknak. Regiomontanus János vette e' módot legelőször fel kebel (sinus) tábláiban. Nagy könnyűséget lehet általa szerezni. Mert számírásmódunk szerint a' balfelől eső szám mindenkor tíz annyit téven, mint a' jobb felől eső legközelebbi, innen a' tizes törtszámoknál, mellyek a' tizesrendszernek (I. SZÁMOLÁS) folytatásaként tekinthetők, színt a' számlálónak csupa helye megmutatja a' törtszámnak értékét, vagy nevezőjét, a' nélkül, hogy ezt oda írni szükséges volna; az egész csak egy vesszőcske által választatik el a' tizes töredéktől, úgy hogy a' több számok közt álló vesszőcske a' tizes törtszámnak megismertető bélyege; p. o. 5,36 ezt teszi: 5 egész 3 tized 6 század rész, vagy 36 század rész; 5009 5 egész és 9 ezred rész 'st.

TIZIANO, I. TITIAN.

TIZSZEG (decagonum), geometriában 10 szegletű figura.

TÓ, minden oldalról szárazzal körülvevett víz. A' tavaknak 4 nevek van: 1) mellyekbe nem foly víz, hanem fenekeken levő forrásaik által tápláltaknak, eső 's hóvízzel töltetnek meg; 2) mellyekbe nem ömöl ugyan víz, hanem kifoly belőlök; 3) mellyek vesznek

magokba vizet, de nem bocsátanak ki; végre 4) mellyek vesznek is magokba 's bocsátanak is ki magokból vizet.

TOALDO (Giuseppe), híres olasz mathematicus, csillagász és meteorologus, szül. 1719 egy Vicenzától nem messze levő faluban, a' paduai seminariumban theológiát tanult, de főleg a' mathematicai tudományokkal foglalatzkodott, későbbben seminariumi tanító 's 1762 a' paduai egyetemen astronomiának 's meteorológiának tanítója lett. Ugyanitt csillagvizsgálási intézet felállítását eszközölő 's az akkorive-necziái status több helyén menykövezetők vitettek be 's mezei gazdasági academiák alkottattak javalatára. Mathematicai munkái világszág-sággal 's határozottsággal tetszenek ki 's Olaszország több iskoláiban használatnak. A' meteorológiára nézve sok érdeme van; ő adott ki legelőször astronomiai meteorologiai folyó iratot, mellyet 1773-tól haláláig folytatott. 1774 megfejtette a' montpellieri tudós társaság ezen kérdéseit: *Minő befolyása van az időjárásnak a' növények nevelésére, 's micsoda tetteges következtetéseket lehet e' tekintetben az eddig tett időjárás észrevétekből kihuzni?* melly feleletéért jutalmat kapott 's munkája maga némében classicus tekintetet nyert. (Németül: *Toaldo's Witterungslehre für den Feldbau, übersetzt von J. G. Steudel*, 3 kiad. Beri. 1786). T. mindég figyelmes szemlélője volt a' természetnek 's munkás író. Más különbféle astronomiai és meteorologiai munkák is jelentek meg tőle, 's 1783 tudós utazást tett Olaszország egy részében 's meghalt 1797, a' tudósoktól becsültetve 's barátitól és esmerőseitől sajnáltatva.

TOAST (olv. tohszt) angol szó. Mint név teszen: piritott szel-letkenyeret, melly Angliában tea mellett adatik fel, ivómondást, ráköszönést; mint ige, piritani, poharat elköszönni, valakit nevéen szó-lítani, kivált fejrnépet, kinek egészségéért vendégségben gyakrabban isznak, 's mint szebbek egyikét, azzal megtiasztelnek. A' Magyar-nál épen úgy szokás a' pohár czifra elköszönése, mint az Angol-nál, csakhogy az Angol egészen a' feszeskedésig üzi azt, mert ő nála egy vendégnek sem illik, ha még olly szomju is, poharával ajakát érinteni, míg a' ház ura valamellyik jelenlévő asszony egészségéért nem ivott 's ez arra vissza nem köszönte poharacskáját. Ha e' törjént, akkor a' vendégek sorban követik. Utóljára a' jelen nem lévő jó barátokért isznak, főkép a' királyi ház egészségéért. Termé-szet szerint, illy szokás, némelly élénkebb házi gazdával elmés tré-fás mondatokat is találtat ki, vagy vele más régibb ivó szóilásmódo-kat keritet el. Innepi lakmározásnál, hol csak férjfiak vannak jelen, a' legelső toastot v. a' gazda v. az előljáróbb kezdi meg, 's ekkor neve: *Pohár elköszönése a' fűszékről* 's mivel igen hosszú asztaloknál a' távolabb ülők nem hallhatják tisztán szavait, néha asztalrendelő bizatik meg, hogy az ivás elköszönését végig hordva ismételje. Né-metországban is kezdik felvenni e' szokást, mióta nem egyedül a' franczia társalkodási tónt kapdossa a' Német, hanem az angol is. De inkább csak nagyobb inneplési vendéglésekkor foly. A' pohár elkö-szönés a' Magyar-nál régi közönséges szokás. Aldomást iszik a' haj-dan kor szerint az adó-vevő vásárokon egymással 's az ulkun felül az még külön ki van köve, mi egymásra köszönéssel kezdődik. Ha köz emberek, rég nem látva egymást, találkoznak, együtt borozva, há-lálkodással emelik poharukat. Vármegyék gyüleseit követő nagy ebé-deken, az első személy a' királyi házért, a' nádorért, főhivatalbe-liekért iszik 's az ebédülő sereg után zeng.

R. A.

TOBLER (János), szül. 8 April. 1732 St. Margarethában (a' Rajnavölgyben), hol atyja, György Kristóf későbbben első zü-richi lelkész a' szentlélek-templomban, papi hivatalt viselt. T. Zü-richben tanult 's 1750 a' ministeriumba vetetett. 1753 az unterstra-szi (Zürichnél) község catechetája lett; 1754 oltá Ermatingenben

visele papi hivatalt 14 évig; 1768—77 Zürichben a' fraumünster-templomban diaconus lett 's ugyanitt mint a' groszmünster-templom második archidiaconusa halt meg 1808 3 Febr. Munkás volt épületes irományok dolgozásában, mellyeknek gyűjteménye 3 köt. (Zürich 1776) jelent meg. Theologiai tudosságát bizonyítja *Sammlung für theologische Schriften-e* (1796); *Kanzelvorträge* (1769); *Predigten für Familienandacht* (Offenb. 1788); *Auferstehungslehre des Apostels Paulus, 1 Kor. 15 in 10 Predigten* (1792); *Gelegenheitspredigten-e* nemes és szívet ható nyelven irattak. Hasonlóul jelesek többi munkái, mint: *Anmerkungen zur Ehre der Bibel* (Halle 1771—75, 8 dar.); *Widerlegung der wolfenbüttelschen Fragmente* (1788); *Thomson's Jahreszeiten-e*nek ford. (Zürich 1766—69); költői munkái a' *Helvetische Monatschrift*-ben; *Odái* (Zür. 1805); *Parabomias, gelegentliche meist practische Wünsche und Urtheile beim Bücherlesen*, mellyből 3 füzet jött ki 1784—86; *Gutartige Hierarchie, Armenbesorgung* 'st. Characterére 's tudományos érdemeire nézve l. *Allgem. Zeitung* 1803, 42 szám. Erdekes életírását közlé *Stolz a' Theolog. Annalen*-ben, 1808, 233 lap.

T O B O L S K, hasonló nevű siberiai orosz kormányzás fővárosa, a' Tobol folyónál, hol ez az Irtisbe ömöl. Felső 's alsó városra osztatik. Amaz az Irtis keleti partján, halmon fekszik; az alsó nagyobb amannál és sokat szenved az Irtis kiáradásaitól. Őszvesen a' városnak 2120 nagyobbára fa háza, 13 temploma (e' közt egy luth.-német), két klastroma, 2 mecsetje 's ide nem számlálván a' számüzeteket, papokat 's katonákat, 17,000-nél több lakosa van, kik oroszok, Tatárok 's Németek. A' Tatárok a' népesség negyed részét teszik. Sok hadi fogoly is telepedett itt meg. Tobolsk orosz-görög érsek helye, theol. seminarium, könyvkereskedések, játékszin 's minden nemű fényűzés vannak benne. Főhelye a' korona számára küldendő prémbőröknek. Juftbőr, 's seborvosi eszközök is készítettnek itt a' hadi nép, hajóserg és kórházak számára. A' kereskedők nagy kereskedést üznek Chinával 's az orosz archipelagussal. A' Bucharaiak 's Kalmuckok szakadatlanul kereskednek a' tobolski számos kereskedőkkel. Nagy külvárost lagnak a' Bucharok. — **T o b o l s k** kormányzásnak 16,813 nsz. mf. 's 453,000 (Säblowski szerint 550,300) lak. van. Jelesebb folyói: az Ob, Tobol, Irtis, Isim, Tura 'st. Az ég alj és föld minemüége igen különböző. A' déli és délnyugoti tájékokon meleg és kellemetes a' nyár, középen is mérsékelt a' levegő, bár a' tél sok hóval jár együtt. A' tartomány nagyobb éjszaki fele kemény 's rettenetes hideg alá van vetve. A' nyár rövid 's néhány meleg óra van naponként, de mihelyt kezd a' jeges tenger felőli szél fúni, mi gyakran történ, csipős a' hideg. A' déli és délnyugoti föld igen termékeny 's bőven terem gabonát és lent; füvel gazdag legelői segítik a' baromtartást; innen sok marha, ló és juh legel rajtok. Itt 's amott teve is tartatik. Vad és hal sok van **T o b o l s k**ban. A' közép tájékok se hagyják jutalom nélkül a' földművelő szorgalmát. De éjszak általánosan nem művelhető. Sűrű 's mocsáros erdők fedik ezt 's a' jeges tenger felé ezek is megszűnnek létezni; alig láthatni mohot 's néhány bokrot; ezen jeges pusztaságok soha se olvadnak fel. Gazdaságok becses bőrű állatokban, vadakban 's halakban, néhol írámszarvas-csordákban is, mellyeket az Ostjakok és Samojedek gazdálkodásra és szekerezésre használnak, áll. Oroszokon kívül különféle nevű Tatárok, mint Turalinok, tobolski Tatárok, Bucharok 'e m. továbbá Samojedek, Vogulok, Sirjének 's obii Ostjakok lagnak a' kormányzásban.

T O D I (Maria Francesca), a' leghiresb énekesnek egyike, szül. Lissabonban 1748 körül, énekelt Londonban, Parisban, Potsdamban (1780) és Pétervárában, mindenütt rendkívüli tetszéssel. Berlinből,

mivel 6000 tall. évi fizetést kivánt, elbocsáttatván, beutazta Olaszországot, Hollandot 's Angolországot: Mh. 1793, hónapban. Mivészi büszkesége legmagasb pontra hágott.

T O G A, gyapjuból készült, köpenyegnemű felső ruha, melyet csak romai polgár viselhetett béke idején. A' Romaiak, mivel mintegy megkülönböztette őket más nemzetektől, róla gens togatának nevezettek. A' toga színeiből, ékesítéséből 's a' gyapju finomságából minden Romait meg lehetett tudni, melly rangu? Közönségesen fehér togát viseltek a' Romaiak; a' tehetősebbek bővet, a' szegényebbek szüket. A' főbb stathushivatalt keresők rendszerént tiszta fehér (candida) togában jártak 's innen jó a' hivatalkeresők vagy várók (candidatus) neve. A' gyászolók togája fekete színű volt; az elvádoltak szenyes (sordida) togát viseltek. A' prémes toga (praetexta) főhivatalbeliek 's papok öltözetéül szolgált. Fin 's leány gyermekek is viseltek, amazok 17, ezek 14 éves korokig, midőn az elsők ezt egyszerűvel 's prémetlennel (toga pura, libera) cserélték fel. A' győzedelmes vezérek togája arannyal 's bársonnyal (toga picta, palmata) díszlett.

T O G G E N B U R G (Tockenburg) Schweizban, hajdan különös grófságnak, melly a' hajdani st. galleni egyházi megye, Thurgau 's Zürich és Appenzell cantonok közt feküdt, neve. Hossza 10 órányi, legnagyobb szélessége 3 ór. volt; az egész népesség 900 emberből állott. A' toggenburgi grófok a' 15 száz. leggazdagabb 's legtekintetesebb földbirtokosai közé tartoztak Schweizban. Kiholtok után (1436) a' grófság Raron bárókra szállt, kik megerősíték ugyan a' lakosok nagy 's az utolsó gróftól adott kiváltságait, de a' földes uraságot már 1469 eladták a' st. galleni apátoknak. Két ízben (1712 's 1734) adtak a' grófság, vagy inkább az apátok nyomásai, véres csatázásokra alkalmat a' canton szövetségei közt. Most hajdani Toggenburg St. Gallen canton 4 és 5 kerületét teszi.

T O I S E (öl), francia hossz mérték, melly 6 parisi lábot teszen; ujabb időben a' metre által kiszorítottatott.

T O J Á S. Madarak, kétlakuak, halak, bogarak 's férgek tojnak és pedig a' madarak kivétel nélkül. A' halak tojását ikrának nevezik. A' madártojás áll 1) héjből; 2) hártýából; 3) fejből; 's 4) sárgából. A' tojás sárgájában vagy székében egy kicsiny, lencseforma pont látszik, mellynek közepében egy kicsiny, tojásdad, hamuszínű zacskócska van, 's ebben fejlik ki az ifju állat. A' madártojás nagyobbára inkább vagy kevésbé hoszúak. A' kétlakuaké, p. o. krokodiloké tekeforma. A' madarak, főleg tyukok tojásai, jóízű 's tápiáló eledel. A' kétlakuak közt csak a' teknősbékkák tojnak megehető tojásokat. Az ikrát is megeszik 's a' kaviár nem egyéb halikránál. A' tyuk - tojás fejére borítékul szolgál szemnyavalyákban, 's a' festemenyeknek és kárgának fényes firnájszt ad. Hogy ne ramoljon el, óvni kell levegő hozzájárulásától; ezért megkenik firnájszal vagy olajjal, lyukas deszkára állítják hegyes végével, vagy mi jobb, igen száraz hamuba teszik hasonló módon 's ekkor a' láda száraz, téli hidegtől ment, (de nem meleg) helyre tetetik.

T O J Á S D A N, a' geometriában, bezárt, görbe vonalú, rendes figura, mellynek két főátmérői egyenletlenek (Vö. ELLIPSIS).

T O K A J, kamarai mváros Zemplin vármegyében, a' Bodrog és Tisza öszveselősoknál, 378 ház., 1412 kath.; 1196 protestans, 105 zsidó, öszvesen 2713 lak., só- 's postahivatalokkal és népes vásárokkal. Régen erős vára volt, melly Rákóczi lázadásakor rontatott le 1705. Híres borára nézve I. HEGYALUJA. Legjobb, melly a' Mézes-Málé nevű hegyen terem. Szirmay *Notitia historica montium vinfiferorum comitatus Zempliniensis-e* (Cassov. 1795) szerint IV Béla hozatá ide az első szőlőtökéket Olaszországból 's Moreából.

TŐKEADÓ azon adó, melly a' tőkepénzekre vettetik. Ellenkezik ez a' jó adórendszer elveivel. Mert azok szerint az adónak nem kell a' nemzeti gazdagság forrásait kevesíteni, ezek pedig különösen a' tőkepénzek. Más eset az, midőn ez adó nem a' tőkepénzhez, hanem kamatajhoz vagy nyereségeihez méretik, 's ez már összefér a' jó adórendszer elveivel. Mert tiszta jövedelmétől, hova kamat 's egyéb nyereség tartozik, kiki adózhat, a' nélkül, hogy ez által a' nemzeti törzsök - vagyon gyengítettnek.

TŐKEKAMAT az, mit tőkepénzünk használása fejében adósunktól mind addig, míg pénzünket vissza nem fizeti, időnként kapunk. Hazánkban 1 évi törvényes kamat 100-tól 6.

TŐKEPÉNZ olly ingó hasznos dolgok, mellyek nem elköltésre, hanem arra vannak szánva, hogy tulajdonosaiknak jövedelmet hajtsanak. Némelylek csupán a' pénzt akarják e' név alatt érteni, mellyen, mint közönséges csereszkezőn mindenféle szükséges dolgok beszerezhetők, de helytelenül, mert bizonyos, hogy a' tőke minden összegyűjtött 's félretett szükségű szereket magában foglal, tehát tőke lehet akármi hasznos termékek kész tára is. A' tőkepénz gazdálkodás, ügyes, és tökélyesített ipar szüleménye. — A' tőkepénz fogalmával össze van kapcsolva az ingóság fogalma is. Ennél fogva telkek vagy fekvő birtok nem foglaltatnak tőkepénz értelmé alatt. Az ország gazdagsága fekvő jószágokban 's tőkepénzekben áll. Az elsőket meg lehet szerezni 's tökélyesíteni tőkepénzek által, 's akkor lehet mondani: hogy bennük tőkepénz hever, de magok a' tőkepénzhez nem számítatnak. A' tőkepénz megszűnik azzá lenni, mihelyt elköltés tárgyává válik, 's e' tekintetben a' jövedeleneznek ellenébe tétetik. A' nemzet, és egyesek évenként gazdagabbak lesznek, ha jövedelmeiket el nem költik, hanem egy részét mindig tőkéjükhez toldják.

TŐKEPÉNZESEK, kik tőkepénzeik jövedelmeiből élnek. Ha ezek olyanoknak kölcsönözik pénzeiket, kik azokat mesterségre fordítják, akkor e' tőkepénzek 1) tartják a' munkásokat, 2) azokat, kiktől a' nyers szerek vásároltatnak, 3) a' készítményekből még annyi marad meg, hogy általok a' kamat és tőke is visszafizethető. Az illy tőkepénzesek pénzeik jövedelmeiből élnek, 's tartásuk a' többi lakosoknak mibe sem kerül, azért boldog az ország, mellynek sok illy tőkepénzese van.

TÖKÉLETESÉG azon legmagasb, mindent magában foglaló gondolat, melly által minden lét teljét, a' minden hiány nélkülséget, következőleg a' feltételen, független létet és életet képzeljük. E' gondolat egy az istenség képzetével.

TÖKÖLI, már I Mátyás magy. kir. uralkodása 's Kinisi Pál vezérlete alatt vitézkedtek 1) Tököli András és Miklós, a' kik 1481 száz lovas elején követve fő vezérüket, és haladtokban sokkal nagyobb török erőtől megtámadtatva az al Dunánál, napestig tartott küzdés után visszaverték ugyan az ellenséget, de mind a' ketten nehéz sebeket kaptak a' viadalban, mellyek miatt Miklós mindjárt a' bekövetkezett éjjel megholt, András felgyógyulta bizonytalan. Nagyobb fényre emelte nemzetségét és ennek újabb alapítójává tette magát 2) Tököli Sebestyén, a' ki Rudolf cs. és k. alatt vitézkedett a' Törökök ellen, és nevesen Győr visszafoglalásában is részes vala 1598 (I. PÁLFI MIKLÓS). A' hadi szerencse nem csak borostyán, hanem temérdek kincset is nyújtott neki, ugy hogy megvásárolhatná Turzó Sztaniszlótól a' késmárki várat a' hozzá tartozó birtokkal együtt, mellyre királyi adománylevelet nyert 1583. Hasonló módon szerezte meg Liptóban a' likavai, Arvában pedig az árvai várakat és uradalmakat is. 3) Tököli István, Sebestyén unokája, Késmárki gróf, a' Veselényiféle öszveesküvésbe keveredve, midőn a' murányi levelek által kitudódott vala részvéte, két leányával együtt

az árvai várba vette magát, a' hol, Heister császári hadvezértől bekerítette, a' megszállás alatt kimult 1670. A' leányzók feladták apjuk holta után a' várat, és a' velek lévő kincsel együtt Bécsbe vitettek. 4) Tököli Imre, István fia, született 1657. Midőn az apja 's leány testvérei az árvai várba vonak meg magokat, az akkor 13 esztendő. Imre a' likavai várban keresett menedéket, a' honnan mindazáltal, be nem várván a' megszállást, Erdélybe távozott némelly társaival együtt, I Apafi Mihály fejedelem oltalma alá. Magyarországi jószágait elvesztette a' posonyi kiküldött bíróság ítélete által 1671; Erdélyben mindazáltal, az anyja, Rátóti Gyulafi Mária után, és Rédei Ferencz végrendeleténél fogva, tetemes birtok maradt, mellyhez tartozék előkelőleg Vajda - Hunyad. Nem csekély vala ekkor Erdélyben a' magyarországi kiköltözöttek száma, a' kik a' császári német hadak erőszaka 's a' pozsonyi ítélőszék szigorúsága elől oda menekedtek vala. Ezek az erdélyi fejedelem einéztével kitértek 1672 menedék helyökről, és 1678-ig, előbb Petróczi István, Tököli Imre sógora, azután Teleki Mihály, kővári várnagy, fővezérsége alatt fegyverrel munkálódának Magyarországon Leopold hadai ellen, még pedig nem foganat nélkül, kivált minekutánna 1677 francia pénzen fogadott 6000 lengyel és néhány tatár csapat járult a' lengyel földről hozzájuk Marquis de Bohamb vezérlete alatt. De mivel Teleki Mihály egyet nem tudott érteni a' francia hadvezérral, általadta 1678 a' fővezérséget a' 21 esztendő. Tököli Imrének, a' ki jegyben vala akkor Teleki leányával, Apafi Miklós özvegyével. Mivelhogy ama jeles török nagyvezér, Kimperli Akhmet, a' ki, még élt, meg nem akará szegni a' magyarországi békétlenek kedvéért a' vasvári békekötést, még 1677 megholt, és helyébe a' háborura vágyó Kára Mustafa állott vala: könnyen nyert ennek engedelmével Tököli Imre gyámolittatást a' magyarországi basáktól, különösen a' Nagyváraditól; 's ez által tetemesre növekedett haderejével még 1678 győztesen járta be a' felvidéket, és elfoglalta a' bányavárosokat számos felföldi városokkal és várakkal együtt; de azután, Wurm és Dünwald császári hadvezéréktől Sz. Keresztnél megveretve, kénytelen vala oda hagyni a' bányavárosokat. A' következett 1679 esztendő elején véget vetett a' aymwegeni békekötés az I Leopold és XIV Lajos közötti háborúnak, és Marquis de Bohamb ennél fogva elvált Tökölitől, a' kit mindazáltal a' francia udvar ezentel sem szűnt meg, attomban pénzzel gyámolítani. Illy helyzetben titkos alkudozásba ereszkedett Tököli a' bécsi udvarral, mellynek tüzeje az vala, hogy a' császár befolyása által feleségül nyerhetné ő Bátori Sofiától ennek menyét, I Rákóczi Ferencz özvegyét, Zrinyi Ilonát. De véget nem ért ezen alkudozás, és az ellenségeskedés változó szerencsével folytattatott Nov. 15-ig 1680, melly napon Tököli, jóslvai táborában, aláírt egy 7 $\frac{1}{2}$ hónapra szóló fegyvernyugat - kötvényt, mellyben a' felkelteknek Ugocsa, Bereg és Szathmár vármegyék rendeltettek téli szállással, a' császár pedig ígéretet adott, hogy országgyűlési tanakodás alá terjesztendi kívánatokat. De az 1681 sopronyi országgyűlés meg nem felelt a' békétlenek váratának; és azért felmondotta Tököli Májusban a' fegyvernyugatot, és aratás után, erdélyi 's török hadaktól gyámolittatva, elkezdette ismét a' fegyvermérést. Az alatt megholt vala Bátori Sofia; 's Zrinyi Ilona, függetlenné lett helyzetében, kezét fogott Tökölivel, a' ki azonnal visszaküldötte Teleki leányának a' jegy-gyűrűt; melly lépte idegenséget szűlt iránta nem csak Teleki Mihályban, hanem az ennek befolyása alatt álló erdélyi fejedelemben is, úgy hogy azontul az erdélyi hadak, a' nagyvezér meghatározott parancsánál fogva, csak kénytelenül munkálódnának Tököli mellett. Jan. 15 1682 egybekelt Tököli Zrinyi Ilonával Munkácson, és ezen nyár folytában magáévá tette

Kassát, Tokajt, Eperjest, Lőcsét, sok más felföldi városokkal és várakkal együtt. További előnyomultában Fülel alatt találta Apafi 's Teleki Mihályt erdélyi hadakkal és a' budai basát 30 ezer Törökkel, a' kiket a' nagyvezér parancsolt vala oda. Fülel vára Kókári Istvántól feladatva, lerontatott; az erdélyi hadak pénzen vásárlott engedelmet nyertek hazatérésre; Tököli pedig a' Fülel alatti táborban vette kezébe a' nagyuri athnamét, melly őt Magyarország fejedelmének esmerete a' fényes kapu oltalma alatt, és a' fejedelmi méltóság jeleit. Télen által nyugvék a' fegyver, és Tököli fő hadi ezulása Lőcsén vala; de 1683 tavaszán elindult Istambulból maga a' nagyvezér, Kára Mustafa egy 300 ezernyi hadsereg elején, és egyenesen Bécsnek tartott. A' német birodalmi fő város vivotása alatt, melly Tököli javalata ellen történt, ez utolsó Posonyig nyomult elő hadaival, de a' honnan Lothringeni Károly herczeg csapatjaitól elveretett. Minekutána pedig Bécs a' német birodalmi 's Szobieszki János király vezérlete alatti lengyel hadak vitézsége által Sept. 12 felmentetett vala, a' Törökök tetemes veszteségével, fogatlanul ügyekézék, a' lengyel király és a' német birodalmi fejedelmek közbenjárása által, kívánatainak megfelelő békülést eszközölni a' császárral, a' ki inkább bizottságokat rendelt Posonyba és Besztercebányán, mellyek előtt letehetnék Tököli felei a' hűség esküjét, és ez által császári kegyelem és oltalomleveleket nyerhetnének. Kapott ezen ajánlaton 17 vármegye, 12 város és 14 nagy birtokos, kik között valának Homonnai Sigmond és három testvér Barkóczyak. Nem használt Tököli dülöngő ügyének az, hogy Homonnait, nemzetsége utolsó sarjadékát, és a' Barkóczyak kettejét, a' kiket kézbe tudott keríteni, kivégeztette: mert csakugyan folyvást fogyott azontul is hiveinek száma; 's jóllehet 1684 nem nagy vala a' császáriak előmenete a' felvidéken, 1685 még is megvette Schulz hadvezér Eperjest, Tokajt, Kállót, és megszalotta Kassát. Az alatt a' mindenütt megveretett és Budát felette féltő Törökök béke ajánlatot tettek vala Károly herczegnek, a' császári hadak fővezérének; de ez semmibe sem akara bocsátkozni, míg Tököli fogva ki nem adatnék. Midőntehát személyesen megkereste volna Tököli Imre a' nagyváradi basát, hogy tőle segéd hadakat kérne Kassa felmentésére: letartóztatta őt a' basa, 's fogya Drinápolyba küldötte, úgy vélvén, hogy ez által elég lesz tetetve Károly herczeg kívánságának. Ez által elidegenítetve a' Törököktől, mintegy 8 ezer fegyverese Tökölinek, Petneházi vezérlete alatt, általment a' császáriakhoz; a' többi vele tartók is elfogadták az ujabban hirdettetett császári bocsánatot; Kassa 's minden egyéb várak, Munkácson kívül, feladattak; és így vége lett a' Tököliféle támadásnak, csak hogy a' hős Zrinyi Ilona Munkács védfalai között még három évig küzdék fentartani férje hanyatlott ügyét. Mivel Tököli elfogatásának nem lén reménylett foganatja, szabad lábra állította őt ismét a' nagyvezér, és néhány ezer török katona elején Magyarországra küldötte; de mivel tetemesen nem gyámolittathaték a' fényes kaputól, Munkácshoz közel sem tudott férni Tököli, Hunyad vármegyéből pedig, a' hova azután benyomult vala, Apafi fejedelem hadaitól kiverettetett, és 1686 végén visszahivatott a' békét kereső nagyvezértől. Minekutána a' vitéz Kiuperli Mustafa, a' ki 1689 lett nagyvezér, megfordította vala a' hadi szerencsét, 16 ezernyi török hadakat adott a' Tököli alá, mellyekkel ez Erdélybe nyomulna, a' hol l Apafi Mihály fejedelem 1690 elején megholt vala. Tököli Havasalföldtől a' törösvári bércközön bámulatos merészséggel hatott be aratás után Erdélybe, nem csak gyalog, hanem lovas hadakkal, társzekerekkel és ágyukkal is; és olly meredek sziklás lejteken ereszkedett le a' Barczaságba a' Zernyest havasról, mellyeket lőláb az előtt sohasem tapodott vala.

Különösen az oláh nyelven Padina Lupuluj nevű szédelgős ereszke, dőn olly módon hozta le lovait, hogy mindegyik farkához gally és tövis nyalábot köttetne, mellyen egy-egy ember ülven, kormányzá's biztatá a' szepegő állatot. Már ekkor császári hadak tarták lepvá Erdélyt Häusler Siegbert vezérlete alatt. A' 15 esztendő ifjabbik Apafi Mihály, még fejedelemnek nem esmertetve Leopoldtól, Kolosvárra vette magát; Teleki Mihály, a' kormánytanács elnöke, hadakat gyűjtött, és Häuslerrel együtt elejébe ment Tökölnek. A' havasok tövében, Zernyest és Tohán oláh faluk között, csatára kelt a' dolog 1690 Aug. 21, mellyben tökéletes győzedelmet nyert Tököli. Teleki Mihály elesett; Häusler és az alatta vezérkedett génuai Doria's Magni elfogattak. E' győzelem után Szeben felé nyomult elő Tököli, s Kereszténysziget (Grossau) nevű faluban megállapodott, a' hova egybehívta vala az erdélyi rendeket. Ezeknek nagy része meg is jelent ott, és Sept. 12 beiktatta a' győztest fejedelmi méltóságba, mellynek diszjeleit ez már előre megkapta vala a' fényes kaputól. De már közelgel Nándorfejérvár vidékéről, az ifju Apafi sürgető felszólítására, Lajos, Bádeni végőrnagy és császári hadvezér, 18 ezernyi derék hadsereggel, melly tetemes haderő előtt meg nem mert állani Tököli gyülevész csapatjaival, hanem hátrálva kivonult Erdélyből a' bozzai bérczközön, és oda többé vissza nem juthatott Veterani császári hadvezér szemessége's ügyessége miatt, a' kire vala azontúl bízva Erdély védelme. A' szalánkemeni csata, 1691 Aug. 19, mellyben Kuiperli Mustafa elesett, és e' csapás következtében Bádeni Lajos zászlójihoz szegődött a' győzelem, véget vetett Tököli reményeinek, és zernyesti győzedelmének minden gyümölcse csak annyiba szorult össze, hogy Häuslerért váltságul vissza kapta szeretett nőjét, Zrinyi Ilonát, a' ki 1685-től fogva Bécsben őrizték, 7000 arany ráadással. Mostoha gyermekei, Rákóczi Juliána's Ferencz, elhatározottan megtagadtattak tőle. És nem csak szülő földje maradt azontúl elzárva előle, hanem még azon földszak is, melly édes honját magában foglalá, kiveteite őt nem sokára kebeléből. Mert a' karloviczi békekötés (1699) hatodik pontja arra kötelezé a' fényes kaput, hogy Tökölit és a' vele tartókat messzire elmozdítsa Magyarország széleitől, és biztosítsa haza nem térhetőségüket. Tököli Imrének tehát Kisázsia rendeltetett lakhelyül. Ó Bithynia tartomány egyik városát, Nikomédiát, választotta, a' hol 1705 Sept. 17 mult ki Ilona karjai között, minekutána Sept. 3 költ végrendeletében II Rákóczi Ferenczet tette vala örökösévé, olly kikötéssel, hogy ennek egyik fia, György, Tököli nevet viselne. Mert maga Tököli Imre nem nemzett magzatot. Híveinek leírása szerint szép, szólatos, bátor szívű ifju vala Tököli Imre. Mint hadvezér a' legderekből és legtapasztaltabb férjfiakat emelé hadi tisztségekre, minden tekintet nélkül születésökre; a' zsákmányt mindenkor méltányos viszonyban osztá el; a' föld népét kémélé: az apró háborut elejébe tevé a' rendes csatáknak, és ez által feltalálta a' Németek elleni hadakozás legsikeresebb módját. Kémekre sok pénzét költött és ravaszága tudott kelezését vetni's kerülni. Bizodalmat mindazáltal néha méltatlanoknak juttatá, a' kiktől elárultaték, mint p. o. Szalai Páltól, a' ki által gyakran tudósítva vala a' bécsi udvar legtitkosabb szándékairól. Ellenei telhetetlen nagyravágyással vádolják. Az ágostai hitvallás követője, húnyszázzal viselteték még is, legalább szorultságában, a' római pápa iránt, a' kihez Kassáról 1684 Apr. 12 intézett levelét e' szavakkal rekesztette bé: *Ejusdem sacratos pedes humiliiter exosculor.* Nikomédiában pedig, haldoklásakor, nem vala körülte más keresztény pap, egy Jézus szerzetbelin kívül; a' honnan az a' monda eredett, hogy holta előtt megtért a' köz római szentegyház kebelébe.

Fabri Pál.

TOLEDO, az ujcastiliali királyság hasonló nevű tartományának fővárosa, közziklán, a Tajonál, mely magas és közziklás partjaival a várost 3 felől keríti. E' fekvésénél fogva a város igen egyenetlen; szükséges viz a folyóból vitetik fel szamarak által a közziklára. Toledonak hajdan 200,000 lak. volt, mint a maur királyok lakának, kiknek Alkazar nevű régi palotájuk most kórházzá van változtatva. Most a város igen elrongyolott, temploma 's klastroma sok ugyan, de lakói száma csak 25,000. Ersek lakja, ki Spanyolország primasa czímet visel, 8 püspök van alatta 's hajdan 300,000 arany évi jövedelmet húzott. Egyeteme 1808 eltöröltetett. Épületei közt kitetsző a goth izlésű, német művészek festményeivel ékesített székesegyház, könyvtárral, melyben 700 ritka kézirat tartatik. A város körül romai régiségek maradványai láthatók. Vannak selyem és kir. kardvasgyárak benne.

TOLLENS (H. van), Holland legkitetszőbb költőinek egyike, szül. 1778 körül Rotterdamban, hol kereskedést űzött. Tudós nyelése nem volt, de annyi esmeretet szerzett újabb nyelvekben, hogy a' legjelesebb német, francia, angol, spanyol és olasz munkákat olvasgathatta eredeti nyelven. Már korán külföldi vonzódást mutatott a' költészethez. Első próbatételei 1802 jelentek meg *Romanzák és idyllák* czim alatt. Ezek köz kedvességet érdemelvén, tüze még inkább ébresztetett 's 1806 *Egmont és Horn halálát* adá ki, mely munka a' honi nyelv és költészet társaságától jutalmat nyert. *Egy megesett leányhoz* irt odája nemében felyülmulhatlan. T. most kedveit költője leve a' nemzetnek. Költeményeinek harmadik kiadata (1817) 10,000-nél több előfizetést talált; olly jelenet, melyet egyetlennek lehet a' maga nemében nevezni, megdölvén azt, hogy a' hollandi nyelvet most még 2 mil. ember alig beszéli. Tollensnek vannak *Szezelmes versei* is (Amsterdam 1809); irt *A' Hollandiak téli szálása Novaja - Semlján* 1596 és 1597; *Romanzák, balladák 's legendák* (Rotterdam 1818) cz. munkákat is. Írásmódja tiszta és ékes, erővel teljes és kellemetes 's versei kedves hangzatuak, melyeknél fogva azon költők közé tartozik, kiknek emlékezete a' késő maradéknál is fenmaradand. A' nemzeti költészetre nézve szerzett érdemeit a' király belgiumi oroszlánrenddel jutalmazá meg. Azon emléket, melyet születéshelye neki szánt, T. nem fogadta el.

TOLNA vármegye Magyarország Dunántuli kerületében. Határai: kel. a' Duna, mely elválasztja Pest vármegyétől; nyug. Somogy, éjsz. Veszprim 's Fejér, dél. Baranya vármegyék. Keleti része a' Duna és Sárvíz közt térség; azon túl hegyek nyulnak el, tágas és szép völgyekkel (különösen szép a' Kapos folyó kies völgye). Folyói a' Koppány, Kapos, Sio, Sárvíz, mely 's a' Duna közt fekszik a' Sárköz sziget. A' levegő egészséges, kivéven a' mocsáros tájékokat. A' föld termékeaz; bőven terem legjobb gabonát, kukoriczát, krumplit 's igen hires és jó bort (esmeretesek a' szekszárdi, borjádi, simontornyai, földvári és bátaszéki). Gyümölcse sok 's jóízű; dohányja sok (csak a' Tolna levő kir. dohány-abalto évenként 30,000 for. árut veszen meg). Barom, sertés (a' nagy erdőkben), juh, ló sok tartatik. Emelített érdemelnek graf Festetics Péter selyemszörű tengeri nyulai, melyeknek szőre drágán adatik el Bécsben. A' Sárvíz halainak fogdosásából sok háznép él. Földvár és Tolna körül legnevezesebb vizahalászatok vannak. Sok selyem is természetik. Nagysága 65 nsz. mf., lakosi száma 177,497, kik 18 m. városban, 88 fal. 's 146 pusztán laknak, legszámosabban Magyarok, Németek, kevesen Rácok, még kevesebben Tótok, igen sokan Zsidók, 85,976 Kath., 29,891 Luth., 27,286 Reform., 1856 Óhitűek, 2968 Zsidók. Járása 4, u. m. a' földvári, simontornyai, völgysegi és dombovári. Főispánja ebeczki Tihanyi Tamás ur Eó Mélt.

TOMASCHEK (Wenzel Joh.), jeles élő hangmivész és muzsika szerző, szül. Skutschban Csehországban 1774. Eleinte csak titkon tanulta a' klavirt egy iskolatársával, 1787 altista lett Iglauban a' Mincritáknál, 's itt és 1790 Prágában még több előmenetelt tett a' muzsikában, hol iskolai tanulmányi mellett a' legjobb hangász miveket szorgalmasan olvasgatta. Bürger *Leonoráját* muzsikára tévé, 's ezzel megnyerte Buquoi gróf kedvét, mi oka lön, hogy ezentul egészen muzsikára adná magát. Jeles fortepianista és contrapunctista; sokat irt fortepionóra, énekhangra és orchestrumra. Egy miseje nevezetes.

TOMBACK, vereses sárga színű ásványkeverék. Első feltalálónak a' Siamiak tartatnak, kik a' legjobb chinai rezet és aranyat veszik hozá 's feljebb becsülik aranyból. Európában csak a' 17 száz. tetetett esmeretessé egy Siamból XIV Lajoshoz küldött követség által. Az europai tombackhoz veres és sárga réz, kevés jó czin vagy czink vetetik 's ezek egybeolvasztatnak.

TOMBUKTU vagy TIMBUKTU, híres néger ország Afrikának Nigritia vagy Sudan nevű részében, a' Nigerfolyónak mindkét oldalán, hova az éjszakáfrikai parti tartományokból sok kereskedő karaván vonul. E' tartomány az Europaiak előtt csaknem egészen esmeretlen. Mungo Park, ki eddig beutazott, nem érheté el czélját. Azolta több brit utazó foglalatoskodott a' földleirők előtt ezen mesés tartomány közlebbi megvizsgálásával. Első tudósításokat felőle 's fővárosa felől Riley amerikai hajós közöli, ki Zaharában töltött rabszolgasága alatt urától, egy Arabtól, vevé azokat. Itt ezek szerint iratik le Tombuktu, segédül vevén Adams amerikai matrócz előadait is, ki néhány hónapot Tombuktuban töltött. — Tombuktu földje termékeny, 's vize bőven van. Guineagabonát, árpát, riskását, datolyát, figét, cocosdiót, répát, krumplit 's babot terem. Vannak: szarvas marhája, kecskéje, mellynek husa különösen jó eledel, samara, tevéje, ennek apró heirie nevű neme, kutyája és tengeri nyula; vadak közül: elefantja, farkasa, paviánja, rókája, tuskés disznó, tigrise, oroszlánja. A' Négerek apró náddal kerített városokban laknak. Házaik nádból épített, apró, kerek, sárral tapasztott kunyhók. Fekete király uralkodik rajtok, segar névvel, melly annyit tesz: szultán. Se a' király, se alattvalói nem Muhammedánok. 100 emberből álló, öszvéreken ülő 's jó puskákkal felkészített, 's hasonlóul 100 lőt tevő gyalog testőrt tart, puskával és hosszú késekkel. — A' fő 's kir. lakóváros, Tombuktu, igen nagy, az Arab előadása szerint 6-szorta több lakói vannak, mint Soueranának Maroccoban (tehát 216,000); Adams annyira tette a' lakók számát, mennyi Lisaboné. Fitzclarence szerint pedig (*Journey 1817, Lond. 1819*) 60,000-en, (Caillé szerint csak 12,000) lakják Tombuktut. E' száraz térségen fekszik, hol az esővizet vizaratókban fogják fel 's teveganéjjal tüzelnek, minden felől halmok kerítik körül a' várost, kivéven délen, hol a' térség a' Jolibib (nagy Niger) partjáig terjed, melly folyótól a' város éjszakaon 2 órányira fekszik. Kelet felé nagy erdő esik, mellyben sok teve tartózkodik. A' város nyug. oldalán egy kisebb folyó foly. A' várost erős fal keríti, mellynek köveit agyag foglalja együvé. A' király háza igen nagy és magas. Sok kőből épített ház is van benne, mellyeknek egyik oldalán kalmárboltok állanak, hol só, kés, kék posztó, 's más portékák árultatnak. De a' házak nagyobb része magas nádból van építette, melly olly vastag, mint ember karja 's datolyafatevelekkel fedettek. E' házak kerekék 's fen hegyesek. A' város lakói, nagyobbára Négerek, szelidek, békések 's vendégszeretők. Közönséges eledelek elefánthus. Muhammedánok egy a' várostól erős fallal elrekesztett osztályban laknak. Minden Maurnak 's Arabnak, ha megengedtetik a' Tombuktuba jövetel, vagy

ezen város-osztályban kell éjjel meghálnia, vagy egészen ki kell takarodnia a' városból. Tombuktunak 4 kapuja van, mellyek egész nap nyitva állnak, de szorosan őriztetnek, éjjel pedig bezáratnak. A' lakók élénk kereskedést űznek minden caravánnal, mellyek Marocoból 's a' földközi tenger partjairól jönnek. Marocoból, Tunisból, Tripolisból 's más honnan mindennemű posztó, vas, só, puska, puskapor, ón, kard, dohány, opium, fűszer, jó illatú fűszerek, ambrasinórok 's másékessegek vitetnek, más különféle portékákkal együtt, mellyekért elefántfogakat, aranyport, feldolgozott aranyat, senegalgummit, strucz tollat, igen mesterségesen készített turbánokat, rabszolgákat, mellyek olcsón adatnak el, cserélnek az idegen kereskedők. Tombuktu Houssával és Vassanahhal (délkel. messze, a' Nigernél fekvő még nagyobb várossal) is élénk kereskedést űz az említett portékákkal, mellyeket caravánoktól kap 's rabszolgákat, elefántfogakat, aranyat 'ste. cserél azokért. — Csak 1827 júhata el Gordon Laing brit őrnagy tervszerintileg Tombuktuba. E' 17 Jul. 1825 Tripolisból, hol a' brit consul leányával páros életre lépe, elutazott, hogy egy caravánnal Tombuktuba menjen 's a' Niger folyását forrásaig nyomozza. Ghadamisban (é. sz. 36° 7', város 7000 lak.), hol a' Sudánból menő caravánok áltutazása az adásvevést igen élénk teszi, 13 Sept-től 27 Oct-ig tartózkodott; Ensalában, a' Tuarikok, Saharah lakói, egy városában, Tombuktutól 35 napi járó földnyire, mint orvos igen barátságosan fogadtatott. 10 Jan. 1826 elhagyta Ensalát, Tenezaro homoktérségén folytatta útját, hol caravanja a' Tuarikoktól megtámadtatott 's a' rablóktól maga is megsebesítettett. Egy Marabut ápolása által alig állittatván helyre, Azoadban, honnan irta utolsó levelét 10 Jan. 1827 nőjéhez Tripolisba, ragadó hideglelésben, mellyhen minden Angolországból magával hozott úttársai elhaltak, sokáig feküdt. Innen elegendő védelem nélkül Tombuktuba vergődött. De csak hamar 30,000 főből álló sereget küldte a' Fulahok vagy Fellatahok hatalmas nemzetsége Tombuktu ellen, Laing kiadatását sürgetvén, kit kémnek tartottak, hogy az Angoloknak tudósítást tevé, ezek belső Afrikát meghódítsák. Ekkor 24 fejedelem uralkodott Tombuktuban. Egy ezek közt, Othman Vould Quaid Abubekhr, Laingot házába fogadá; de a' Fulahok fenyegetéseitől megijedvén, éjjel elszöktette Laingot 's több hűséges embert adott mellé; hanem egy ezek közül, Rehhel, megvesztegettetvén a' Fulahoktól, nem csak kiadta Laingot, hanem ez ejtette rajta az első gyilkodófést is. Ez a' Tombuktuból Bambarába vivő uton történt. A' Fulahok feje, Bello szultán, most eltörlé a' tombuktui aristocriatiát, 's Othmant egyedül uralkodóvá tevé. Laing napkönyvei, mellyek Casaláig mennek, Londonba megjöttek, de a' későbbiek Tombukturól egy Töröktől telhetlenségből elidegenítetttek. Egy más Angol, Clapperton vizsgáladó utazásairól esmeretes kapitány, is meg akarta Tombuktut látogatni, de Soccatanban 13 April. 1827 vérhasban meghalt, 38 éves korában. Inasa, Lander Richard, írományait megmentette, 's Houssán keresztül visszajött. Ezen írományok Londonban megjelentek 1829. A' Denham őrnagytól Bornu seikjének ajándékolott hadi készülétek, t. k. congrerei rakéták, a' Fellatahekát 's Bello szultant minden Angol iránt bizodalmatlanokká tették. Ősszel 1828 egy Réné Caille nevű Monzéban (Poitouban) szül. Francia, miután a' Marocco és Tombuktu közt fekvő pusztaságon keresztülutazott 's az utóbbi városban egy ideig tartózkodott volna, Tangeren által Toulonba 's Parisba jött. Saját költségén, állituzatban, egy kakondyi (Senegambiában) caravánnal 19 April 1827 utazott el, 's elérte 20 April. 1828 Tombuktut, hol 4 Maj-ig maradt. Tafiletén, hova 23 Jul. érkezett meg, Fezen és Tangeren keresztüli visszautaztában, hasonlól tudósításokat gyűjtögetett, t. k. a' burrei aranybá-

nyákról. A' parisi geographiai társaságtól, melynek második előülője Jomard, 10,000 frank jutalmat kapott 's 1830 kiadta *Journ. d' un voy. à Tombouctou et à Jenné dans l' Afrique centrale, précédé d' observations faites chez les Maures-Bracknas, les Nalous etc. pendant les années 1824-28, avec des remarques géograph. par Jomard-ját.* —

TÖMEG (densitas). Tapasztalás bizonyítja, hogy a' különféle testek legkisebb állatékos részei (mellyek csak mint pontok gondolhatók), majd szorosabban, majd tágabban vannak egymáshoz ragadva. Ez a' testek különböző tömötsége. Egészen tömöttnek mondhatnák az olyan test, melynek részecskéi közt épen semmi hézag nem volna; de ilyen ismeretes világunkban nem találhatik. E' fogalom tehát képestséges, 's hogy valamely test tömötségét meghatározhassuk, másikkal kell azt összehasonlítani. Összehasonlításnál következő elvekből indulnak ki: 1) hasonló kört foglaló testek úgy állanak egymáshoz, mint tömegeik v. súlyok, mert nincs más mód, hogy a' bizonyos körbe zárt anyag mennyiségét megmérhessük. 2) Ha a' testek súlya egy forma, tömötségök fordított idomzatban áll a' körhez, melyet elfoglalnak. L. Kastner *Einleitung in die neuere Chemie* (Halle 1814).

TOMPÁK, I. TOMBACK.

TONICA, muzsikában a' diatonicus hanglajtorjának első, vagy alap hangja, különösen pedig minden hangdarabnak fő vagy alaphangja, az t. i. mellyből a' darab kiindul, 's mellyen végződik. A' Tonicától felfelé számlálva az ötödik hang Dominante, uralkodónak nevezetik. Mindeniknek saját egybehangzói vannak. Gyógyászságban tonica (remedia) név alatt oly gyógyszerek értetnek, mellyek által a' gyomor és bél vagy egész test elveszett rugalmassága visszaadatik.

TONNA, nagy hordó, nagyobbára folyó vagy hig dolgok számára, melly különféle tartományokhoz képest különböző. Dánországban gabonamérték. 1 tonna arany 100,000 tallér vagy forint, ahoz képest, mint e' vagy ama pénzneben számláltatik. — Hajókon a' tonna 1) hajó tömegi közének mértéke, t. i. 42 nsz. lábnyi köz; 2) nehézség- vagy súlymérték, melyet hajó elbirhat. E' jelentésben a' tonna annyi mint 2000 fontnyi terh. Ha tehát hajóról mondatik: hogy 200 tonnat viz vagy 200 tonnányi nagy, annyit tesz, hogy 4000 mázsát (100 fontjával) vagy 400,000 fontot bir el. 2 tonna, vagy 4000 font egy hajóterh. — Tonnának nevezetik még azon erős, vas abroncsos herdó formájú, egyik végénél hegyeses edény is, melly lánczokkal horgonyhoz vagy nehéz kőhez köttetik 's tengerbe vagy nagy folyók torkolatjába leeresztetik, hol zátonyok vagy kősziklák vannak, a' végett, hogy a' viz mélységét megmutassa 's a' hajósokat hajótöréstől orvja. Ezen tonnának a' körülményekhez 's évszakokhoz képest különböző színeik vannak 's innen a' tonnák feketék, fejekek 's veresek.

TONNIES (Pál Dávid Vilhelm) közhasznú munkásságával 's mint író a' kereskedéstudományban kitetsző férjfiu, szül. 1766 Hamburgban, az 1805 mh. 's mnkak honszeretetéért becsült T. János Frideriknek fija. — T. kereskedésre, kereskedés-bátorságosításra és kereskedési tudományokra adta magát. Születéshelyére 's a' kereskedő karra nézve sokképen érdemessé tette magát, kiváltképen 1813 és 1814 Londonban és Bordeauxban. Ez utolsó városban kieszközlé, hogy a' lord Dalhouse által, ki az angol seregek vezére volt, elvett hamburgi hajók visszaadattak. 1823 óta következő tudományos ironányai jelentek meg: *Über Avarie-Grosse mit Nachträgen und Belegen; Chronik des hamburgischer See-Assecuranzgeschäfts im J. 1823, nebst Ansichten des Herrn G. L. Wilh. Grasmeyer; Mercantilisch-geschichtliche Darstellung der Barbareskenstaaten und ihrer Verhältnisse zu den*

europäischen und vereinigten nordamerikanischen Staaten, mit besonderer Hinsicht auf die freie Hansestadt Hamburg, nebst Chronik des hamburgischen Seeassuranzgeschäfts für das Jahr 1825. T. meg-halt 1827.

TOPICA. E' kifejezésnek kétféle tudományos jelentése van, u. m. logico-rhetorical és theologiai. Az elsőre nézve, a' görög és római szónokok topica név alatt bizonyos közönséges ismértek és tételek rendszeres előadását tanították, melyekről azt tartották, hogy mind a' nyilvános beszédek kidolgozásánál, mind a' szónoklat egyéb neménél vezérfonalul szolgálhatnak célirányos és meggyőző okok 's próbák feltalálására. Megkülönbözteték a' bizonyító helyeket, bizonyítványok kutfejzeit és köz helyeket (*locos communes.*) Az elsőb- bek alatt azon közönséges fogalmakat érték, melyekből a' szónok ítélő tehetősége erejénél fogva elegendő próbákat fejthetett ki állítására, p. o. a' hasonló, nem hasonló, ellenkező, ok és okozat, nem és faj st. Köz helyeknek nevezék azokat, melyek az által képeztetnek, hogy a' kutfőknél fogva feltalált próbák, melyek legközelebb meghatározott személyt vagy tettet érdeklének, az egész nemre áltvitetnek. V. ö. Aristoteles, *Rhetorica*, Cicero *De inventione*; *Topica*; *Partitiones oratoriae*, *De oratore*; Quintilianus *Instit. oratoriae*. Ujabbnak közt Schott *Kurzer Entw. einer Theorie der Beredsamkeit* (Leipz. 1815); Kästner *Topik, oder Erfindungswissenschaft* (Leipz. 1816) st. Theologiai értelemben Topica jelesen azon alapelvek theoriája, melyekre a' hittudósnak a' bibliai bizonyító helyek választásánál 's azokkal bánásnál figyelni kell. Ezt Topologiának is nevezik.

TÖPLICZ, I. TEP LICZ.

TOPOGRAPHIA, helyleírás, azaz, tájnak, városnak, viznek, hegynek, erdőnek, lakhelyeknek, utaknak, hidaknak, utszákknak 'st. pontos leírása. Remek Lewis *Topographical dictionary of England*-ja (Lond. 1830.)

TOPPELTINUS LŐRINCZ, erdélyi szász, szül. Megyesen, tanult Gyulaféjérváratt és Altorfban a' német földön, a' honnan haza térve feleségül vette a' szebeni biró, Melzer András, leányát. Mind-azáltal a' Szászok akkori grófjának, Fleischer Andrásnak, felszólítására elment ismét a' gróf fiával, Tóbiással, a' német földi akadémiákra, 's ugyan azzal bejárta azután Német-, Olasz-, és Francziaföldet, és ezen útjában irt ő egy diák munkát különösen, mint az előbeszéd- ben vallja, a' Francziák és szomszéd Spanyolok számára, illy czim alatt: *Origines et occasus Transylvanorum, seu erutae Notiones Transsylvaniae, earumque ultimi temporis Revolutiones, historica narratione breviter comprehensae.* Lugáuni 1667. Ujra kijött Bécsben 1762. Még akadémiái polgár létében egy értekezést adott ki: *Collatio Juris Saxo-Transylvanici cum Jure Civili Romano*, 1661. Innen azt lehetne következtetni, hogy Toppeltinus a' tudományok történet- és jogesmereti ágait mivelte előkelőleg; az országos könyvtár lajstroma mindazáltal orvostudomány doktorának írja őt. Eletét Brasóban végezte.

TORA (Thora), Hathorah (zsidó szó), törvény. Mózes 5 könyve értetik alatta, mivel ezekben foglaltatnak a' Zsidók tulajdonképi törvényei. Synagogákban a' tora öszvetürt pergamen, melyre Mózes 5 könyvei irattak, melyekből bizonyos szakok el szoktak olvastatni 's énekelteni szombaton. Ezen irt törvényt a' kabbalától vagy tradítióktól (elbeszélés által fenmaradtaktól), melyeket isten a' Sinai-hegyen közölt 's melyek idővel a' Talmudban öszveszedettek, meg kell különböztetni.

TORDA vármegye, a' Magyarok földén Erdélyben. Határai: Kükülvő várm., Maros és Gyergyó székely székek, Moldva, Doboka, Kolos és Alsófejér vármegyék, 's Aranyos szék. Kiterjedése 65 usz.

mf. mellyeken az 1778-ki adólajstrom szerint 13,552 család lakott. Sok hegy fedi e vármegyét, mellyek közül a Moldva határán eső Kelemányról Erdélynek 's Moldvának nagy részét körül lehet nézni. Nyugoti 's alacsonyabb részein a levegő szelidebb, ellenben Moldva felé eső hegyes tájékain igen hideg. Legjelesb 's leghasznosb folyója a vármegyének a Maros, melly Gyergyó székéből foly be ide, a vármegye egész felső vagy keleti felét átfolyja 's Maros székbe lép által. Alsó vagy nyugoti részét az arannyal gazdag Aranyos öntözi, melly Alsófejér vármegyéből, hol ered, foly be. Apróbb folyók: a Görgöny, Ilva, Dorna. Savanyu vizzel és sóforrásokkal is bővölködik. Földmivelés és szőlőtermesztés jól üzetik ugyan, de főterménye a vármegyének — gyönyörű sója, Tordánál. 1772-ben volt e vármegyében 29,062 hold szántóföld, 13,332 hold rét, 2496 szőlő, 22,704 darab igás barom, 14,577 tehen, 4107 borju és csikó, 54,785 juh, 2396 kecske, 9506 sertés, 2497 méhkas. Főispánya Ugron István ur Eő Mélt.

TORDA m. város Torda várm., völgyben, halmoktól 's szőlőkötől körülvétve. Lakói Magyarok, Németek, Szászok 's Oláhok; hitvallásokra nézve Kath., Reform., Luther., Unitariusok, egyesült 's nem egyesült Görögök. Katonai nevelő ház is van benne, 48 nevendék számára. A Romaiak idejében Salinae feküdt itt, melly nagy város és vár lehetett, mint falak maradványi, urnák, pénzek 'st. gyanítattják. Nagy és szép négyszegletű kövek találtaknak most is ama vizvivés helyén, mellyen folyt Salinaebe a Kopránd tájeki jó forrás-viz. 1657-ig még fenállott egy kapuja e' hajdani romai városnak, de 1400 évnél továbbí küzdése után, az említett évben engede az idő sulyának.

TORDA SIGMOND (Sigismundus Torda Gelous) szül. Erdélynek Gyalu nevű helységében, honnan eredett mellékevezete, Gelous, melly annyí, mint Gyalui. Vittembergben 1539 Luter Márton hallgatója vala, 's 1546 Révai Ferencz, túróczmegyei fő ispány és nádor-helyettes, két fiával Olaszföldre ment, mint ezeknek gondviselője. Azután az eperjesi oskolában tanító hivatalt viselt, és e' minőségében feleségül vette 1551 Euphemiát, Vernher György királyi tanácsnok és Sáros várbeli parancsnok leányát, és ezen öszveköttetés által emelkedhetett maga is kir. kamarai tanácsnokságra. Bél Mátyásnál t. i. (*Notit. Hung. Nov. T. I pag 456*) a' kamarai tanácsnokok lajstromában 1560 évszám mellett ezen név találtatik: Sigismundus Thorda, de Gyalu; a' honnan leginkább kiviláglik a' Gelous nevezet értelme. Hogy pedig ez a' Sigismundus Thorda, de Gyalu, ugyan az, ki a' tudományos világban Gelous névvel jelettetik, kiteszik Bocatius János azon verseiből, mellyekben (*Hungaridos L. II pag. 190*) Gelous eperjesi tanítót dicséri, 's mellyek közt ime' kettőt is olvashatni:

Hunc Deus ex tenui produxit pulvere ludi,

Catus ut huic Regno, Principibusque foret.

Egyébiránt Torda Sigmond Luter Márton tanitmányához ragaszkodék a' hit dolgában és Melanchthonnal levelezésben álla. Ugyanőt Melanchthon, Perényi Péterhez 1545 Mart. 27 küldött levelében, Virum honestissimum, non solum in lingua Latina et Graeca, sed etiam in doctrina Ecclesiastica, praeclare eruditum nevezi. Balbinus János, Collinus Máté 's Aquilinas Pál vele egykoru csehországi verselők, pedig nemcsak költői tehetségét magasztalják, hanem Artis Medicae Doctor-nak is nevezik őt ime' könyvecskében: *De nuptiis Clarissimi Doctoris Sigismundi Geloii Panronii, et honestissimae puellae Euphemiae, Magnifici et Doctissimi Domini Georgii Vernheri eius filiae, epigrammata aliquot a Boiemis Poëticae studiosis scripta*, mellyet M. Matthaëus Collinus a Cotherina adott ki Prágában 1551. Torda Sigmondnak következő munkáji kerültek világ elejébe: 1) *Quae-*

stio: an honesta natura sint, an vero opinione? Patavii 1549. 2) *Historia Francisci Spiraee Civitatulani, qui ob fidei sanioris abnegationem in summam incidit desperationem.* Basileae 1550. 3) *Euripidis Orestes Tragoedia, latino carmine expressa.* Basileae 1557. 4) Első kiadója vala ő Galeotus Martius munkájának, mellyhez van függesztve Schwandtnernél (Tom. I, a' IX szám alatt) *Sigismundi Tordae in Divum Joannem Baptistam Hymnus.*

TORDAI SÁMUEL, helvét vallásu egyházi tanító Erdélyben, kiről azt mondja Horányi, hogy egy történetiratot dolgozott ki illy cím alatt: *A' néhai Felséges és Ditsősséges első Ferdinand Római Nagy Tsászárnak, hatodik László Brdai Dobsa Királynak, és Konstantzinapolyi második Szultán Bajezid Khán Török Tsászárnak idejektől fogva, az nagy hatalmu fényes és Felséges első Leopold Római Nagy Császárnak, ő Felségének, és ugyan Konstantzinopoli negyedik Szultán Mahomed Khán Török Császárnak, Erdélyi Fejedelemlnek méltós. második Rákótzai Györgynek idejekig, napkeleti 's nyugoti, Déli, Éjtszaki plágákon mind jó 's mind rossz formában elme irtózással folyt, 's Nemzetek Qualitássát igen kiadó nagy dolgok vagy Tsudák.* Az előadás 1556-ig terjed. Nem mondja Horányi, kinyomatott-e, de azt megjegyzi felőle, hogy ő maga olvasta azt, hogy vissza tettett neki benne a' diáksággal tarkázott magyarság, de hogy világos rendet követ annak előadásá, és sokat foglalt magában, mit hiába keres a' történetkutató másutt. Egyéb nyomát ezen munkának nem találhatta.

TÖREDELMESSÉG azon mély szomorúság, melly őszinte és élénk bűnbánatnál fogja el az embert, mivel vétkeinek leverő tudata belsejét mintegy összezuzza és széttiporja. Származik ez a' lelki ismeret azon megrettenéséből, mellyet a' vétek megismerése az áthágtott törvény megfontolásakor okoz.

TORGÁU, az Elbe mellett, mellyen keresztül félig kő, félig fa hidviszen, erős város Poroszország szász tartományának merseburgi kerületében, 5 templommal, egy lyceummal, 700 ház. 's az őrsereg nélkül 4000 lak. Itt készíték Luther és baráti 1530 a' torgaui cikket, az ágostai vallástétel alapját, itt jöve létre a' torgaui könyv is, a' kryptocalvinismus ellen, 8000-nél több paptól aláíratva. Törvényszék, erdő- 's postahivatal vannak benne. Hires az itt főzött ser. Az Elbekereskedés élénk. Itt sajátképen Zinna, Siptitz, Usnig 'st. faluknál 3 Nov. 1760 nevezetes ütközet történt az Ausrialak és Poroszok közt, az első kárával.

TORIES és WHIGS két párt Angliában, mellyek eredete I Jakab idejében keresendő, kinek a' királyok örökösödési jogáról 's felső hatalmáról igen is feszített eszképe volt, 's e' miatt az angol nemzet igen nagy részével összezavarodott. Fija I Károly alatt e' gonosz tovább harapodzik. Azon háborúban, melly e' miatt I Károly és a' parlament közt kiütött, az ezen utóbbival tartók, a' királyhoz szitókat így nevezék el: tories, (írlandi szó, melly rablót, zsványt teszen.) Célzottak ezzel különösen az akkor Irlandban volt rablócsoportha 's a' király ellen keletkezett azon vádra, hogy az e' táji írlandi zendülést következképen a' pártütöket és rabló csoportokat támogatja. A' királyal tartók pedig ellenfeleket whigs nével czimezik fel, a' mivel ezeknek a' skotziaiakkal szövetkezésükre célzottak, különösen pedig, a' puritanus pártra Skocziában, mellynek védelmére a' pórháborúban 1648. nyugoti Skocziából sok paraszt tödült fegyveresen, kikre ezen szótól whigam, mellyel lovaikat szokták hajtani, whigamores neveztetésük ragadott: mások szerint e' pártnev a' skót tohig szóból kerekedett, mi savót jelent 's a' skót parasztnak kedves itala. Csufolódás bélyegzé meg tehát egyik pártot, mint a' másikat; így: a' zsványok vagy rablók, a' gyűhüsek vagy savósak.

E' költsönös egymást elkeresztelés azonban még akkor csak alantabb maradt, hanem II Károly korában, ki a' nemzet vallási és politikai szellemét nem tudta felfogni 's despotai szeszélyével a' régi pártokat ismét felingerlette, a' tory és whig név már a' felsőbb köröket is elfogta, különösen pedig 1678 a' király elleni esküvéskor. Azokat, kik az esküvést azzal takargaták, hogy e' csupa képzemény, így hívák: tories, toryk az azt valónak hívók neve pedig volt: Whigs. A' toryk t. i. barátjai voltak a' királynak, kik ha nem javalák is II Károly vizeszü magaviseletét, a' korona jogait mégis védelmezik, a' whigs párt ellenben a' királyi hatalommal szemközt a' törvények tekintetét vívta 's ezeknek több több hatalmat, a' parlamentnek függetlenségét kívánt. A' lelkes Shaftesbury, ki egyébiránt legerkölcstelenebb ember volt, állott legelől mint whig. Előbb ministere 's veszedelmes tanácsadója vala ugyan sokáig a' királynak, de a' yorki herczeg nagyon gyűlölvén őt, végre az udvar kegyéből kiesett 's most boszúját akarta tölteni a' királyon. A' nép pártjára állta tehát, szabadság szeretete álarczját véve fel, 's esze keresztülhatóságával oda tétítette a' néptömeget, hova akará, a' nélkül, hogy ezt észrevétetni kívánta volna; ürügyül azt a' csak koholt vagy valóságos összeesküvést vévén, a' népben félelmet gerjeszteni vágyva, hogy a' yorki vakbuzgó herczegnek thronra léptével Angliában bizonyosan a' catholica vallás és a' despotismus győzdelmeskednék. Midőn II Jakab kormánya e' félelmet igen is meggyökerezteté, a' whig párt végre az orániai helytartót Wilhelmet hitta meg a' thronra, ki mint Angol Király III volt. Ezen idő óta (1688) a' whig párt uralkodó lett, nagy hatalmát azonban Anna királyné unni kezdé, 's több más körülállás is azt 1710 megbuktatta. Sacheverell nevű predikátor t. i. a' királyné jelenlétében, a' toryknak kedvező beszédet tartott 's abban az utóbbi revolutio, a' vallási türelem és a' whigministerium ellen hevesen kikelt. A' parlamentben ez nagy vitásokat szüit. Sacheverell 3 évre megfoszták hivatalától, prélikatiója közhelyen égettetett el, de a' királyné észre vévé ekkor, hogy a' torypárt elvei inkább kedvezők a' királyi hatalomnak 's ezóta titokban ahhoz hajlott, míg Marlborough herczegnél volt indulatos versengésekor egyenesen Marlborough (ki fő whig volt) ellenségeinek javaslatát fogadá el. Minden whig kiesék most hivatalából 's helyébe mindenüvé tory neveztetett. A' királyné olly parlamentet szerze össze, melyben a' többség toryból állott, mert a' toryk Franciaországgal békét akartak 's a' népet megnyerni épen ez által lehetett. Ezen változás Marlborough megbukását hozta maga után. De a' whigpárt majd megint kitolta a' torykat ministeri helyeikből, midőn Anna halálakor, a' whigpárt készítette örökösödés oklevelénél fogva az angol thronra a' hannoverai ház lépett. A' pártok azonban fennmaradtak külön válvá II György idejéig. Ez óta ritkábban leheté felőlők hallani. A' Stuartok barátai lassanként a' korona és kormány védőivé simultak (Ministeri párt), a' Stuartok ellenségei pedig, az elébbi whigs ismét azokká lettek, mik elejétől fogva voltak, t. i. a' nép ügyének védő szónokai 's a' kormánnyal ellenkezők. Ezek alakíták azóta folyvást az oppositiot. A' király azonban ministert gyakran választá a' whigpártból is, ha az oppositio elsőbjeit meg akarta nyerni a' kormány rendszere mellé, vagy ha engednie kellett az oppositio szavazati többségének. Egyébiránt mind a' két párt alább hagyott egymás iránti régi gyűlölködésével. Csak nevezetesebb esetek alkalmával állott elé az utóbbi hevében, p. o. a' North elleni oppositio az amerikai háborukor és Pitt ellen még inkább a' francia háborúban; ámbár Pitt, elveire nézve inkább whig volt mint tory. Ez idő óta az oppositio maga is két párt-ra szakadt, egyikhez tartoztak a' régi whigsek, kiket Fox vezeté 's a' Franciaországgal elleni háborút nem kívánták mind, és az új whigs

vagy az új oppositio, mellynek tagjait Burke és a francia revolutio ellenségei tevék. Ennek feje Burke halálával lord Grenville lön 's hozzá magát több nevezetes ész csatolá. A régi whigpárthoz Fox alatt marquis Landsdown és a walesi herczeg barátai állottak. A nép ezzel tartott. Midőn most Pitt halálakor a király, új ministerium alapítása végett lord Grenvillet megkérdezte, ez, egyezésre lépe Foxal 's minthogy a parlamentben mindketten csak 150 szavazati többségre tarthattak számot, néhány toryt is bevettek a ministeriumba. Ezen szövetség forma által lépett abba lord Sidmouth is. A pártoknak így többszer megkésértett neutralisálása sem szüntette meg azokat, fennmaradtak a makacs toryk vagy az püspöki egyház és korona jogainak védei; mérsekelt whigs vagy a népi fennálló képviselőség barátai, makacs whigs vagy a parlamentreform mellett harczolók, kik évenkénti parlamentet 's közönséges szavazati jogot sürgetének. Ezek neve általában Reformer, 's fejek Francis Burdett volt. Következésképen a két párt elvei most is különböztek országgra 's egyházra nézve. A toryk szükségesnek állítják a püspöki egyházi kormányt, a whigs pedig azt mondják, az egyház szolgálai mind egyenlőjüguak legyenek 's az egyház dolgait igazgassák consistoriumok. A toryk indulatossága annyira csapong, hogy ezek egyedül idevitzónak csak az angol egyházat tartják 's más Protestansokat hidegen néznek 's ezeknek 's ezeknél előttök a catholicus elsőbb; a whigs pedig mindent gyűlölnék, a mi csak a pápától ered 's a többi Protestansokat hitük-sorsosinak vallják. Országos dolgokra nézve a toryk a királynak istentől elejétől fogva származott főhatalmat, ellenmondhatlan örökösödési jogot tulajdonítanak, így iránta az alattvalóktól határtalan engedelmességet kívánnak. A whigs ellenben azt vallják, hogy a királynak a nép engedi által hatalmát, minél fogva a királyt egész háznépestől együtt leteheti főpolczáról, ha reá ruházott jogaival vissza él. Természet szerint mind a kétféle véleményük közt vannak igen is messze lobbanók, a mérseklettek azonban mai nap nagyobb számmal kezdenek lenni. Canning rendszere hozá elé újabb időben e csillapodást, ki 1822 oltá mérsekelt whigministeriumot alkotott, mellynek nézetei az aristocrata torykéival ellenkezének. Canning halála után azonban ismét elmellőztetének a whigs, Wellington ministeriumában újra toryk kapván fel. Mindazáltal annyira behatott már a kabinetbe a whigpárt szelleme, hogy az emancipatiót már épen Wellingtonnak kelle keresztül vinni. 'S lord Grey ministeriuma eltolván az elébbit, a rég óhajtott reform is el lön fogadva 's így a későbbi kor nem igen nevelhet többé önnönködő kevély torykat. Az angol király úgy látszik ezekből, gyakran lebegett 's lebeg a két párt közt, annak enged, mellyiknek legielkesebbek és számosabbak emberei. Még azt kell megjegyezni, hogy ugyan azon egy személy, egyházi ügyekben lehet tory, az országosokban whig 's megforditva; noha ez ritka, mert az egyházi és országglási nézetek több pontra nézve ugyanazon gyökérből erednek.

TORNA vármegye. Magyarország Tiszán inneni kerületében. Határai: ke'. Abauj, nyug. Gömör, éjsz. Szepes, dél. Borsod vármegyék. Hazánk ezen legkisebb vármegyéjét (10 nsz. mf.) igen sok hegy fedi. Legnevezetesb folyója a Bodva, mellyel egyesül a Torna. Em-lithető még a Csermosna, melly hajtja a dernői hámorokat. A föld nem legtermékenyebb ugyan, mégis mindenféle gabonát megterem 's bort is szürnek a lakosok. Gyümölcse, főleg szilvája, igen sok. Marha sok neveltetik. A juhtenyésztés virágzó. Sertés sok hizik nagy tölgyerdeiben. A barkai völgyben réz és vas ásatik 's 4 hámor jó vasat készít. Nevezetesek a SZILICZEI (l. e.) és szadellői roppant öblü barlangok. A lakosok száma 29,083, kik 1 m. városban (Tornában, mellytől kapta a vármegye nevét), 41 fal. 's 23 pusztán laknak, na-

gyobbára Magyarok, kevesebben Tótok, Oroszok 's még kevesebben Németek (a' bányákban 's hámorokban), 11,080 Kath., 7166 Reform., 252 Luth., 186 Zsidók. A' vármegye gyűléseinek helye Torna. Járása 2, u. m. alsó és felső. Főispánya: Szilassi és Pilissi Szilassy Jószef ur Eő Mélt. Sz. István rendének vitézé; cs. kir. udv. Tanácsos, a' Hétszemélyes törvényszék bírása 's a' Reformatusok Dunántuli superintendenciájának fő Curatora.

TORNÁ CZ (porticus), eszlopmenet, egy vagy több sör oszlopon nyugvó karzat (galeria), néha külön, néha épületekkel öszvekötvé. Rosz időben séta 's beszélgetéshelyül szolgáltak a' Görögöknél, 's keletieknél, utóbb a' Romaiaknál igen divatoztak, 's vagy mindkét oldalon nyitva, vagy egyfelől falazva voltak a' tornáczok, hogy szél 's rosz idő ellen védelmet adjanak. Athenében leghiresbek voltak a' Pókile és Homertornácz.

TORNE Ä, város a' finnlandi nagyfejedelemségben a' bothni öböl legéjszakibb szegletében 's a' Lapplandtan eredő Torneälf torkolatjánál (a' h. 41° 52' 's sz. 65° 50'). Az országlás parancsára épített 1620. Alig van 700 lak. 1809-ig Svédországé volt, azolta Oroszországé. Legéjszakibb város 's főrahely e' zordon 's szegény népségű tájékon. Fával, hallal, irámszarvasokkal, prémportéákkal, dőhánnyal, szeszes italokkal 'st. nagy kereskedés üzetik benne. Eghajlatja nem oíly durva, mint fekvéséhez képest gondolhatná az ember. Jún. nem megy le a' nap. 1736 's 1737 Maupertuis 's más francia tudósok Celsius svéd csillagással vizsgálatokat tettek itt a' föld formájáról. Bár távol fekszik, mégis érezte a' had sulyát a' 18 és 19 száz. 1715 és 1809 az Oroszok elfoglálák 's a' friedrichshami békében (17 Sept. 1809) egész kel. Finlanddal megtarták, ugy, hogy most határszéli város lett.

TOROKGYIK (angina), emberek és állatok nyavalyája, melly nyakgyuladásban áll, 's néha a' torokfőben, néha a' léleklzó-csőben létez. Jelei: nyeléskori fájdalom, nehéz beszélés és léleklzés, torok szárazsága, melly álom után csaknem fulaszt, változott hang 'st. Néha hideglelés is jó hozá.

TÖRÖK MUZSIKA. A' hangászat ugyan, mellyet a' Törökök a' Perséktől kaptak, nálók, mint más miveltség is, csekély fokon áll; de még is gyakorolják azt, kivált szerelmi és harczi érzelmek kifejezésére. Csak azt tartja a' Török becstelenségnek, hogy magát pénzért nyilvánosan hallassa. Tábori muzsikájok azonban csak névvel hasonlít a' miénkhez. Fő hangszerök a' hoboe, éles trombiták, tányérok, mindenféle apró dobok 's az alapbassust vivő nagy dob; ellenben sípok, háromszeg, csörgők ritkák 's ezeket csak fő tisztek hordozzák magokkal, mint tiszteleti kísérokét. Tábori muzsikájok általában egyhangu, egyforma 's inkább csupa rhytmusos dörömbölés, melly a' lépdelő katonákat tűzbe, dűhbe hozza. Harmoniáról keveset álmodnak, 's darabjaikat ritkán játszák kóta után; egyéb-iránt ugyan azon hangjaik vannak, mint nekünk, de sokkal gyakrabban használják a' félhangokat. Szelidebb muzsikájokban valami busongó-érdeklő van; ehez bizonyos három hurú hegedűt, a' külföldi viole d' amour-t, a' dervisch flautát 'st. játszák. — Mi a' törökmuzsika alatt rendszeren a' nagy dobót, csattogató tányérokát és triangulumot értjük, mellyekhez gyakran a' harangjáték és a' beffroi v. tamtam is vétetik.

TÖRÖK NYELV ÉS LITERATURA. A' Törökök tatár eredetűek levén, nyelvek is tatár beszédmód. A' napkeletiek azt mondják az arab, persa és török nyelvekről példabeszédben, az arab nyelv rábeszél, a' persiai hízelkedik, a' török büntet; arab nyelven szedte rá a' kigyó Evát a' paradicsomban, persa nyelven szerelmeskedtek Adám és Eva, 's törökül beszélt az angyal, midőn őket Edenből ki-

kergette. A' Törökök kevésé változtatott arab betűkkel írnak jobbról balra. Papirozt nagyobbára Velenczéből vitetnek, 's mielőtt írának rá, igen megsimitják. Tollokat finom nádából csinálják, 's tintájok hasonló könyvnyomtató festékünkhez. Térdeiken írnak. A' török literatura arany ideje II Soliman uralkodása. A' török iskolákban arab grammatica, lógica, rhetorica, dialectica taníttatik, Araboktól még a' középkorban saját nyelveken készített könyvek szerint, sőt a' philosophiában, mathesisben, gyógy- 's törvénytudományokban és theologiában is Arabok a' Törökök tanítói, kiken felyül soha se emelkedhettek. Csillagjövendölés (astrologia), álommagyarázás 's minden nemü jóslás is nem csekély ágát teszi a' török literaturának. Az astrologia nevesen fő tudomány, 's az udvari astrologus (munedsim-basi) fő udvari tiszt, ki minden statust illető fontos tárgyban megkérdeztetik. Ennek felügyelése alatt készül a' kalendarium is. Ellenben physical eszközök vagy esmeretlenek, vagy nem tudnak velek banni a' Törökök. Még a' tengeri óra se használtatik közönségesen. Innen hajózás-, csillagtudomány, földleírás, földmivelés, chemia, természettudomány 'st. igen tökélytelen állapotban vannak. Első 's egyetlen török atlas, Piri-Reis török hajókapitányé, ki ezt II Soliman parancsára 1520 készíté 's a' földközi tengert adja elő. Földleírások Katib Tselebi munkája. A' historiát szeretik, de e' vagy csak száraz chronikai, vagy dagályos, képekkel nehezített költői-prosai írásmód. Legrégibb 's legkedveltebb annalistájok Saad-ed-din, ki két szultán nevelője volt, 's mint mufti hm. 1599. Chronicája a' Törökök eredetétől I Selim haláláig (1520) megy. Launclavius latin, Brattuti olasz, Podesta német 's latin nyelve fordítá. Naima, Rasid és Tselebisade a' török birodalom évkönyveit 1592—1727 vitték. Az utolsó könyv és tudomány-ésmertető munkát is irt, mellyben az Araboktól, Persáktól és Törököktől ápoltt tudományok nevei találhatók 1-től 1640-ig K. u. E' szolgált alapul Hammer József *Encyclopädische Übersicht der Wissenschaften des Orients*-ének (Leipz. 1804.) Említhetők Haüsi chronologiai táblái is, hasonlóul 1640-ig (latinra ford. Reiske, melly kéziratban fekszik a' kopenhageni könyvtárban. Költészetben is Arabok 's Persák a' tudatlanabb Törökök mustrái. E' munkáik tartalma mystica, erkölcsstudomány 's szeretet. Említhető Molla Khosrev romános költeménye *Khosru és Sirin*. Török elogákat olvashatni Hammer *Morgenländische Kleeblatt*-jában (Bécs 1819.) Költői munkáik mind rimesek. L. török költőkre 's költeményeikre nézve *Latifi, oder biographische Nachrichten von vorzüglichen türkischen Dichtern, nebst einer Blumenlese aus ihren Werken; aus dem Türkischen des Monka Abdul Latifi und des Asik Hassan Tselebi übersetzt von Thom. Chabert* (Zürich 1808.) Baki (mh. 1600) legnagyobb török költő divánját Hammer németre ford. (Bécs 1725.) 1727 Ibrahim Budán szül. reneget, Chacham Jonás prágai Zsidó segítségével, Konstantinápolyban könyvnyomtató intézetet alapított, mellyben 1742-ig 17 munka jött ki 23 köt. 's 13,000 példányban. Az 1813-ig megfelel munkák lajstromát l. Hammertől a' *Leipz. Literaturzeitung*-ban (1813, a' 42, 1814 a' 197 's 198 szám. alatt, és 1820 a' 307 lap.) Vö. Toderini *Türkische Literatur* (3 köt.), Lüdecke *Beschreibung des türkischen Reichs*. Magister Jeromos csász. történetíró Bécsben, 1612 adta ki az első török grammaticát. Azolta különös szorgalom fordították a' török nyelvre, főleg Bécsben, mivel Austria a' portával sokoldala érintődésbe jött. Legnagyobb érdemet szerzett a' török nyelv terjesztésére nézve Mesgnien Meninski Ferencz, csász. udv. hadi tanácsnok 's udvari tolmács, ki nemcsak legjobb grammaticát irt latin nyelven (1680), hanem legteljesebb szótárt is készített. Az elsőt Kollár (Bécs 1756), az utóbbit Jenisch (Bécs 1780—1803) bővíté. Francia nyelven irt török grammaticák

Preindlé (Berl. 1789, szótárral) 's Vignieré (Konstantinápoly 1790.) Legujabb Janbert török nyelvtanítóé (Paris 1823.) A' M. Theresia által 1753 ifju diplomaticusok képzésére alapított keleti academia (Bécsben) több tudós és török nyelvben jártas férjfit ada, millyenek: Jenisch, Stürmer, Chabert és Hammer. Ez irt *Török literatura általnézetét* is (Bécs 1820.) Mint a' török nyelv 's literatura terjesztői említhetők Toderini, Muradgea d' Ohsson, Joh. Christ. Clodius, Goldermann, Diez és Hammer.

TÖRÖKORSZÁG (ottomani vagy fényes porta, azaz, kapu). A' hajdani világ legszebb tartományain, Thracián 's Görögországon, Kisázsian, Colchison, Örményországon, Mesopotamián, Syrián és Egyiptomon, az Archipelagus szigetein 's a' fűszerrel gazdag Arabián, mellyeknek parti kereskedése Aziát 's Afrikát Európával, keletet nyugottal öszveköti, egy Tatárokból, rablókból, rabszolgákból 's elragadozott keresztény gyermekekből származott keveréknép (Törökök vagy Osmanok) birja. Ezek azon egyetlen barbarok, mellyek pallérozott nemzeteket jármok alá hajtottak, a' nélkül, hogy ezekkel öszvekeveredtek, 's nyelveket, hitvallásokat, tudományokat, művészségeket 's szokásaikat bevették volna. Ez a' nép, melly rablás által jött létre 's hódítás által nevedett, durva és bárdolatlan idegen maradt Európában 's 4 század olta fertőzötti ázsiai despotismusával Athenae, Sparta, Corinthus és Thebae classicus földjét, mellyen virágozott ki harmadfél ezer év előtt világrészünk önállása, a' törvényes polgárság szabadsága 's a' szellemi élet legnemesebb pallérozottsága! A' világnak minden esmeretes részében alapította az Europai pallérozottságának 's hatalmának törvényét; csak hitvallásának 's szabadságának szent honában, a' Jordánnal 's Ilyssusnál, Palaestinában 's Görögországban türe és türi el a' nyomás gyalázatját! Leonidas, Themistokles és Epaminondas unokája egy pallérozatlan Scythának járma alatt nyög! De miként volt lehetséges, hogy belső Aziának rabló csoportja Homer, Solon és Pericles honokban megfészkelhette magát 's uralkodása még most is fenállhat? itt csak röviden adathatik elő. Először a' 6 száz. közepe olta kezd a' török név esmeretes lenni Európában. Ezen scytha-tatár-néptörzsök akkor az Irtis partjain, az Altai hegy alján, belső Aziának sivatag vadonjaiban tanyázott, China és Persia határain, hol most Kirgisek, Bucharok, Usbekek és Turkmanok laknak. A' Sassanidákkal és Byzantiumiakkal hadakozott, most ezekkel, majd amazokkal szövetkezvén öszve. Végre a' 8dik száz. közepén a' Törökök keleti birtoka Chinától lett függő, a' nyugotit pedig Persia, 's későbbben ezzel együtt az Arabok foglalták el. Ekkor az izlamra tértek, 's nem sokára a' bagdadi khalifa belőlök alkotó testőré. Utóbb ezen török rabszolgakatonaságból választottak az Arabok vezéreket 's a' khalifák Emir al Omrahkat (első ministerek, mint a' Frankoknál a' Majores Domus voltak), sőt végre több országló házat is adott az az Araboknak. Igy uralkodtak Palaestinában, Syriában és Egyiptomban a' 9 és 10 száz. a' Tulunidák és Aksididák török nemzetségei; így Persiában 's Indiában a' 10 száz. végétől a' 12-dik végéig a' Gasnevidák. Ez idő tájban tette magát Chinától függetlenné egy török nemzetség Turkestanban, hajdan a' scythiai Massegeták, most Tatárok, honában, a' Jaxartesnél (Sirnél) és Oxusnál (Amu-Darjánál), az Araltó es Caspium tenger közt a' Seldsukok nemzetsége, 's hatalma alá hajtotta a' 11 száz. egész külső Aziát, hol hősei, Togrul Beg, Seldsuk unokája, Alp, Arslan és Malek shah nagy országot alapítottak, mellyel a' keresztvitézeknek sokat kellett küzdeniek Palaestina bírása felett. Midőn a' Törökök ezen tartománya 1100 körül 5 részre, Persiára, Syriára, Mediára, Chorasana 's az Oxuson túli tartományra szétbomlott, a' 12 's 13 száz. Mongolok emelkedtek fel, egy Tatároktól, kikhez a' Tö-

rökök tartoztak, nyelvére 's szokásaira nézve egészen különböző nemzet. Más csoportokkal egyesülvén, semmisítették a' Mongolok Kisázsiaiban a' Seldsukkok hatalmát 's több apró mongol népségek származtak. De majd ismét kirohantak a' Seldsukkok és Turkmánok Mongoloktól kiüztöt nemzetségei (Emir) a' Taurus völgyeiből 's megszoztokdakt Kisázián. Ezen emirek egyike Osman (azaz, csonttörő) volt, az oguzi Turkmánok nemzetségéből. Ez 1239 körül megvette, néhány száz háznépéből álló tatár-kaukazi csoportjával, az Olympus hegyszorosait, hol még most is mintegy 800 turkoman háznép kóborol, 's Bithynia térségein, az iconiumi seldsukki szultán védelme alatt táborot ütött. Haramiák, elszökött rabszolgák és foglyok által megerősödvén, messzire feldulta a' környéket 's elvett a' keleti Rómaiaktól néhány tartományt Kisázsiaiban. Védurának holta után, 1300 (a' hegeriának 700), szultánnak nevezte magát. Mhalt 1326. Igy alapította egy merész és szerencsés haramia-kapitány az Arabok, Seldsukkok és Mongolok hatalmának omladványain, az elpuhult, 's vallásbeli és belső egyenetlenségek által roncsolt és elerőtlenített Byzantiumiaktól nem gátoltatván, az osmani Törökök vagy Ottomannok birodalmát Ázsiában, melyet azután 8 nagy fejedelem, kik a' khalifai méltóságnál fogva a' proféta zászlójának birtokában levén, 's hadi dicsőségtől és az islam fanatizmusától hevítettvén, vitézségekkel és okosan alkalmazott munkásságokkal, ezen ázsiai rabló statust 1300 oltá 1566-ig első fegyveres hatalmassággá emelték. Első volt Orkan, Osmanınak fia. E' lakhelyévé 1328 az atyja halála előtt kevéssel elfoglalt Brussát (I. BURSA), Bithynia fővárosát tette, és részint keresztény rabszolgákból, kiket az islamban 's fegyverben oktattatott, vitéz gyalogságot állított fel, melynek zsoldot fizetett. Erre Kisáziát a' Hellespontusig hatalma alá hajtotta 's magát padischahnak nevezte. Még omladványaiban is büszke palotájának kapuját portának nevezte. Kantakuzeno görög császárnak veje volt. Ez és a' Genuaiakkal öszveköttetése, kik a' napkeleten hatalmas Venecziáiak elleni kereskedési irigységéből mest a' konstantinápolyi udvarhoz, majd Kisázsia hatalmas szultánjához szítottak 's hajóikat a' Törököknek átvezetés végett elkölsönözték, Orkant 's utódait megesmertették a' keletromai birodalom erőtlenségével 's nyugot szakadásaival, hol az egyházi meghasonlás és feudale systema a' polgári jó rendet felzavarták, 's hol hatalom és statusmesterség nem volt, melly az egészet czélirányosan kormányozta volna. Ázsia nem félt többé keresztés táborozástól. Orkan 's utódai okosabbak 's tapasztaltabbak levén a' 18 és 19-dik század padischahjainál, eltökélték a' kicsiny 's előtők megvetett, egyszersmind egyenetlen Europa meghódítását. E' több uradalmokra 's fejedelemségekre daraboltatván szét, mint előbb Kisázsia, győzedelemre 's zsákmányolásra bátorította őket. Tehát először Orkan fija, a' vitéz Soliman, 1355 belépett Európába. Megerősítette Gallipolit és Sestóst 's így urává tette magát a' mindkét világ-részt elválasztó tengerszorosnak. Most Európában 's Ázsiában egyszerre kiterjeszkedtek a' török fegyverek. Orkan második fija 's utódja, I Amurat, megvette 1360 Drinápolyt, az ország főhelyét Európában 's új, ifju, islamban nevelt keresztény-gyermekekből képzett katonáival, a' Janicsárokkal, az első álló török sereggel és lovas szolgálatra feudalizmussal kötelezett Timariotáival és Zaimjaival meghódította Macedoniát, Albaniát és Serviát. De éppen Servián nyert győzedelméből származott örömének közepette hívatta magához ötlet Milos Kobilitz vagy Kobilovits, ki sikeretlenül küzdött honának szabadságáért 's nehéz sebet kapván, földön feküdt, 's ösveszedvén erejét, szívébe döfte törét, ugy, hogy a' győző a' meggyőzöttel együtt adta ki lelkét 1389. Utána Thessaliába nyomult 's Konstantinápolyig előment vad vagy menkő Bajazet. 28 Sept. 1396 megverte a' nyugoti

keresztényeket Zsigmond magyar király alatt Nikápolynál (Nikopolis) Bolgárországban, boszuállásból 10,000 elfogott keresztényt megöletett, a' Bosporusnál erős várat épített, 's a' görög császárt adó alá vetette; de a' Mongolok győzedelmes vezérének, Timurnak vagy Tamernaknak előhaladása Azsziába hívták a' vad török szultánt, 's az ancyrai véres ütközetben 1402, hol egy milliommnál több Lajnok vivoit a' világoni uraság felett, a' büszke Bajazet megveretett, 's elfogatott. Erre Timur a' török tartományokat Bajazet fiai közt felosztotta. Végre 1413 Osman öszves birtokainak ura I Mohammed, Bajazetnek 4-dik fija, igen okos és igazságos férjfiu lett, kinek fegyverei, míg az egyházi zsinat fejei Constanzban, a' keresztény egyház békéjének helyre-állítására Huszt megégették 's 3 pápát tettek le méltóságából, 1415 Salzburgig 's Bajorországig előnyomult. Azután meggyőzte Venecziát Thessalonicában (1420) 's híres nagyvezére, Ibrahim, alapította a' török tengeri erőt. Utána következett fija, a' böles és vitéz II Murad. Ennek csak a' vitéz Kastriota György (Skander-Beg, Sándor herczeg) Epirus fejedelme, Erdélynek hős kormányzója Hunyadi János és nyugot védőfala, az erős Belgrád, állottak ellent. A' szegedi békekötés után (1440) leterén az uralkodást, midőn I Ulászló magyar és lengyel királyt a' pápa a' békekötés megtartására letett hit alól feloldozta, 's a' keresztények a' sekete tengerig előnyomultak, ismét felövedzette II Amurat vagy Murad Osman kardját, az égtől boszuállást kért a' hitszegőkre 's megverte a' keresztényeket, Varnánál 1444, hol I Ulászló 's a' pápa hit alól feloldozó követe Juliannus cardinalis elestek. Ismét lemondott az uralkodásról Amurat, de ez uttal is felvetette azt vele új veszedelem. Megzabolázta a' Janicsárok nyakasságát 's megverte a' keresztényeket a' Rigómezőn 1448. Már el volt szakasztva a' Byzantiumiak országa nyugottól; ekkor teljesítette Murad 26 éves fija 's örököse II MOHAMMED (I. e.) (1451—81) a' hódítás tervét. Hajdani írók olvasása felébresztette benne azon nagyravágyást, hogy olly nagy legyen, mint Sándor. Tüzesen megtámadta Konstantinápolyt, melyet 29 Maj. 1453 megvett 's az utolsó Palaeologus, XI Constantin, császárszékének omladékai alatt találta sírját. Azolta a' nagy porta helye Konstantinápoly Stambul névvel. Erre Mohammed a' Dardanellák várát építtette 's rendbeszedte a' birodalom alapszerkezetét, mibe Persián szerkezetét vette magának követő például, de egyszersmind a' testvérgyilkolást statustörvénnyé tette, mint az uralkodás megerősítő eszközét. Azután meghódította Moreát (1456) 's az utolsó Comnenust, Trebiszonde császárt, fogolynak vitte Konstantinápolyba 1461. Hijában szólitotta fel fegyverre a' kereszténységet II Pius. Mohammed elfoglalta 1470 Bosnyákország hátra levő részét és Scanderbeg holta után Epirust 1465; elvette a' Venecziaiaktól Negropontet és Lemnost, a' Genuaiaktól Kaffát 's a' Dsingiskhan véreből származott krimi tatár khánt hódolásra kinszerítette 1473. Már elfoglalta Otrantot Nápolyban 1480, midőn Roma és Persia ellen koholt nagy terveinek közepette meghalt. Unokája, I Selim, ki atyját az uralkodástól megfosztotta 's megölte, azután két testvérét testvéreinek öt fijaival 1512 megfojtással kivégeztette, a' Persák hatalmát az Euphratesig és Tigrisig visszanyomta. Megverte a' Mamelukokat 's elfoglalta 1517 Egyiptomot, Syriát és Palaestinát. Mekka megadta magát 's Arabia reszketett. 50 évig rettegtek az Osmanok fegyverei szárazon 's tengeren Európát és Azsziát, kiváltképpen II SOLIMAN (I. e.) (1519—66) uralkodása alatt. Ez elvette Sz. János vitézeitől Rhodust 1522, 's a' magyar nemesség színét 1526 Mohácsnál eltemetvén, fél Magyarországot hatalma alá hajtotta; Moldva adózott neki; Azsziában, megverte a' Persákat; Bagdad, Mesopotamia és Georgia őtet uralták. Már Németországot fenyegette vad népével 's nyugoton akarta

felütni Mohammed zászlóját, de nagy feltétele Bécs falainál hajótörést szenvedtek 1529. Mindazáltal midőn Magyarországnak egy része, Austria elleni idegenkedéséből, Zápolya János királyt a török udvar hatalmas védelme alá ajánlotta, a' fölkküzi tengeren Kair-Uddin (Barbarossa) szerencsés tengeri rabló uralkodott, Éjszakafrikát meghódította (Vö. BARBARESKER), 's Minorcát, Sziciliát, Apuliát és Korfut pusztította, — könnyen hatalma alá hajthatta volna Soliman Európát, ha terveinek több összefüggést 's állandóságot tudott volna adni. Így szenvedtek hajótörést a' hódító büszke tervei V Károly statusokosságában; tengeren a' Venecziaiak 's Doria András genuai fi állottak neki ellene, Maltában pedig La Valette nagymester vitézsége, 's Szigetnek hazánk ama halhatlan hőseitől, Zrinyi Miklóstól, védett falai, sok ezer Töröknek készítettek temetőt. Tizenkét vitéz és hadakozó szultán, csaknek szakadatlanul győzedelmeskedvén, igen magasra emelte eddig a' félhold hatalmát; de a' status belseje kifejeletlen maradt. Elintézte ugyan II Soliman törvénykönyveinél fogva a' II Mohammedtől alapított status-és udvarrendet, a' khalifaság papi méltóságát is egyesítette 1538 Osman fényes kapujával; de nem értette azon nagy mesterséget, hogy a' meggyőzött népeket egy egész őszvekapcsolja 's a' koronaörökösöket a' szerailban záratni 's neveltetni rendelte; már pedig itt éppen oly kevés neveltetnek vitézek, mint statusférjfiak. Ez idő olta elkorcsosodott Osman nemzetsége 's a' porta hatalma mindég alább szált. II Soliman halálától fogva (1566) időkig 18 szultán uralkodott; de ezek közt nem volt két bátor fejedelem, nem egy győzedelmes uralkodó. A' szultánok ugyanis fogságból léptek fel a' szultánszékre, a' szerailban éltek, 's többször ismét fogsággal cserélték fel az országlást. Csak egyes nagyvezérek, mint a' Kiuperlik és Ibrahim, tartották meg, a' szerencsétlen Mustapha Bairaktarig, a' statust végpusztulásától. De ben mindég mélyebben sülyedt a' tudatlanság és despotismus iszapjába. Még ragadozóbban 's önkénytesebben, mint a' szultán 's divanjja, kormányozták a' rájuk bízott tartományokat a' basák. Kivülről az európai politica játéka lett a' porta 's több ízben kevertetett a' versaillesi udvar által Austria és Oroszország ellen káros hadakozásba. Ezenfelyül míg Europa a' béke és had minden mesterségeiben mindég előbbre haladt, az Osmanok, status és nép, tünyn 's makacson ragaszkodtak a' régihez, nem ügyelvén a' korszellem előhaladására; mert vakon híven kikerülhetlen sorsban (török fatum) 's hajdani bajnoki tetteik dicsőségével pöffeszkedvén, minden idegent, mint eretneket (gaurt) megvetettek. Erős és helyes terv nélkül 's csupa vad gyűlölségből és hódítás-vágyból, folytatták a' badat Persiával, Venecziával, Magyar-és Lengyelországokkal. Vesélyteljesebbek voltak a' janicsárok és helytartók vagy basák belső lázadásai. A' despota gyanakodása tehát törrel és sinórral fegyverkezett fel; nyulszivüleg áldozta fel divanjának legderekabb férjfiat a' katonák és ulema gyűlölségének. Rendszerint kivégeztette a' koronaörökös tulajdon testvéreit, mint III Murad (1574—95) 9, 's III Muhammed (1595—1603) 19-et; de a' nép is hidegen nézte a' gyűlölt szultánok megfojtatását, vagy ha a' gyávák lelökettek a' bitangolt szultánszékről. I Mustafa két, ízben fosztatott meg méltóságától (1618 és 1623), II Osman 's Ibrahim sinórral fojtattak meg; amaz 1622, ez 1648. Elfoglalta ugyan II Selim Cyprust 1571; de még ugyanezen évben teljes győzedelmet vett D. Juan d' Austria a' török hajószeregen Lepantonál. Száz évvel később, IV Mohammed alatt, 13 évi ellenállás után elesett Kandia 1669 's Kara Mustafa az Austria ellen felkelt Magyarok vezérének, graf Tökölinek, nyomos segítséget adott 1682; hanem már 1683 visszakergettetett Bécből, melyet vívott 's Mohácsnál 1687 tetemesen megveretvén, az Osmánok nagyobbára minden erős helyet elvesztet-

tek Magyarországbán. Az e' miatt elkeseredett nép tömlöczbe zárta szultánját. Rövid időre visszaállította Kiuperli Mustafa nagyvezér a' rendet, vitézséget és győzést; de elesett a' jeles török vezér a' salankemeni ütközetben 1691 's vele a' török szerencse is. Végre II Mustafa szultan maga szállott táborba; de Eugen hóstól megveretett Zentánál 1697 's a' Donnal Nagy Péter megvette Azov várát. Ennek következésében Karloviczban 1699 béke kötöttet, melynek czikelyei szerint lemondott Erdélyről 's a' Duna és Tisza közti földről, Moreát Venecziának engedte, Lengyelországnak Podcliát Ukrianiával együtt visszaadta 's Azovot az Oroszok kezében hagyta. Itt kezdődik a' fényes kapu hatalmának szemlátomásti hanyatlása. Erre a' janicsárok, kik, elszokván a' régi fenytéktől, mesterségeket üzni 's házi életet élni akartak, lázadása a' szultant uralkodásáról lemondani kényszerítette. Hideg vérrrel nézte örököse, a' tunya és buja III Achmet, a' magyarországi nyugtalanságokat, a' spanyol örökség letti hadat 's a' véres éjszaki háborút. Végre rábirta ötet kedveltje, a' Pultavánál meggyőzetett XII KÁROLY (I. e.) a' Nagy Péter ellen izenendő hadra; de könnyen megvásárolta a' seregével együtt bekerített czár a' békét a' Pruthnál 1711, csak Azovot adván vissza a' török udvarnak. Most a' nagyvezér Venecziát támadta meg 's elfoglalta Moreát 1715; de Austria segítségére ment a' köztársaságnak 's Eugen győzedeimei Péterváradnál 's Belgrádnál 1717 megfosztották a' portát a' passaroviczi békekötéskor 1718 Temesvártól 's Belgrádtól, nem különben Servianak 's Oláhországnak egy részétől; Moreát mindazáltal megtartotta. Eppen illy szerencsétlenek voltak Achmet fegyverei Persia ellen; miért lázadás tört ki 's Achmet 1730 fogóságba tetetett. Erre Münnich orosz vezér megalázta az Osmanok büszkségét 1736; de Austria, Oroszország szövetségese, nem volt szerencsés 's a' francia követ Konstantinápolyban kieszközlötte a' belgrádi békét 1739, melly a' portát Servianak 's Oláhországnak ismét urává tette. Midőn erre 30 évi pihenés után III Mustafa Oroszországnak nevedők hatalmát észrevette 's e' végre II Katalintól azt kívánta, hogy Lengyelországból parancsolja ki hadnépét, háboru ütött ki, mellyben 1768-tól 1774-ig Rumjanzoff győzedelmei bebizonyíták Oroszország politicai fontosságát. Már ekkor győzött egy orosz hajsereg a' görög vizeken és Orloff Elek szabadságra szólította fel a' Görögöket. Szerencsétlen próbatétel! Mindazáltal Abd-ul-Hamid a' kutsuk-kainardsii (1774) békében lemondott Krimről 's a' Bog és Dnepr közti tartományról Kinburnal, mint Azovról is, mellyek Oroszországié lettek, egyszersmind fel kellett nyitnia tengereit is az orosz hajóknak. Ebből oly heves zsurlódás lett a' megaláztatott porta kevélysége 's Oroszország parancsoló követeléseit közt, hogy a' divan 1787 II Katalinnak hadat izent, de a' melly III Selim uralkodása alatt oly szerencsétlenül folyt, hogy Oroszország a' jassyi békekötésnél fogva 1792 Tauriát elfoglalta, a' Bog és Dniester közti földet Oczakovval együtt megkapta 's a' Kaukasus felé igen kiterjesztette birtokait. Austria is, kinek a' porta 1777 Moldvának egy részét, Bukovinát, ígérte, fellépett a' csatamezőre Oroszország mellett, de Poroszországtól fenyegettetvén, a' szisztovi békekötéskor (1791) vissza kellett adnia az elfoglalt Belgrádot. Ez idő tájban a' belső zürzavar is mindég feljebb hágott. III Selimnek voltak ugyan esmeretei és esze, de nem birt elég erővel, melly nyomos javításokra szükséges volt. Hogy változtathatta volna meg a' Törökök Európával ellenkező nemzeti szellemét, a' janicsárok romai praetorianus katonához hasonló makaességát, a' status és jog hajdani, az islam által szentté tett 's az ulema által védett formáját, 's hogy változtathatta volna meg végre az udvar és egész statuskormányzás orientalizmusát, divánjával! Nem volt más üszvefűgés a' roppant birodalom

távol tartományai közt, mint a' padisah khalifaságábani hit 's a' nagyur hatalmatóli félelem. Amazt megrendítette a' csak 1818 megzabolázott Vahabik (Vehabiták) vallásfelekezete, 's ettől több kormányzó és helytartó tette magát függetlenné a' birodalom tartományaiban. Így uralkodtak apró szultánok módjára Paszvan Oglu Vidinben (l. e.), Jussuf 1810-ig Bagdadban, több basa Anadoliban 's másutt, így ALI (l. e.) janinai basa. A' Serviaiak honszületésü hospodart kívántak. Innen szünteleni lázadások 's közönséges nyomás származtak. A' nép továbbra is megmaradt, ázsiai vadságának némelly egyes kitéréseit kivéren, hajdani butaságában. Ellenben a' Görögök közt éledezni kezdett a' szabadság érzése erőtlen próbatételekben; 's a' SERVIAIAK (l. e.) nyomos ellenállásra zendültek fel, melly küzdés 1801-től 1814-ig tartott. Végre Mart. 1821 nyilván felkelt a' görög nemzet, a' hódítás jármának levetésére. Eppen annyira öszvezarovodtak a' külső viszonyok. Már régolta gyanakodó volt a' porta Franciaország ellen, midőn Maria Therezia Franciaországgal 1756 szövetséget kötött. Most nyugalmas nézője maradt a' porta a' francia lázadás kitérésének 's a' nagyvezér reménylte, hogy a' köztársaság legalább Austriával nem egyesülend. Altalában lélekesmeretesen megtartotta a' porta eleitől fogva a' fenálló egyezteteket 's Azzsiában éppen olly kevésé használta, mint Európában, a' kedvező környülményeket, hogy amott Persia, itt Austria ellen visszaállítsa a' Törökök hajdani nagy hatalmát. Oroszország felfegyverkezve állott a' Kaukasus tetőin, mint a' Duna torkolatjainál. Végre Napoleonnak egyiptomi táborozása annyira ingerlette a' török udvart, hogy — most először — (1 Sept. 1798) Franciaországnak hadat izent. Most Oroszországgal (Dec. 1798) Angolországgal 's Nápolyal (Jan. 1799) öszveszövetkezvén, a' porta a' pétervári és st. jamesi cabinetek vezetésé alá jött. Orosz hajóserég evezett keresztül a' Dardanellákon 's a' Törököké egyesülvén vele, elfoglalták a' joniai szigeteket. Erre I Pál és III Selim, a' Konstantinápolyban 21 Mart. 1800 kötött egyeztethen alköttek a' joniai hét sziget köztársaságát, olly feltétellel, hogy e', mint Ragusa, a' porta felsősége alatt legyen. A' következő évben visszaadta ugyan Angolország Egyiptomot a' szultánnak, de a' Mameluckok beyei és az Arnautak az országot véres zürzavarba hozták, míg az új helytartó Mehemet Ali basa (L. MOHAMMED ALI) hitszégés által (1 Mart. 1811) a' Mameluckokat egészen ki nem irtotta. Mohammed Ali azolta csaknem függetlenül országot Egyiptomban. Egyébiránt az említett hatalmasságokkali öszveköttetése Selim szultánt 's birodalmának némelly nagyjait azon meggyőződésre vezette, hogy, ha a' porta álláspontjában 's helyzetében meg akar maradni, a' hadi dolgokat az újabb tactica v. hadmesterség szelleméhez képest meg kell változtatnia 's a' divannak a' jelen korhoz alkalmazott formát adnia; ennél fogva egy biztosság, Nesumi Dsedid, rendeltetett, hogy europai-török szereg felállításán dolgozzék, melly a' janicsárokat szükségtelemekké tegye. Hanem a' divanban, a' Franciaországgal kötött béke után (1801) két párt létezett, u. m. orosz-angol, és francia. Oroszország nagy hatalma t. i. nyomta a' portát a' joniai szigeteken és Serviában; honnan ismét Franciaországhoz kezdett ama szítani. Midőn erre Oroszország Moldvába és Oláhországba fegyveres erőt küldött 1806, újra kitört a' régi gyűlölség 's a' porta, Franciaországtól is tüzeltetve, Oroszországnak, melly ekkor már Persiával és Franciaországgal is csatázni kénytelenítettett, hasonlóul hadat izent 30 Dec. 1806. Most nyilvános volt az Osmanok birodalmának gyengesége. Angol hajóserég evezett keresztül ellenségképpen a' Dardanellákon 's jelent meg 20 Febr. 1807 Konstantinápoly előtt; mindazáltal Sebastiani francia vezér sikerrel buzdította a' divan és elkekeredett nép ellenállását. Ellenben az Oroszok nagy előmenetelt tettek. A' nép zugolódni kez-

dett; III Selimet a' mufti méltóságából letette 29 Maj, 1807 's IV Mustafának el kellett a' gyűlöletes ujtásokat törölni. De miután a' török hajóereg az Oroszokétól Lemnosnál 1 Jul. 1807 teljesen legyőzött, Selim barátja, a' merész ruscsuki basa, Mustafa Bairaktar, használta a' főváros ijedségét, hogy ezt hatalma alá hajtsa; melly alkalommal Selim 28 Jul. 1808 elvesztette életét 's Bairaktar a' lett IV Mustafa helyébe a' mostani II MAHMUD (I. e.) szultant emelte országálsra. Mint Mahmud nagyvezére, ismét visszaállította a' hadi dolgok új rendszerét 's az Oroszokkal fegyvernyugvást kötött; de a' janicsárok dühe újra kitört 16 Nov. 1808, 's Bairaktart rendeleteivel együtt semmisítette. Mahmud megmaradt a' szultánszékbén, mert IV Mustafa kivégeztetése után csak maga egyedül élt Osman véreből. E' csak hamar rendkívüli erőt és okosságot mutatott, megbékélt Nagy-britanniával 5 Jun. 1809 's a' hadat megkettőzött erőköddéssel folytatta Oroszország ellen, mellynek győzedelmes seregei már a' Haemus szoros utait fenyegették. Két ízben (1810 és 1811) kellett az Oroszoknak a' Dunán visszavonulniok; mégis kieszközlötte statusmestertések, hogy a' divanban a' francia pártot meggyőzzék. Híjában biztatta a' francia császár azzal a' portát, hogy, 14 Mart. 1812 Austriával kezét fogván, a' porta egész birodalmát sértetlenül fogja mind ő, mind Austria hagyni; mind e' mellett is megvásárolta Mahmud, mielőtt a' Francziák a' Niemenen átköltöztek volna az Oroszoktól a' békét, Bukarestben 28 Maj. 1812 ezeknek engedvén a' Pruthon túl fekvő Moldvát és Bessarábiát, a' Dniestrnél és Dunatoroklatnál lévő éjszaki várakkal, nem különben a' Kaukasz déli kapuit a' Kurnál. A' magokra hagyott Serviaiak újra török alattvalók lettek; mindazáltal a' portával Nov. 1815 kötött egyeztetben megtartották tartományoknak önnön magok általi kormányoztatását. Ezen békekötés oltá fenyegetőbben állott a' pétervári udvar szemközta portával, mint valaha előbb, mind Európában, mind Azsiában; vitorlái parancsolólag lobogtak a' fekete tengeren 's a' divanbai befolyása eldöntő volt. Ezért kéntelenített Mahmud 1817 a' Duna főtorkolatját Oroszországnak engedni. De a' Görögök LÁZADÁSA (I. e.) a' két szomszéd status viszonyait észvebonyolódtabbá tette, mint valaha voltak 's az osman birodalom dolgaiba olly fordító pontot állított elő, mellyet nagy 's végválasztó történetek követtek. A' porta ugyan is azt vélte, hogy Oroszország alattomban segíti és pártolja a' Görögök felkelését 's nem csak hadi sereget küldött Moldvába és Oláhországba, hanem az orosz kereskedők evezését is korlátoolta a' török vizeken. Mindkettő egyenesen ellenkezett a' bukaresti béke czikelyeivel. Elénk levelezés után oda hagyta az orosz követ Konstantinápolyt. Az angol 's austriai udvarok közbeszólása 's eszközlése, mint Nándor császár békeszeretete is megakadályozták ugyan a' had kitörését; de a' divan különbféle ürügy alatt minden elégtételt megtagadott az orosz udvartól, míg végre Miklós császár végső határidőt szabott ki, mire a' porta 14 Maj. 1826 az orosz birodalom minden követeléseit teljesítette, Moldvában 's Oláhországban (hol 3 év oltá 37 mil. piastert zsarolt ki, hogy a' Görögök elleni hadat folytathassa) mindent régi lábra visszaállítani ígért 's Ackermanba biztosokat küldött. Itt a' divannak hasonlóul bizonyos végső határnap mutattatott ki 's 6 Oct. 1826 a' porta az orosz ultimatum mind a' 82 pontját elfogadta. Ezen ackermani egyezet a' bukaresti békekötésnek egészítése. A' porta minden várat áltengedett Oroszországnak Azsiában, mellyeket ez visszakivánt 's megesmerete az Oroszországtól meghatározott jogokat Serviában, Moldvában és Oláhországban. Mind e' mellett is a' porta csak 1827 parancsolta ki seregét a' fejedelemségekből. Azonközben Mahmud nagy ujtásokba kezdett birodalma belsejében 's eltökélte, hogy a' janicsar-pórnépet, melly végre Galatá külvárost

(3—5 Jan. 1826) felgyújtotta, gyökerestől kiirtsa. Sereg állítottatott fel europai lábra 's a' janicsárok gyilkoló küzdés után egészen eltöröltettek Jun. 1826. Ezen 's más rendeletek és újítást tárgyazó parancsolatok olly keménységgel hajtattak végre, hogy a' Törökök, ősi szokásaik több oldalról sértetvén meg, gyakori lázadással akarták a' portát engedékenységre kinszeríteni, melly lármák alkalmával (31 Aug. és 11 Oct.) 6000 háznál több lett hamuvá Konstantinápolyban. A' katonai póráép uralkodásának helyébe most legkeményebb katonai despotismus lépett, melly az ulemát se kímélte meg. Egyszersmind a' porta (utolszor Jun. 1827) büszkén visszavetett minden Oroszország, Angolország és Franciaország részéről tett eszközlést a' Görögökkel folyt had ügyében 's a' szultán minden alattvalóit fegyverre szőlította, a' keresztényeket is ide számlálván, hogy ha szükség kívánandja, Europa ellen küzdjenek. Midőn erre, Akropolis megvétele után (5 Jun. 1827), Resid basa Livadiát ismét elfoglalta, midőn keleti és nyugoti Hellas újra a' félheldat uralta, ekkor Mahmud Hatti-Sherifjével, melly 30 Dec. 1827 költ, Oroszországot fegyverfogásra kényszerítette, azzal vádolván ebben t. k. az orosz udvart, hogy mint az islamisnus megengesztelhetlen ellensége, a' török birodalom lerontására törekszik, 's egyszersmind megvallván, hogy csak hadi készületekre kinszerítés időnyeres végett ereszkedett alkudozásba az Oroszokkal. (L. Oroszország nyilatkozatását Lassú *Orosz birodalom* 2 kiad. 319 's köv. lap. 1831). Ennek következtében grof Nesselrode 27 Febr. 1828 Francia-és Angolországoknak azt nyilatkoztatta ki, hogy fejedelme az ackermani egyezés és említett szerző Hatti-Sherif miatt maga részéről a' portától elégtételt kíván, egyébiránt Görögország dolgaira nézve velek közösen fog munkálódni. Ezt követte Miklós császár hadnyilatkoztatása 14 Mart. 1828; de az orosz sereg (115,000 öszvesen, szorosan véve pedig 85,000 fegyverfogó katoná) csak 7 Maj. ment által a' Pruthon Skuljanúnál 3 helyen. Grof Diebits, ki tette fel a' táborozás tervét, volt a' császár vezérkarjának feje. A' császár 19-ben érkezett meg Brailovba. Főparancsnok grof Witgenstein volt. Már 7 Maj. megvette báró Kreuz vezérhadnagy Jassyt; a' 6-dik seregosztály báró Geismar vezérornagy által vezérelt előcsapatja elfoglalta Bukarestet 12 Maj.; a' 7dik seregosztály 11-ben Brailovot kerítette be a' Dunánál, hol 17-ben Mihály nagyherczeg vette által a' főparancsnokságot a' középponton 's a' vár vivására. Savadovszky orosz kapitány semmivé tette a' Brailov előtt állott török hajósereg-osztályt 's ezáltal igen megkönnyítette a' megtámadást. Végre Roth vezér 21-ben hatalma alá hajtotta Krajovát, kis Oláhország fővárosát, hogy e' tartományt az ellenség történhető beütése 's pusztításai ellen védje. Még volt a' Törököknek egy erős helyek a' Duna jobb partján, n. m. Iszaktsa erőség, hol az Oroszok áltmenetelét akadályozhatták; de e' mégis megtörtént Satunovnál 8 Jun. az Oroszok Dunán fekvő hajósereg-osztályának védelme alatt, mellynek parancsnoka Panojoti vitéz kapitány volt. Ezen átköltözés a' saporogi Kozákok apró sajkáin ment véghez, melly kozák nemzetség a' Duna jobb partján lakik 's most önként adta magát orosz felsőség alá. A' bal szárnyan álló Oroszok, Rudzevits vezér alatt, kiverték az ellenséget állásából, mire azonnal elkezdődött a' hidepítés, miután két mf-re töltés hanyatott fel a' mocsáros földön keresztül a' folyó árkáig. 9 Jun. a' Kosevoi (a' saporogi Kozákok vezére, elébb két lófarku basa) átvitte az orosz császárt a' Dunán. Most megadta magát az iszaktjai basa 11 Jun., melly napon elvégeztetett a' hidepítés is és a' harmadik seregosztály, mellynél volt a' császár főhadszállása, Rudzevits gyalogság vezére alatt, áltment a' Dunán, Trajanus erőségéig előnyomult 's 19 Jun. Karassunál megállott. Ez idő tájban megadták magokat Matsin (17-ben), Hirszoza

(23-ban), Kustendsi (24-ben) és Tultsa (27 Jun.). A' Nekraszovczok, azon Doniak maradécai, kik a' Nagy-Péter alatti nyugtalanságok idejében költöztek Törökországba, önként alájok adták magokat az Oroszoknak. — Sikeretlen volt ellenben 15 Jun. a' Brailovra tett véres rohanás, mivel 3 mina közül az első idő előtt repült fel 's az utolsó fogatlan maradt. Mindazáltal a' basa feladta a' várat 19 Jun. miért fejével adózott. Az őrsereg szabad kiköltözést kapott. Most orosz kézben volt a' Duna alja, mi a' seregnek Oroszországgal öszveköttetését biztosította. Most az orosz seregsztyályok egyenként nyomultak el; a' Törökök nem érezkedtek csatába, hanem, Bazardsicktól Kosludsiig nyomtatván, a' 7 és 20 Jul. történt ütközetek után, Sumlánál levő megerősített hegyi állásokba vonultak vissza, melly volt hadi munkálodásaiknak középpontja. Hussein basa (ez Erzerumban szül.; az 1826-ki lázadások janicsáraga volt 's titkos őszvedeszélés következésében a' tophanaí fegyvertárt a' szultán topdjiinak áldatván, eldönté a' janicsárok végveszedelmét) 40,000-nél százosabb török seregnek parancsolt itt. A' sánczolások 2 ór. hosszan terjedtek 's a' gyengébb helyeket bastionok védtek. Hogy a' Sumlánál lévő török seregnek balról Giurgevoval, Rustsuckal és Viddinnel való őszveköttetése bátorságosíttassék, az igen erős viddini őrseregnek Krajovából (kis Oláhországban) ki kellett volna az orosz jobb szárnyat szorítani; de vitéz báró Geismar meg tudta tartani az említett helyet, Achmet viddini basát megverte, táborát elszákmányolta 's Kalafat fontos helyet elfoglalta, melly kis Oláhországot védelmezi. A' török állás jobb szárnyát a' természetből megerősített VÁRNA (l. e.) képzezte, mellyet a' szultán kedveltje, a' kapudan basa 's Jussuf serei, hadban igen jártas, basa, a' híres Ismail beynek fija, védtek. Konstantinápoly ezen két kapui Varna és Sumla körül most leghevesebb csatázás tört ki. Ugyanis 20 Jul. Sumla elibe nyomult a' 45,000 főből állott főserg (mellyben volt a' császári fő hadi szálás) Witgenstein alatt, míg Roth vezérhadnagy Silistriát vivta 's grof Suchtelen vezérhadnagy Várnát tartotta szemmel. De a' nagyvezér általánosan került minden ütközetet Sumlánál, 's csak védelemre korlátozta magát. Megvették ugyan az Oroszok a' Balkán kulcsát, Pravodit, honnan Aidosis erősebb seregsztyály nyomonhatott volna előbb: de Sumlát és Várnát nem volt tanácsos az Oroszokra nézve hátok megett hagyni 's néhány batalion, mellyek igen előnyomultak, Eski Stambulnál veszteséget is szenvedett, 's a' Törököktől egy sáncz elfoglaltatott. Mennél nagyobb volt a' nehézség egy nagy, csaknem egészen miveletlen tartományban, millyen Bolgárország, a' vivó hadat az égalj öldöklő befolyása alatt sikerrel folytatni, annál munkásabbak voltak az Oroszok legalább Varna elfoglalásában. Bizonytalan tudósítások után vetetvén fel e' helynek fontossága, mellyben 20,000 Török tanyázott, eleinte elégtelen volt a' vivásra rendelt orosz haderő. Miután végre Varna herceg Menczikoftól a' száraz felől 's az Anapatól visszatért fekete tengeri hajóserg által Greigh alatt a' tengeri oldalról is bekerítettett 's nyilás lövetett a' vár falán, a' felmentés végett közelgető Omer Vriones pedig Eugen würtembergi hercegtől visszanyomatott, — a' 7 Octoberi rohanáskor 5 compania, az önként vállalkozott vadászokkal 's matrocokkal, felhágta a' bástyára 's a' városig benyomultak, mellyet mindazáltal ismét elhagytak. Ezen elremülvén az ellenség felhagyott a' további ellenállással és Jussuf basa személyesen ment az orosz táborba alkudozás végett. Csak a' kapudan basa vonult a' fellegvárba. Erre az Oroszok megvették — 3 hónapnyi vivás után — 11 Oct. a' várnak minden bástyáját. A' kapudan basa szabad kitakarodást nyert, 300-ad magával. Jussuf serei basa több török csapattal az Oroszokhoz ment által, 's Odessába költözött. Malmud a' mufti által árulónak hirdettette ki Jussufot; de

későbbben meggyőződött ártatlansága felől 's 1830 megengedte neki a' Konstantinápolybai visszatérhetést. Dietrichs paltantjus vezérőrnagy neveztetett ki Várna parancsnokává. Ezen hódítás után eltávoztak az Oroszok 15 Oct. Sumlától. — Silistria ivatása, mivel az ágyuk későn érkezhettek meg, csak Sept. végén vethetett munkába; mivel pedig a' tél szokatlanul korábban beállott 's az orosz katonaság közt betegségek mutatkoztak, ezenfelyül takarmány- 's élelembeli szükséggel is kellett az Oroszoknak küzdeniek; tehát herczeg Stserbatoff, ki váltotta fel Roth vezért, 10 Nov. félben szakasztotta a' vivást, midőn az utatlan és vízzel borított tartományban, lovak se lévén elég számmal, némelly ágyu mocsárokbán maradt.

Az ázsiai táborozást győzedelmek koszorúzták. Herczeg Menzi-koff, a' Greigh admiral által kiszállított sereggel, 22 Jun. megvette Anapa várat a' fekete tengernél, melly Oroszország Kaukazon tul fekvő tartományainak veszedelmes volt. Erre meghódoltak a' körülbelől lévő rabló hegyi népek az orosz császárpálcának. Ekkor erivani grof Paskevits vezér alatt bement az orosz sereg a' Kaukaz és Ararát mellékéről 26 Jun. ázsiai Törökországba, 's elfoglalta török Örményországban Kars erős várat, a' török határszéli hatalom középpontját, a' török táborral együtt, 5 Jul. Mig most a' fekete tengeri orosz hajóereg 8 Aug. egy török hajóereg-osztályt semmivé tett, az Inadánáli parti ágyusorokat (Konstantinápoly szomszédságában) öszverontotta 's a' Várnára rohanást gyámolította, az alatt Paskevits gyors rohanással elfoglalta Achalkalaki, Certvizs várakat 's 26 Jul. Potit, melly a' Phasis torkolatjánál fekvén, Mingrelia és Imirete birtokát biztosította. Előnyomultak ugyan a' Törökök Ars-rumból (Erzerum) 's Akhalzichnál 30,000 főből álló sereget állítottak ki; hanem Paskevits utatlan hegyeken keresztülvonulván, Kuránál 16 Aug. megverte az ellenséget 's 21-ben ennek fő haderejét, mire 25-ben Akhalzichot rohanással megvette. A' fellegvár megadta magát. Ezt tették Azkhur, Ardaghan, Bajasid és több erősek is 21 Sept. ig, ugy, hogy az egész bajasidi basaság orosz hatalom alatt volt az Eufrates partjáig.

Az europai táborozás kevésbé felelt meg a' közönséges várakozásnak. A' sereg t. i. nem volt számteljes 's élelmi szükségét szenvedett. Az elveszett lovakat nem lehetett mindjárt kipótolni, 's elhatalmazott betegségek annyira meggyengítették az Oroszokat, hogy magát a' testőrt is kellett várak megvevésére fordítani. Végre korán kemény tél állott be, melly a' táborozás folytatását lehetlenné tette. Mégis fontosak követkevései. Európában 's Ázsiában Oroszország 2 török fejedelemséget 's 3 basaságot vagy helytartóságot, 14 várat 's 3 várkastélyt foglalt el. Orosz haderő kezében voltak (Jan. 1829): a' Kalafattól Várnáig, melly ujonnan megerősített, menő vonal, Kemtsik folyó, Pravodi, Kosiudsi, Trajanus erősege, Basardsick, 's a' Dunán 4 áltmenetel (Hirszovánál, Matsinnál, Isaktsinál és Tultsánál), továbbá a' Brailovtól Várnáig terjedő vonal, a' parti tartományal, 's Roth vezér parancsolt a' Duna jobb partján Bolgárorszáig felállított seregosztályoknak.

Azonközben az orosz császár, mint már a' táborozás előtt, ugy ennek folyamatja alatt 's után, a' főhadiszálásán megjelent rendkívüli britanniai követnek, Lord Heitersburynak, több ízben kinyilatkozatta a' portávai békekötésre való hajlandóságát, ha ez a' hadi költségeket megtérítendi 's Oroszország egyezeteken alapuló kereskedési 's más hasznaira nézve kezességet állit; hanem a' porta minden londoni egyezetre épített eszöközlést megvetett, 's a' három hatalmaság 's a' Görögök követeihez, kik eleinte Korfuban, későbbben Porosban híjában várakoztak, maga részéről senkit se küldött értekezésvégett. Sőt inkább Mahmud, ki 15 Sept. oltá Konstantinápolyból

nagy bajnoki fényvel kiköltözött 's Ramis Tsifliknél (a' főváros leg-távolabbi végén lévő kaszárnyánál) álló táborát tette lakhelyévé, munkásabban dolgozott, mint valaha, új táborozáson, e' szavakkal: *Becsület 's függetlenség becsesebbek az életnél.*

Az Oroszok hasonlóul nyomos készüléteket tettek az egyszersmind Görögországgal 's az ezt pártolt Francia- 's Angolországokkal küzdő porta ellen. Az 1829-ki táborozásnak főparancsnoka 21 Febr. olta graf Diebits volt, ki azt 17 Maj. Silistria és Giurgevo bekerítésével nyitá fel, miután az Oroszok még Febr. Kalet, a' nikopolisi hidfőt 's a' Duna mellett lévő Turno várát megvették volna. Midőn az új nagyvezér Resid Mehemet basa, ki 31 Jan. 1829 lépett Izet Mehemed helyébe, Paravady megtámadására előnyomult, graf Diebits Silistriától ide sietett 's elvágta a' nagyvezért Sumlától. Ezáltal Residet a' kulavtsai (kuslevtsai), 1 $\frac{1}{2}$ mf-re keleten Sumlától) ütközetre kinszerítette 11 Jun., melyben a' 40,000-ból állott török sereget (e' közt 22 ezer ujonnan alkotott, rendes katonaság volt) megverte 's szét-szórta. A' nagyvezér 40 ágyuját, táborát 's hadi szekereit elvesztette. Resid Sumlába szaladt, hol Diebitstől bezáratott 's kelet felől körülkerítettett. Egyszersmind elvesztették a' Törökök a' Dunáni hajózást, mivel báró Geismar vezér 20 Jun. Rachova megerősített várost a' Duna jobb partján megvette. Erre 30 Jun. megadta magát Silistria fontos erőség. Kumani orosz admiral már 28 Febr. elfoglalta a' burgasi öbölben lévő sziboli nevezetes török erőseget, délre Várnától, 's Hussein basa legjobb seregeit vesztette el, midőn ezen fontos helyet (6 katona-utazásnyira Drinápolytól) az orosz hajóseregtől elvenni akarta. Szibzelban az orosz sereg élelmet 's hadi készüléteket kapott Odeszából, midőn, a' 17, 18 és 19 Jul. ütközetek után, két oszlopban Rüdiger és Roth vezérek alatt, keletre Sumlától, hol Krassovski vezér a' nagyvezért bezárva tartotta, a' Balkánon keresztül Kinprikoi-ba előnyomult 's 4 hidan, melyeknek csak most kellett csináltatniok, a' Kamtsikon átköltözött. 20 Jul. elérte a' tartalék sereg Pahlen vezér alatt, a' főhadszállással együtt, Dervis Jovant és 26 Jul. elfoglalta Diebits vezér Aidost, miután néhány török tsapatot egészen szélyelvert volna; egyszersmind Mesambri, Achiolou és Burgas nevezetes helyek hatalma alá estek. Így a' parti nevezetes helyek birtokosa lévén, Drinápoly ellen indult Diebits, hova minden ellenállás nélkül bement szerződésnél fogva; egyszersmind Kirkilissa, 20 mf-re a' fővárostól, megvetetett. Roth és Budberg vezérek erre akadály nélkül nyomultak Konstantinápoly felé 's Roth Rodostot (16 mf-re délre Konstantinápolytól, a' Dardanelláknál, a' Márványtengernél, 40,000 lak.) megvette. Greigh admiral más felől 19 Aug. Ineadas tengeri erőseget (Konstantinápolytól 17 mf., a' fekete tengernél, Kirkilissától keletre) foglalta el. Így Heyden, Greigh, Roth és Diebits vezérek tenger és száraz felőli megtámadásának Konstantinápoly vagy a' büszke Stambul nehezen állhatott volna ellent; hanem diplomaticai nézetek 's az orosz császár mérséklettsége sietteték a' drinápolyi békekötést 14 Sept. 1829. Ez az orosz seregek ázsiai előmenetelét is megakadályozta. Itt Muravjev és Burzov vezérőrnagyok 26 Jun. semmivé tettek egy török seregosztályt a' pozhovi szorosnál. Erre a' fővezér, Paskevits-Erivanski, Karsból a' seraskier ellen nyomult, 1 's 2 Jul. a' Sagunluh-bércz meredek tetőin (10 mf-re Erzerumtól) átkent 's a' seraskier 30,000 's 20,000ból álló mindkét seregosztályát teljesen megverte. Ezen győzelem következésében Natolia erős fővárosa, Erzerum (27,000 ház. 's 100,000 lak.), 9 Jul. elfoglaltatott, 's az orosz főparancsnok 2 osztályban már utnak indítá Trebisonde, a' fekete tengernél lévő legnevezetesebb kikötő, és Tokat felé, a' scutarii országoton, seregét, midőn a' békekötés híré meghallotta.

Enek czikelyei szerint a' porta arra kötelezte magát, hogy minden 1806 oltá szenvedett kárt az orosz alattvalóknak és kereskedőknek, 18 hónap alatt, 1 $\frac{1}{2}$ mil. hollandi arannyal megtérít; az orosz ulvarnak hadi költség fejében 10 mil. hollandi aranyat fizet vagy tartományokat enged által (Halil basa, a' porta rendkívüli követe, mindazáltal Petervárában 1830 kieszközölte, hogy a' portának Miklós császár szép somját leengedett); Turno, Giurgevo, Brailov 's más Duna bal partján fekvő török városok környékeikkel együtt Oláhországgal egyesítették 's váraik lerontattak; Silistria, Moldva és Oláhország az említett somma lefizetetéséig orosz kézben maradtak; Várna falai lehuzattak; Serviával 6 kerület egyesítettet; az orosz vitorlának minden török tenger felnyitott; Azsiában Oroszországnak engedte a' porta Akhalzikot, Azchourt, Potit, Anapat és Akhalkalakit, és így a' fekete tenger egész partmelleke a' Kuban torkolatjától St. Nicolas kikötőig orosz felsőség alatt maradt. A' két fejedelemséget tárgyazó különös békepontokra nézve, I. OLÁHORSZÁGOT. A' drinápolyi békekötésben végre Görögország sorsa is eldőntetett, 's annak 10 czikelye szerint elfogadta Mahmud a' 6 Jul. 1827 szerkezett londoni jegyző könyvet. (I. GÖRÖGÖK LÁZADÁSA).

A' béke oltá se javult a' török birodalom helyzete. Mahmud europai ujtásai, az uj statustanács Mart. 1829 oltá, a' hajdani szokások elmullozése, uj europai lábra állított katonaság 'st. a' népre nézve felette botránkoztatók; a' felemelt adó türhetlen terh; a' keresztény népeség kivándorol; az ázsiai hegyi népek nem akarnak adózni 's fellázadnak; az Albaniaiak elmaradt zsoldjokért zugolóni kezdtek, sőt 1829 fegyvert fogtak függetlenségéért. Ezekhez jött a' portának Serviávali meghasonlása az említett 6 kerület miatt, melyeket a' szultán nem akart visszakapcsolni Serviához; továbbá az egyiptomi helytartó engedetlensége 's Algirnaka' Francziák által lett elfoglaltatása 5 Jul. 1830 (I. ALAM.) Az érdeklött okok miatt lappangó tűz 1831 mind Európában, mind Azsiában csaknem egy időben tört ki. Amott a' scutarii basa, Mustafa, a' nissai kerület ayanja és néhány bosnyákországi kormányzók, nevezetesen Hassan Pehki, csináltak lármát April. itt a' bagdadi basa fogott fegyvert a' nagyur ellen. Hanem mindenik lázadás csak hamar elnyomatott; mert az elsőket a' nagyvezér perlepei győzedelme teljesen megalázta, 's a' scutarii basa maga is nehezen menekedett meg; a' bagdadi basa pedig meg bánván cselekedetét, önként tért vissza engedelmességre a' porta iránt. Sokkal veszedelmesebb volt a' portára nézve Mehemet Ali egyiptomi basának felkelése, ki a' st. jean d' acrei basával Abdullahhal öszveveszván, a' porta híre nélkül ezt megtámadta és Syriában több várost elfoglaltatott fija Ibrahim által, mi a' szultánban nagy aggodalmat gerjesztvén, az egymás ellen támadt basák ügyét maga eleibe terjesztetni kívánta. Mehemet Ali e' felszólításra hadra készüléssel felelt, 's a' helyett, hogy seregét Syriából, a' szultán parancsa szerint visszahívta volna, folytatta az ellenségeskedést. A' szultán tehát Mehemet Alit száműzte, fíjjával, Ibrahimmal, együtt, 's Hussein basát, anatóliai főtábornokot, nevezte ki Egyiptom, Candia és Abyssinia helytartójokká. De csak ez is volt mind, mit az erőtlen szultán Ibrahim ellen tehetett, ki többek közt St. Jean d' Acret 6 hónapi vivás után megvette. Később Jaffától Tripolisig terjesztette ki, 30,000-ed magával, atyjának hatalmát. 13 Jun. a' roppant Damascus is megadta magát. Hasonlóul Ibrahimnak engedé Aleppot, Antiochiát, Alexandrettét 's Adanát Hussein basa, ki helyébe a' nagyur Resid Mehmed basát nevezte ki főtábornoknak Mehemet Ali ellen. Resid basa még szerencsétlenebb volt, mint Hussein, mert 21 Dec. 1832 Koniahnél, mintegy 50 mf-re Konstantinapolytól, nem csak megveretett az Egyiptomiaktól, hanem el is fogatott. Ezen tetemes veszteség következésében 2 Jan. 1834 Mah-

mud szultán tanácsgyűlést tartott, mellyben elvégeztetett, hogy elfogadható feltételek alatt béke köttessék 's a' Mehemet Ali 's fija Ibrahim ellen kimondott száműzés huzassék vissza. Illy szorultságában a' szultán Oroszországhoz folyamodott segítségért 's 20 Febr. megjelent a' 4 lineahajóból, 4 fregátból 's 1 briggból álló orosz hajóereg a' Bosporus torkolatjánál, Lasareff admiral alatt. Mehemet Ali mindazáltal nem ijedt meg 's midőn azzal fenyegettetett, hogy Francia—'s Angolországok hajósereget küldendének ellene, ezt felelé: Őreg vagyok ugyan, de elég ifju arra, hogy fegyveres kezzel essem el. A' szultán most orosz gyalogságot is kért a' főváros védelmére, 's 5000 orosz katona szállítottatott Bujukderébe Odessából. A' békekötési alkudozások azonban közben szakadatlanul folytak 's 4 Maj. megbékélt a' szultán Mehemet Alival, ki az egyiptomi helytartóság birtokában meg hagyatott, egész Syriával, Damascussal és Aleppoval, 's Candia szigetével megajándékozott; fija Ibrahim pedig az abyssiniai helytartóságot kapta, a' dsiddai sandsakban 's mekkai Seich-ol-Harem hivatalában megerősítetett, végre az adanai kerülettel is, bár sokáig vonakodott a' szultán, megajándékoztatott, mint haszonbérllő. Erre az Oroszok Odessába visszaeveztek, az Egyiptomiak pedig honyokba visszatértek. — Igy valósítá Törökország azon igazságát, hogy a' melly nemzet az előhaladó kor szellemére nem ügyelvén, hajdani előítéleteihez vakon ragaszkodik, előbb utóbb az idő tengelyébe akad 's nem csak megrenditetik, de gyakran fel is forgattatik !!!

Az Osmanok birodalmának mintegy 47,000 nsz. mf-ön. (Mengin szerint) 23 mil. lakosa van; ezek közül 9,000 nsz. mf. 9½ mil. lak. Európában, 22,000 nsz. mf. 10 mil. lakossal Azsiában, 16,000 nsz. mf. 4 mil. lakossal Afrikában (név szerint Egyiptomban 's Nubiában) esik. A' Törökök (kik alatt Osmanok, Tatárok, Turkmanok és Arabok értetnek) száma a' birodalom minden részeiben öszvesen 10 mil-ra teelik. Európában a' népességnek csak $\frac{1}{5}$ részét teszik Törökök. A' többi lakók keresztények, többnyire görög vallásuak. Nemzeti különbséleségekre nézve a' török birodalom lakói: 3,500,000 Török, bizonytalan számú de kevés görög vagy Hellen a' szigeteken, 400 000 Moldvai 's Oláhországi, 750,000 Arnauta és Albaniai, 450,000 Serviai, 250,000 Bosnyák, 800,000 Dalmata, 80,000 Rácz, 40,000 Horvát, 510,000 Belgár, 300,000 Zsidó. Európai Törökországnak határai: az orosz birodalom, Erdély, Magyarország, Galicia, Illyria, Dalmatia, Görögország, 's az adriai tenger, Archipelagus, és földközi tenger. A' fekete tengeren főuraságot most Oroszország gyakorol. A' Bosporus (l. e.); Márványtenger 's a' Dardanellák szorosa, a' görög vizekkel együtt, minden európai kereskedő hajók előtt nyitva állanak, mellyek orosz kikötőkbe szándékoznak evezni. Az ország fekvése nagy partmellékénél és sok öblénél fogva a' napkeleti kereskedelemre nézve felette fontos és éppen ugy biztosittatik folyóvölgyei (a' Száva és Duna) által a' határszéleken, mint a' Balkan (Haemus) magas láncza által, melly az Emíneh fektől az illyriai bérzsig terjed 's mellyel a' Rhodope, Pangaeus 's más Görögországot keresztülhasítók öszvefűgésben vannak. Különválva áll a' Monte Santo vagy Arnos (l. e.). Azsiái Törökországnak határai: Persia, orosz Kaukazia, Arabia, a' suezi földszoros, melly azt Egyiptommal öszveköti 's a' földközi tenger. Öriényország bérzeiről ömlik alá az EUPHRATES (l. e.) és Tigris, mellyek Bassoránál egyesülvén a' persiai öbölbe öntik vizeket; Anadoliban a' Kisil Irmak (Halys) nevezetes, melly a' fekete tengerbe foly 's Palaestinában a' Jordán; ez a' vulkáni kitörések által származott, 12 mf. hosszú, 1—2 mf. széles halt tengerbe ömlik, mellynek sóval, szurokkal, 's bűdöskővel vegyes vize láthatólag sehova se foly le. Főhegyek: Natoliában a' TAURUS (l. e.), Syriában a' Libanon, Antilibanon 's m. Legtöbb tartomány Irak Arabi; délkeleten nagy pusz-

ták terjednek el az arabiai félszigetig. Török Afrikára nézve I. Egyiptom. Az égalj mérséklett éjszakon, szelid és frissítő közepén 's forró a' déli tájékokon. Legszerencsésebb égalj alatt fekszik az 1829 szabaddá lett hellen félsziget, hol ember, állat 's növények egyenlő szépséggel 's teljességgel tűnnek ki. Legnyomóbb levegő leng Mesopotamiában és Egyiptomban, hol fuj a' bádjasztó Samum (I. SAM) égető pusztaságokon keresztül 's hol tanyáz a' döghalál. Mindenik égalj buján termi meg itt növényeit. A' rum-ili buza, a' Haemus déli részén termő 's egyiptomi riskása, a' makdoniai pamut és dohány, az arnauti és anadolii selyem, a' boeotiai buzér, az anadolii fige, safrán, gubacs és tajtékkó, az egyiptomi szenneszlevél, szalamia és vadsáfrán, a' chiosi miztiks, cyprusi bor, az anadolii angorai kecskeszőr, mesopotamiai földbalzsam, oláhországi gyapju 'st. nevezetes portékák a' külföldel kereskedésben. Ezeket kívül van opiuma, salétroma. A' bányászság egészen el van mellőzve. Egyébiránt a' természetnek kevés adománya dolgoztatik fel az országban; mindazáltal egyes mesterségek jelesen üzetnek, mint szattványkészítés, veres fonalfestés (kiváltképpen Thessaliában), pamut- és szőnyegszővés. Az Osmanok és Görögök híres aczél miveket is készítenek, p. o. igen jó kardvasakat. A' Török megveti a' földmívelést 's meghódított népekre bizza azt, mellyeket kirabol, ha észreveszi, hogy gazdagok 's tehetősek. Csak ott, hol a' barbarnak nincs hatalma, mint a' Drusok tartományában a' Libanonon, vagy a' kova Osman nem mégyen, mint az Archipelagus némelly szigeteire, mutatkozik nagyobb munkásság. A'zsiában csak a' városok szomszédságában láthatni földmívelést; a' folyók partjain lévő meszeterjedő térségeken rabló pásztornépek kóborolnak. A' birodalom lakói legkülönbfélebb nemű, egymást költsönösen gyűlölő vagy utáló népek kinszerítés és félelem által öszveköttöt keveréke. 1) Az ország urai minden SUNNITÁK (I. e.), mint az Arabok, Tatárok és Turkománok, kiváltképpen pedig a' Törökök, természeti erejénél fogva erős és political-vallásos rajoskodása által még mindég lelkesített nép. Legszámosabbak az éjszaki ázsiai tartományokban. A' hitetleneket, mint kutyákat vagy disznókat, megvetik, kik közt, mint első hódítók, vad szerepjeket most is folyvást játszák. Ezen nép karaktere csupa ellenkező vonatokkal teljes. Ugyanazou időben, külső környülállások hatásához képest, vitézek és nyulszivűek, jó indulatuak és vad természetűek, erősek 's gyengék, bátrak és lomhák. A' nagyok az udvarnál, seregnél és tartományokban kevélyek és csuszók, bizodalmatlanok és háladatlanok. Altalánoson a' Török éppen olly tudatlan, mint hideg verű 's érzéketlen. Nem gondolkozik nnokáinak javokra szolgáló intézetekről; mert egy népnek sincs több meggyőződtsége a' felől, hogy a' földön minden változás alá van vetve, mint a' Töröknek. 2) TURKOMÁNOK (I. e.) Örményországban, Anadoliban 's a' birodalom belsejének folyóvölgyeiben. 3) TATÁROK (I. e.), kik Krimből költöztek a' Duna-melléki tartományokba. 4) ARABOK (I. e.) 5) KURDOK (I. e.) 6) Görögök imitt amott a' szigeteken, mivel Görögországot (I. e.) a' porta elvesztette. 7) Örmények (I. ÖRMÉNYORSZÁG), kik mint kereskedők 's kézművesek csaknem minden tartományban elszéledtek. 8) KOPTUSOK (I. e.) Egyiptomban. 9) Szlávok több nemzetségben, mint Albániaiak (I. ALBANIA) vagy ARNÓTOK (I. e.), Bosnyákok Bosnyákországban, részint Muhamedánok, részint kath. Keresztények, SERVIAIAK (I. e.) vagy Rácok, Bolgárok (I. BOLGÁRORSZÁG), MONTENEGROK (I. e.) 10) DRUSOK (I. e.) a' Libanonon. 11) Zsidók. 12) Oláhok. 13) Czigányok, 's több esmeretlen eredetű népek, kiváltképpen A'zsia hegyei közt. Udvari 's írói nyelv az arab. (L. TÖRÖK NYELVE ÉS LITERATURA.) Konstantinápolyban vannak görög, örmény és zsidó könyvnyomtatások; de török csak egy van, honnan sok író (kodjakian) foglalatoskodik a' kalendáriom,

korán 'sat. leírásával. Ezek Konstantinápolyban sokat tehető czéle-
gyesületet képeznek. Az ULEMA (l. e.), azaz, törvénytudók egyesüle-
te, melly egyszersmind a' papi rendhez tartozik, csaknem egyetlen
birtokosa a' tudósságnak. Még most is Ptolemaeus vezetője a' föld-
leírásban, Aristoteles a' természettudományban 's természet historiá-
ban. A' szultán udvarában van egy történetíró 's a' status dolgaiban
még most is megkérdeztetik az udvari astrologus. A' képző mester-
ségek megvettetnek, mivel a' korán emberi alakok képzését tiltja.
A' muzsika lármás és éretlen, mindazáltal jó tánczosnók találtaknak.
5 Nov. 1831 olta ujság jó ki Konstantinápolyban, francia és török
nyelven *Le Moniteur Ottoman* czim alatt.

A' statusszerkezet politicai törvények (kanunnane) 7 gyűjteményén
alapul, 's általánosan napkeleti. A' padisah, mint khalifa, egyesíti
magában a' legfőbb egyházi méltóságot a' legfőbb világi hatalommal.
Alattvalóinak életén 's vagyonán korlátlanul uralkodik, kiváltképpen
a' fővbb statusisztekén, kiket önkénytelen letehet 's kivégeztet.
Ezek megcsókolják azon sinórt, melyet a' nagyur megfojtásokra küld,
ki vagyonoknak természetes örököse. A' szultán tetszése szerint hoz
törvényeket, a' nélkül, hogy magát alájok vetné azoknak; csak a'
köz véleménytőlí félelem, ha e' lázadásá fajul el, 's a' korán korlá-
tolják akarátját. Minden alattvaló egyenlő előtte, mert mindnyájan
rabszolgái. Egy francia író a' török országlást következő szavakkal
írja le: Un despotisme absolu, tempéré par le républicanisme (tökéletes
despotismus, melyet az országlók meggyilkoltatása korlátol.) A' nép-
nek nincsenek jogai. Csak érdem vagy kedvezés és fortély emelik a'
legalacsonyabb születésűt legfőbb hivatalokra. Nincs örökös nemes-
ség. Az uralkodás joga örökös Osman nemzetségében; de gyakran
a' nép akarátja 's janicsárok döntötték el a' választást. Ha Osman
férjfiui maradéka kihalnak, a' hajdani tatár khánok nemzetsége jut
az országlásra. Asszonyok nem uralkodhatnak. A' padisah nem ko-
ronáztatik meg, hanem csak Osman kardjával övedztetik körül, mi-
után Muhammed hitvallásának fentartására megesküdt. Haremének
odalikai nagyobbára született Circassiaiak vagy Georgiaiak; mert
szabad születésű vagy török személy nem mehet a' harembe. Ezek
közül választja a' szultán (Ibrahim olta) 7 nőjét (kadin.) A' hét köz-
zül az, mellyik legelőször férjfi koronaörököst szül, Chakessi Sul-
tánának nevezetik: a' többi hercegek anyjai Sultana Chakessi nevet
viselnek; az országló szultán anyja vagy Sultana Valide, nagy elő-
jogokkal él. E' nem záratik az Eski Seraj fafai közé 's évenként 500,000
piaster (258,166 tall.) jövedelme van. A' hercegek mindnyájan a'
Kafesben (kaliczka) neveltetnek heréltek 's odalikok közt. Mindenik ta-
nul valamelly mechanikai mivészséget vagy kézi mesterséget; de minden
országlónak multhatlanul szükséges esmeretekben járatanok maradnak.
Más kinézések nincs mint a' szultánszék, vagy a' Kafesben leendő meg-
halás. A' szultán leányai sultanáknak neveztetnek 's szokás szerint
már bölcsőjökben eljegyeztetnek vezéreknek, basáknak vagy más na-
gyoknak; de férjfi gyermekeik a' birodalom alaptörvénye szerint, mi-
helyt világra jönnek, halálra ítéltettek, mert pupjok nem köttetvén meg,
vérek elfoly. Az udvari kar minden heréltekkel, asszonyokkal, ör-
zökkal 'sat. 10,000 személyből áll. A' külső udvari kar a' fő ud-
varmesterei hivatalból, 7 kamarából, udvari tisztségekből, 2000 főre
menő testőrből (a' bostangik eddigi csapatja 1826 eltöröltetett), meg-
hittekből vagy czimes méltóságviselőkből (hova a' némák, törpék,
hangmivészek, audientia urai, kengyel urai 'st. tartoznak) áll. A'
belső udvari kart teszi: a' harem, asszonyaival, feje 's fekete he-
réltjeivel, kiknek fejei, a' kislár-és kapi agák, mint a' szultán leg-
előkelőbb meghittjei, nagy befolyással bírnak; továbbá a' nagyvezér
's az ugy nevezett magas vagy fényes kapu (porta), melyet a' kiaga

begnek vagy belső miniszternek és a reis-effendinek vagy külső dolgok miniszterének cabinetei képeznek. A mostani padisah czime ez: Mi szultán, szultán fija, chakan, chakan fija, II Mahmud szultán, khán győzedelmes Abd-ul-Hamid szultán fija, a világ teremtményének's örök lénynek végtelen kegyelme, 's Mohammed Mustafának, a proféták legfőbbikének, kit isten áldása halmozzon, eszközlése 's nagy csudája által, Mekka, Medina és Kuds városok, mellyek felé fordul az egész világ arczal, ha imádkozik, szolgája 's ura, három nagy város, Istanbul, Edreneh és Burssa, mellyeket minden fejedelem irigységgel tekint, padisahja 'sat. A' birodalom czimere, mellyet II Mohammed Konstantinápoly elfoglalása után vett fel, zöld paizs nevedő ezüst félholddal. Erdemes Európaiak számára III Selim 1799, Nelson Abukirnál nyert győzedelmekor a' fél hold rendjét alkotta 3 osztállyal. Nelson, Sebastiani 's más külföldiek ékesítették vele. A' statuskormány napkeleti. A' szultán nevében a' nagyvezér uralkodik, vagy ennek távollétében a' kaimakán; mindazáltal a' serailban lévő fortélyoskodásoknak is, mellyek a' heréltek és számos asszonyok közt szoktak létezni, nagy befolyások van abba. A' legfőbb statustanács, diván, a' nagyvezér előtűlése alatt a' seraj második udvarában tartatik. A' közönségest a' birodalom legfőbb tisztviselői (a' kiaga beg, reis-effendi, defterdar vagy finanszminister, kapudan basa vagy nagyadmiral, tsaus-basi vagy végrehajtó hatalom minisztere) 's a' haderő agái teszik; a' rendkívüli divanba más személyek is, kiváltképpen a' mufti, meghivatnak. A' tartományok, Moldvát és Oláhországot kivévén, mint a' két fővárost, Istanbult és Edreneht (Drinápolyt) is, elosztatik 25 ejaletre, pasalikra vagy helytartóságra (290 sandsakkal vagy zászlóval), mellyek közt a' rumilii, anadolii és damasi helytartók beglerbeg czímet viselnek 's 3 lófarkot vitetnek magok előtt, melly joggal a' kapudan basa vagy nagyadmiral is bír; a' többi basák csak kettőt viselnek. A' tartományokban lévő basáknak is van divanjuk, melly mint a' statustanács úgy van alkotva. Egyébiránt hatalmok, ha csak a' hatalmas ulema gátot nem vet, határtalan, 's egyetlen köteleztetések abban áll, hogy a' nagyurnak adózzanak. Néha mindazáltal elmozdítatnak helyekből, ha a' türhetlen adók miatt elkeseredett nép fellázad, vagy az ulema felkel ellenek; gyakran csak azért is, hogy makacosságok megbüntetésék, gyanakodásból 's hogy vagyonok elfoglaltassék, midőn rendszerint megszínőroztatnak. Jun. 1827 mindazáltal a' basáktól elvetetett a' legfőbb polgári kormányzás a' tartományokban 's különös polgári kormányzók rendeltettek ezekbe. Katonai tekintetben mindenik basaság sandsakokra osztatik. Ha háboru tört ki, eddig a' sandsakban lakott JANICSÁROK (l. e.), SPAHIK (l. e.), ZAIMOK és Timarioták köteleztettek a' sandsakbegnél, ki a' basa parancsolatjára várt, megjelenni. A' basaságok vagy helytartóságok torábbá musselimkikre, voivodolikikre és agalikikre osztatnak. Némelly tájékokon, p. o. Görögországban, basáktól független musselimkik és agalikik voltak, úgy, hogy ezen kerületek parancsnokai, az igazságszolgáltatást kivévén, minden országlási jogot gyakoroltak; ezen hivatalok közül némellyek bizonyos nemzetségeknek voltak áttadatra örök időkre. Minden status-, polgári és főbenjáró törvények forrása a' koran; a' törvénykönyven (multeka) kívül használtatnak az ulema sok magyarázatai is. A' mufti nem csak főpap, hanem a' törvények legfőbb magyarázója is. Ítéletei (Fetfah) össze gyűjtetnek. A' legfőbb törvényszéket, divan chanebet, a' nagyvezér hetenként 4-er tartja palotájában, vagy ha a' nagyvezér jelen nincs, a' tsaus-basi. Az alsóbb törvényszékeken a' molla szolgált igazságot, a' kisebbekben a' kadi. Ezek alatt vannak a' musselimok vagy ítéletmondások végrehajtói. A' törvényszolgáltatás éppen oly egyszerű, mint gyors és kemény. Legközönségesebb büntetések: pál-

czázás, akasztás, vízbe-fulasztás, megsinórozás, nyársba-huzás. Tanuvásárlás legnagyobb gonoszság. — Az egyháznak feje a' szultán, mint khalifa 's ennek nevében a' mufti, kit a' szultán emel hivatalra, 's innen még is foszthat méltóságától. A' nagyobb városokban a' mufti almuftikat nevez ki. Utána a' kadileskik, mollák és kadik jönnek, mint az ulema legnevezetesebb tagjai. A' papság világi 's klastromi papokra osztatik. Amazok (az imanok, danismendek és talismanok) végzik az isteni szolgálatot a' mecsetekben, dsamikban (a' nagyurtól a' fővárosokban épített templomokban). Ezek (klastromi papok), a' dervisek, 30 különböző rendet képeznek. Minden más vallásfelekezet, noha nyomatva 's megvettelve, szabadon gyakorolja hitvallását egyházaiban 's patriarchák, érsekek és püspökök alatt vannak. — A' status jövedelmei a' miribe vagy status kincstárába folynak 's Campenhausen szerint 84 zacskóra vagy 42 mil. piasterre, Eton szerint 40¹ mil. forintra mennek, mellyek a' kharadsból (mind a' hitleneektől fizettetni szokott főpénz, mind a' hasonlóul hitlenenek földbirtokának jövedelmeitől járó adó), tizedből (mellyet Muhammed követői az istentiszteles költségeire fizetnek), vagyonadóból, vámokból, monopoliumokból, bányász- 's pénzregalékból, tartományi taksákból, 's a' moldvai és oláhországi hospodárok adójából jönnek be. A' mirit mintegy 70 mil. for. adóság terheli; legtöbbször a' szultán saját kincstárának, its hazénak, tartozik, mellyekbe mennek az uradalmok hasznobérei, az ajándékok és zsárolmányok, mint a' letettstatustisztek gazdagságai is. — A' szárazai erő Maj. 1828 68,000 europai lábura állított katonából 's a' többit is hozá számlálván, 138,000 gyalogból, továbbá 40,400 emberrnyi egyes csapatból 's 196,500 lovasból állott; az öszves haderő 374,900 embert tett, kik közül, 240,000 csatamezőre állittathatott az Orószok ellen. Legfőbb tábornok a' nagyvezér; az egyes csapatoknak agák parancsolnak; a' tartományi seregek basák és sandsakok parancsnoksága alatt vannak. A' tengeri erő, melly Maj. 1828 24 lineahajóból, 21 fregátból, 40 kisebb hajóból állott, 2000 ágyuvat 's 5200 hajós legénnyel, 's mellynek a' kapudan basa parancsol, tiszteinek számára III Selim mathematica iskolát alapított. Mivel a' tripolisi és tunisi (1830 előtt Algir is ide tartozott, de ekkor francia kézre került) katonai köztársaságokban Törökök az urak (I. BARBAREKKEK), tehát ezen statusok is a' szultán felsősége alatt vannak, legalább különös firmanjai által megtiltotta az orosz, austriai és porosz hajók kirablását. — L. Hammer *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (2 rész. Bécs 1815), ugyanennek *Geschichte des osmanischen Reichs* (Pesten, több köt.); E. Palla *Hist. abrégée de l' Empire ottoman* (Paris 1825); a' katonai alkotmányra nézve Marsigli 's az egyházi dolgokra nézve Muradgea d'Ohsson munk. (*Tableau général de l' Empire Ottoman*, par M. . . . d'Ohsson, Paris 1—4 rész 1788—1790, 's 5—7 rész 1824); Tott, Lady Montague, Olivier, Eton, Thornton irományaikat; Hammer *Konstantinopolis und der Bosphorus*; Stürmert, Mellinget, Forbint, Choiseul-Gouffiert, Pouquevillet, I. Carnet (*Letters from the east*, Lond. 1826, 3 rész.), de Beaujourt (*Voy. milit. dans l' empire Ottoman*; Paris 1830, 2 rész. 1 atl.); Lassú *Török birodalom stat., geograph és hist. leírása* (Budán 1829 földabr.). A' török birodalmat 's Görögök lázadását tárgyzazzák: *The establishment of the Turkish Empire* (London, Murraytól, némelylek szerint lord Russeltől, 1828); *Moeurs turques au dix-neuvième siècle*, Konstantinápolyban szül. Pa-leologus Gergelytől (Paris 1827); I. Emerson *Picture of Grece in 1825* (Lond. 1826, 2 köt.); Fontanier *Voyages en Orient, entrepris par ordre du gouvernement franç. de l' année 1821 à 1829. Turquie d' Asie, Constantinople, Grece* (2 köt. Paris 1829); J. Fuller *Narrative of a tour through some parts of the Turkish Empire*

(Lond. 1830); Louis Dupré *Voy. à Athènes et à Constantinople* (Paris 1830, rajzol.); Mac-farlane *La Turquie en 1828 et 1829* (angolból földabr. 3 köt. 2 kiad. Paris 1830); Raczynski *Malerische Reise in einige Provinzen des osman. Reichs* (az eredeti lengyel nyelv. 1821, 80 jeles rézm. és földabr., ném. 1824, olcsóbban Hagentól Borozsló, 1825); R. Walsh (angol követség káplánja Konstantinápolyban) *Reise von Konstantinopel durch Rumelien, das Balkengebirge, Bulgarien, die Walachei, Siebenbürgen und Ungarn* (angolból W. A. Lindautól Dresd. 1826); *Reisebilder aus der Levante* (angolból R. Lindau 1828 Dresd.); katonai tekintetben *Der Türkenkrieg*, az 1828—29-ki táborozásokról; az austriai katonai folyóirat 5—6 füz. 1825. — Jó földképek: *Carte génér. de la Turquie d'Europe, en 15 feuilles, dressée sur des matériaux, rassemblés par M. le lieutenant comte Guilleminet, directeur génér. du dépôt de la guerre, et M. le maréchal de camp de Tromelin etc.* Lapie fő ingénieur-földleirótól (Paris 1824); Vaudoucourt vezéré *Carté générale de la Turquie d'Europe à la droite du Danube* (3 kiad. 4 lap. München 1828); Schmidté *Kriegsschauplatz in der europäischen Turkey*, W. Jättningtől (Berl. 1828); *Charte des osmanischen Reichs in Europa* (9 lap. München 1828); a' csász. kir. fővezérkar által 1829 Mailandban kiadott, Weisz ezerekes-hadnagytól metszett *Charte der europäischen Türkei, mit einem Theile von Kleinasien* (21 lap.)

TÖRÖK PÉNZEK csak Konstantinápolynak II Mahommed által 1453 lett elfoglaltatása óta jőnek elő, a' korábbiak vagy persiaiak voltak török bélyeggel, vagy kufaiak, órab felirattal, melyeket a' bagdadi, damaski, kufai, cordubai kalifák verettek. Esmeretesebb pénzverő házak Konstantinápolyban, Alexandriában, Bagdában, Kahirában, Tunisban 's Tripolisban vannak. Allandó pénzláb a' Törököknél nincs, hol önkény szolgál törvényül. A' pénzeket (tiltván a' török hit emberi képezeteket) egy felől csak a' szultán neve 's czimere áll, más felől a' koránnak valamelly mondata. Legesmeretesebb török pénzek: a' piaszter (31 ezüst kr.), para (40=1 piaszter) 's asper (3=1 parával.)

TÖRÖK ÚTLEVEL, hajóútlevel a' földközi tengeren, ketté vágott útlevel, melynek egyik fele a' hajósnál, másik a' török vagy barbareski rablóknál van, kik ha keresztény hajóssal találkoznak, öszveveszik az útlevel két darabját, ha öszvegegyezik e'?

TORONTÁL, banáti vármegye. Határai: kel. Temes, nyug. Bács, éjsz. Csanád vármegyék 's dél. a' katonai határról. Csupa térség. Folyói: a' Tisza, Maros, Temes, Béga, melly a' Tiszába ömlésétől nem messze Karos nevet veszen fel. Csatornái: a' Béga, melly a' Dunára viszi a' banáti terményekkel megrakott hajókat, 's a' berzavai, melly az alibunári és illáncsi mocsárok vizének lecsapolására szolgál. Mind e' mellett is a' vármegyének csaknem $\frac{1}{4}$ részét borítják mocsárok, mellyen 60,000 ember élnetne el. Innen a' levegő ezen tájékokon igen egészségtelen. A' föld felette termékeny; különösen igen jó búzát 's egész Magyarországnak elég ritkását terem. Dohány is sok természetik. Juh, és ló 's szarvas marha sok tartatik. Nagysága 132 nsz. mf., mellyeken 292,746 ember lakik 20 m városban, 116 fal. 81 puztán. Ezek nagyobbára Oláhok, Ráczok, kevesebben Magyarok, Németek 's 5 helységben anyanyelveken beszélő Francziák; vallásokra nézve 140,920 Óhitűek, 65, 560 Kath., 1860 Luther., 1600 Reform., 450 Zsidók. Járása 4, mint a' nagybecskereki, törökkanizsai, nagyszentmiklósi 's ujjécsi. Főispánja ghyczy, assa- és ablancz-kürthi Ghyczy József ur Eő Mélt.

TÖRPEK csupán természet játéka, nem pedig külön emberfaj. A' régiek pygmaeusai, a' Commenson találta Quimók és más törpe nemzetségek csak képzelődés szüleményei. Nincs ugyan példa, hogy

valaha törpe rendkívüli ésszel birt volna, de többnyire még sincsenek minden tehetség nélkül. Fő karaktervonásuk, melly a' gyermekekhez még hasonlóbakká teszi, azon szembetűnő önszeretet és magas képzelet, mellyel piczin személyök iránt vannak. A' Rómiaiak néha tréfából még a' bajvivők közé is állítanak törpéket. A' konstantinápolyi udvarnál mindig egy sereg törpe van szolgálatban. Kik egyszersmind siketek, némák, vagy bennák, mint hívebbek, még többre becsültetnek. Mult század első felében még a' német udvaroknál is tartattak törpék 's néha az udvari bolondok szerepét játszák: de ma már az illy féle kedvtöltés divatból kiment. Legtovább vitte e' bohózkodást Nagy Péter császár, ki birodalma valamennyi törpéit összegyűjtette, 's a' törpék híres iakadalmát tartotta. — Természet-történetében törpéknek nevezetnek azon tárgyak, mellyek a' fajrendes magasságára nem nőnek; kertészességben pedig az olyan fák, mellyek oltás vagy saját ápolás által ugy neveltetnek, hogy derekuk fel nem nyulik, hanem törzsökükből mingyárt ágakat hajtának 's még is sok és jó gyümölcsöt teremnek.

TORQUEMADA, I. SZENTHIVATAL.

TORRES VEDRAS, előbb vár, most m. város 600 ház., 6 mf-re Lissabontól a' főországotan, melly Coimbrából viszen a' fővárosba. E' fekvése nevezetessé tette Torres Vedrast 1810. Innen kezdve t. i. a' Tejoig részint csinált, részint természetes erős pontok terjednek el, mellyekben 's mellyeken várta Wellington a' Massena alatt nyomuló, 70,000-ból álló francia haderőt. Wellington itt levő erős táborát meg kellett előbb venni a' Francziáknak, ha Lissabonba akartak menni. A' portugalli sereg helyzete kedvező volt, mert a' tengeren és Tejon élelem szállíthatott 's szükség esetében a' visszavonulást ezek könnyűvé tették, míg a' Francziáknak szükségét kellett szenvedniük, melly, a' felkelő nép minden malmot, kutat 's ételmet semmisítvén, naponként súlyosabb lett, 's több embert emésztett meg, mint a' legvéresebb ütközet. 444 ágyu védte az említett vonal tetőit 's 107 sáncz egyesítette annak egyes szakait, mellyekben 28,000 ember állott. Massena santaremi álláspontja szemközt nem kevésbé volt erős; hanem élelmi szükség miatt Massena 4 Mart. 1811 kényszerített visszavonulni, éppen azon pillanatban, midőn Wellington új erőt kapván Angolországból, az elgyengült ellenséget meg akarta támadni. A' torres vedrasi vonal megmentette Lissabont 's Wellington támadó rendszerének szabad mezőt nyitott fel.

TORRICELLI (Evangelista), híres philosoph és mathematicus, szül. 1608 Faenzában. Castelli prof. alatt tanulta a' physicát, 's miután Galileinek mozgásról irt munkáját megolvasta, maga is irt e' tárgy felett egy értekezést 's azt Galileinek megküldötte. Ez bámult, 's magához hívá a' szerzőt. Azonban a' nagy emberrel nem soká társalkodhaték, mert az már három hónap mulva mh. 's ő vissza akara térni Romába, de II Ferdinand nagyherczeg Florenzben mathesis és philosophia-tanítónak tette, melly nagy törekvéssel folytatott hivatalában a' kora halál elragadá 1647. Azonban eleget tett arra, hogy nevét az első természettudósok közt örökítse. 1644 kiadá *Trattato del moto* és *Opera geometrica* (Flor. 4), mellyekből megtetszik, hogy a' tudományt saját felfedezésével tetemesen gazdagította. Nagyító üvegeket 's messzelátó csövekhez kívánatú lencseüvegeket nagy tökéletességgel készített. Pontosan felszámálta ezeket Tomaso Bonaventuri *Lezioni academie* (1715 Flor.), 's egyszersmind T. életrajzát is kiadta. T. tisztán irt anya nyelvén, 's kellemes társalkodásáért mindenki szerette. — Torricelli ürje, legfontosabb felfedezés, mellyel T. a' természettudományt bővítette, ez a' LÉGMÉRŐ (l. e.) theoriája. Torricelli csöve maga a' légmérő.

Torso magy. magtok, gyümölcs bele, mint alma v. dióbél. Teszi még, valaminek derekát, tőkét mint ember, fa dereka, fatőkéje. Innen van általvéve a torso, derekára tőkéjére olly állványképek vagy szobornak, mellyről fő, kar, láb letört 's ezeknek hijával van. A torso így műszó lett. Hercules torsója, Romában a vaticanum belvederejében, Hercules állványának híres töredéke, mellynek idomai azt mutatják, hogy azon állvány a régi világnak egyik legnagyobb remekműve volt. Következéleg ír erről Winkelmann: legfeletébbi összetördeltetésében csonkításában is úgy mutatkozik ezen állványkép, ámbár se kar, se láb rajta, azok előtt, kik a művészség titkaiba beható szemmel tudnak pillantani, mint hajdani szép tükelyének visszasugárzó fénye. A művész e Herculesben legfőbb eszképét alkotá le egy a természetnél felebb emelt testnek, 's a tökéletes férjfi korra jutás kellő közepében lévő természetet mutatta. Ültében volt, mint a fennmaradt rom helyzéséből ki lehet venni 's felemelt feje valaminek támaszkodni látszik. Azt lehetne állítani, hogy ezen Hercules inkább korából való a művészség legmagasabtra emelkedtének, mint Apollo maga. Egy görög felülirat Apolloniusnak nevezi művészt, Romában akadtak rá a 15 száz. vége felé. R. A.

TORSTENSON (Leonhard), svéd hadvezér és országtanácsnok, ortalai gróf, Torstenában szül. 17 Aug. 1603, mh. Stocholmban 7 April. 1651, Gusztáv Adolf oskolája legjobb nevedékeinek egyike 's a harminczéves hadban jeles hadvezér. Mint a kir. testőr kapitánya, 1630 fejedelmével Németországba jöve, ez és később Banner alatt minden táborozásban részt veve 's kitetszőleg. Wallenstein nürnbergi táborának vivatásakor (24 Aug. 1632) T. elfogaték 's bajor Maximiliántól 6 hónapig tartaték nedves tömlőczben Ingolstadtban. Ez egészségét igen megrongálá. Wallenstein eszközlé kicserélését. 1639 Svédországba visszamenvén, országtanácsnokká nevezeték 's Banner holta után 1641 a németországi svéd sereg vezérlése rábizaték. Itt Svédország ügyét roz állapotban találá, csaknem minden szövetséges elpártolt attól. T. pénzt 's új sereget hozván magával, olly nyomasan folytatá a hadat, hogy ennek mezeje a császár örökös tartományi lettek. Sweidnitznal (21 Maj. 1642) szerencsésen ütköze meg a császáriakkal; de az ellenség nagyobb ereje előtt Saxoniába kelle vonulnia. Itt Leipzigt vivá (2 Nov. 1642) Breitenfeldnél azon tájékon, mellyen nyéré Gusztáv Adolf első győzdelmét, a császáriakat, kik 9000-ret vesztének, megveré, mire egész Saxoniának ura leve, 's ismét Schlesiába és Morvába csapa. — A dán országlás azonközben, már régolta ellenséges indulattal levén Svédország ellen, 's arra törekvén, hogy e Németországban semmit se tartasson meg foglalmányiból, a Sundonáltevező svéd hajók megmoztatása, mellyet Dánország parancsolt, nyilvános háborut szült a két ország közt. T. Dec. 1642 véletlenül Holsteinra csapott Schlesiából, 's Glückstadt és Krempe erősegeken kívül a holsteini egész szárazt elfoglalta. Torstenson ezen zordon évszakban tett, 100 mf-nél hosszabb utja mindég bámulást érdemel. A vezérnek ritka észtehetségén kívül, abból kimagyarázható ez, hogy a hadseregekben akkor sokkal több lovasság volt, mint későbbben 's hogy élelemtárak nem vitettek, hanem, mint újabb időkben, zsarolásból éltek. Gallas csász. vezér nyomon követé ugyan Torstenson, reménylén, hogy a Svédet Jütlandban és Schleswigben megéhezteti, de T. hihetlen gyorsasággal Németországban termett, hol a császáriak annyin veszték el éhség miatt (minden eltakarittván előlük), hogy csak kevesed magával mehete Gallas Csehországba. T. merész táborozása sietteté a bromsebrői békét (23 Aug. 1645) Dán-és Svédországok közt, ez utolsónak nagy hasznával. Most T. Gallas után nyomula Csehországba, Rákóczi erdélyi fejedelemmel, ki a császár ellen fegyvert fogott,

szándékozáván egyesülni. Hatzfeld és Götze császári vezérek akadályozni akarák ezt, de T. 24 Febr. 1645 Jankowitznál 9000-et ejte el seregekből 's olly közel jöve Bécshez, hogy e' várossal szemközt állt 's a' Dunahidnál ásott sánczot elfoglalta. A' Svédok akadály nélkül egyesülének Rákóczival Austriában; de e' nem sokára hékét köte a' császárral 's T. hijában vivá Brünn. Kösztvényben szenvedvén, gyakran gyaloghíntóban vitete magát ütközet alatt. E' nyavalyája miatt kéntelenítették 1646 a' fővezérségről is lemondani, Svédországba viszszaemenni, hol Kristina királynétól grofrangra emelteték 's több tartomány helytartójjává nevezteték. 48 éves se vala egészen, midőn meghalt. T. nagy és szerencsés hadvezér, 's tudományoktan jártas és ezeknek 's a' művészségnek buzgó pártolója volt. Alatta a' hadakozás szelidebb természetet vett. L. Lundblad *Swed. Plutarch* (I rész. ném. Stralsund 1826).

TÖRTÉNETI, I. HISTORIAI.

TÖRTÉNETÍRÁS (Historia). A' történetírás a' külső tapasztalás egész nagy körének, melly jelent 's mutat, azaz, minden jelenetet egymás mellett közben 's minden változást egymás után időben magában foglal, tudományos előadása. A' jelenkor előadása leírásnak, a' multságé elbeszéletnek neveztetik. A' leírás a' jeleneteket 's változásokat közben, az elbeszélet a' multnak történeteit időkövetkezés szerint adja elő. Ezen általános rajzolat szerint a' leíró historiai stylus a' természettelírást (nem természethistoriát) 's geographiát vagy földleírást, az elbeszélő historiai munka pedig a' természethistoriát és emberek történeteit terjeszti előnkbe. A' természethistoriához tartoznak: a' száraz, tenger, állat, 's embernek történetírása a' természeti alkotás különbözőségei 's változásai szerint; az emberek históriája ellenben mind azon változásokat 's megtörtént dolgokat foglalja magában, mellyek a' szabadságnak közvetlen műveletei. A' történetírás e' tekintetben vagy egyes emberek, vagy egyes nemzetiségek, társaságok, népek, országok és statusok történeteinek előadása (specialis historia, vagy végre közönséges (az emberi nemzet öszveségének históriája) történetírás. A' történetírásnak időszakokra osztva, négy főszakai vannak: régi, közép, új 's legújabb történetírás. A' régi az emberi nemzetnek e' földön származásával, vagy, ha a' critica és oklevelek által hitelesített, 's bebizonyított históriától vesszük, az első statusok és országok létre jöttével kezdődik 's a' nyugoti romai birodalem végpusztultával (K. u. 476) végződik. A' közép szak innen Amerika felfedeztetéséig (K. u. 476-tól 1492-ig) megyen. Az újabb a' három utolsó századot foglalja magában a' francia lázadásig (1492—1789) 's a' legújabb Europa változásait adja elő a' francia lázadástól időnkig. Ha az egyes historiai tudományokat rendszeresen szerkeztetni 's költsönös viszonyokat meghatározni akarunk, ugy azokat historiai alaptudományokra, készítő, származó és segédtudományokra kell osztanunk. Ezen osztályelv szerint csak a' közönséges történetírás és statistica tekintethetnek historiai alaptudományoknak, mert e' kettő által merittetnek ki a' mult és jelen két historiai alapfogalmait. A' közönséges történetírás minden, emberi szabadság által előállított tettet 's megtörtént dolgot foglal magában a' mult köréből, szükséges öszvefűzésben; a' statistica pedig a' statusoknak 's föld kerektsége országainak jelen political állapotját adja elő, belső és külső életeknek szükséges feltételei szerint. Ezen értelemben mondja Schlözer *Theorie der Statistik*-jában: A' történetírás folyvást menő statistica 's a' statistica álló történetírás; de helyesebben nevezte volna a' statistica a' statusok jelen szempillantási rajzolatjának. Ezen két historiai alap- és főtudomány után az előre-készítő (propedeuticae) hist. tudományok következnek, mellyek nélkül t. i. amazok tudományos formára nem emelkedhetnek 's belső szük-

séges öszveköttetésében elő nem adathatnak. Források tudománya 's critica tehát első-, régi, közép és újabb földleírás második 's chronologia (időszámolás tud.) harmadik historiai készítő tudomány. A' származott historiai tudományok körébe tartoznak mind azok, mellyek, mint egyes részek, a' két főtudományokban foglaltatnak, de az egyenlő neműnek 's magában öszvefügőnek együve-álitása által önálló tudományos alakot öltöznek magokra. Ezen származott tudományokat következő négy részre lehet osztani: a) az ethnographia (népek történetírása, a' föld egyes népei kifejlésébeni 's kiképződésébeni tulajdoninak előadása, testi 's szellemi individualitások szerint, nem tekintvén arra, mik a' népek positiva formák, mozaarchiai és köztársasági szerkezetek, positiva vallások, nem különben nemzeti szokások 's szertartások befolyása által lettek; egyszersmind azon elenyészett 's még fenálló népek előadása, mellyek nem léptek által polgári élet társaságos állapotjába); b) a' statusok történetírása és különös (specialis) statistica (elenyészett 's fenálló, kicsiny és nagy statusok statisticája); c) a' pallérozottság történetírása (a' pallérozottság minden elágazásai szerint, a' nyilvános és különös élet, tudomány 's művészség tekintetében, tehát ide tartoznak: az archaeologia, közönséges és különös tudományi hist., egyes tudományok, egyes művészségek, egyes polgári rendek 's társaságok históriája, emberiség hist. 'sat.); d) a' legkülönösebb történetírás (historia specialissima), mellyhez számoltatnak az életírások (biographiák), characteristicák, általában egyesek életének történetírásai előadásai. A' történetírás segédtudományai végre azok, mellyek által 's legközelebb a' két historiai főtudomány 's azután különösen a' többi historiai tudományok tanulása könnyítettetik és segítettetik. A' közönséges és különös történettudomány segédjei ezek: 1) a' mythologia (a' mythusi idékorbán élt népeknek 's föld statusainak legrégebb valláshistóriája); 2) a' genealogia (nevezetesen nemzetségek 's házak eredetéről, terjedéséről és rokonságáról szóló tudomány); 3) a' heraldica (czimerek tudom.)]; 4) a' numismatica (pénztudomány); 5) emlékek tudománya, mellynek részei: a) az epigraphica (az emlékeken levő felyüliratok esmerete, ide számolván a' hieroglyphicát); b) a' diplomatica (oklevelek tudománya azon szabályok előadásával, mellyek szerint az oklevelek igazságát meg kell itélni); c) a' sphragistica (pecséttudomány, mint a' diplomatica gyámola); d) a' levéltártudomány (azon szabályokat foglalja magában, mellyek szerint kell az okleveleket levéltárakban rendezni 's tartani). A' statistica historiai segédtudományai 1) a' kamarai tudományok (gazdaságtudom., technologia, erdő- 's bányásztudomány, kereskedés tudománya); 2) a' politicalai tudományok (statusjog, a' statusszerkezetekre, nemzeti gazdaság, policzia- és finansztudomány a' statuskormányozásokra, általában a' politica a' statusok belső és külső élete feltételének kifejlődésére nézve); 3) a' positivum vagy practicum europai népjog (az egyes statusok közt fenálló eredeti szokásokra, egyezetekre nézve, mellyeken alapulnak költsönös viszonyaik 'st.); és 4) a' diplomatia, mint a' belső és külső dolgokbani főbb statusszolgálatra készítő tudomány (I. DIPLOMATIA, a' statustudományok czik. alatt 11 szám.). Mivel minden egyes historiai tudomány tulajdon czik. alatt jó elő, tehát itt még csak a' világ történeti leírásának fogalmáról 's különbéféle előadatásáról szükséges közelebbről értekezni. Ez azon hiteles és nevezetes történeteknek előadása, mellyek az emberi nemzet külső társaságos állapotját szükséges öszvefügése szerint képzették 's változtatták. A' világ történetírásában tehát csupán az ember az előadás egyetlen méltó tárgya, mivel szabadsága van 's ezen szabadságánál fogva külső társaságos állapotját képi és változtatja. De a' történetek, mellyeket a' földüpei 's egyes lényei előállítottak, végtelen sorából, a' közön-

séges történetírás azokat teszi tárgyaivá, melyek az emberi nemzet külső társaságos állapotjára nézve hitelesek és nevezetesekek. Hitelesek azon történetek, melyek tiszta és bizonyos forrásokból merítettnek; nevezetes pedig minden történet, mely az emberi nemzet külső társaságos állapotjának képződésére 's változására nyomos befolyással volt. Ha már a' világ történetírásának ezen hiteles, valóságosan megtörtént 's nevezetes történeteit, szükséges öszveköttetések szerint, elő kell adnia, tehát az előadásnak a' történetek szükséges következtetését és sorát, mint egy a' másból folyt 's újabb történetek alapja volt, olly világosan kell előnkbe terjesztenie, hogy a' történetírásnak mind egyes öszvefüggő részeiről, mind ezeknek meneteléről tökéletes megfogást kaphassunk. A' historicus annakokáért ugy tűn előnkbe, mint TÖRTÉNETNYOMOZÓ 's TÖRTÉNETÍRÓ (I. e.). Jollehet a' megtörtént dolgok, bár mint adassanak is elő, mindég ugyan azok maradnak, még se mind egy az, akármiképpen bányon is azokkal a' történetíró. Bizonyos történetírási módnak kell tehát lenni, mely szerint az előadott történeteknek elrendeltetniek, öszveállittatniok, hasonlítottatniok 's egymással öszveköttetniek kell. Ez a' mód: a) geographiai, ha az ember a' földnek vagy régi, vagy mostani, országokká és statusokká lett, political elosztatásából indul ki 's ehez köti a' megtörtént dolgok, melyek által azoknak korábbi időszakabani állapotja képezetett, előadását. Ezen móddal a' régibb és közép történetírásra nézve czélirányos földabroszoknak kell párosodniok (igy tettek d' Anville, Furke, Kruse, Reichard). b) Chronologiai vagy évenkénti, ha az évek és századok közvetlen következtetése, historiai criticánál fogva megalapított időszámlálás szerint, vetetik vezérelvnek egyes népek és országok történeteinek előadására (mint Büsch, Bredow, Hegewisch tettek). c) Ethnographiai, ha a' történetíró, a' közönséges históriának előadására nézve meghatározott, közönséges időszakok szerint írja le az egyes időszakokban mindenik népet önállólag 's különös históriájának a' felvett időszak alatti folyamata szerint, adja elő azok történeteit ugy, hogy ezen mód szerint az előadásban egy nép a' másik után következik (mint Gatterernél, Becknél, Schlossernél, Wachlernél, Pölitznél, Dreschnél 's m.). d) Synchronisticai, ha az egykori mind a' história egyes időszakában, mind általában az emberi nemzet egész históriájában, időszakalás szerint rendeltetik, 's rakatik öszve, hogy mind azt egyszerre ált lehessen nézni, mi a' földnek minden részeiben 's minden esmeretes népnél és országban történt. Ezen előadás-módhoz mulhatlanul szükségesek synchronistica tabellák (ilyenek Jägeré, Bredowé, Kruseé, Dumbecké). e) Pragmaticai, ha a' történetíró a' történetek belső és szükséges öszvefügését, mely szerint azok költsönösen állanak egymáshoz, mint ok és mivelet, felkeresi 's ezen elv szerint a' történetek folyamatját ugy rendeli el, hogy az előadás formája által egy öszvefüggő egésznek képe eszközöltetik (igy irtak Schlözer, Spittler, Heeren). Vö. HERMES I 268 'st.

TÖRTÉNETÍRÓ (historiographus). A' történetíró kötelessége a' hist. tulajdonképpi előadása, azaz, az egyesnek az előadandó fő- v. középpontjára nézve elrendelése (min nyugszik kiváltképpen a' történetírás mestersége). Főleg újabb időben, a' történet gyűjtögetőt és criticust, gyakran találhatni történetíró és történetnyomozó szükséges tulajdon-ságai hijával lenni: mert valóban a' legkülönbözőbb nemű lélekerők párosodása kívántatik meg, 's egyenlő nagyságban és tökéletességben a' történetírásra és történetnyomozásra nézve. Nevezetesen a' régi historia (K. u. 476-ig), 's az újabb és legújabb látszanak ritkán egy 's ugyanazon történetírótól valóknak lenni, mivel az első mély philologiai és archaeologiai jártasságot, az utolsóbb legkimerítőbb 's legszelesebb political és statistical-nemzeti gazdasági esmereteket

kiván, mellyeket csak igen ritkán lehet történetíróban együtt feltalálni. Egyik inkább kedveli a' hajdant, másiknak az újabb világ 's ennek történetei kedveltjei; holott, ha a' történetírás mint tudomány a' tökéletesség magasabb pontjára jutni törekszik, a' történetnyomzásnak és történetírásnak egy személyben egyesülniek kell, bár melly nehéz és fáradságos munka is az első, mivel minden népek legrégibb históriáját regék és mythusok sűrű homálya fedi. A' népek hiteles történetírását költés előzi meg; a' legrégibb vallási fogalmak is költői rajzolatokban jöttek hozánk. A' hiteles historia a' zsidó nemzetre nézve Mózsessel, 's a' Görögökre nézve Herodotussal kezdődik. Az újabb történetnyomozás a' história ezen tiszteletes atyját felelő érdeme szerint tudja becsülni 's a' Bonapartét Egyiptomba kísért tudósok Herodotus közleteit, a' hajdan ezen csudatartományára nézve, pontosabbaknak 's hitelesebbeknek találták, mint a' hasonlíthatlanul ifjabb Straboét. Méltó komolysággal, mélységgel és a' pragmatica - aesthetikai rajzolás teljes színezetével írta le ő utána atheni Thucydides a' peloponesusi had első 21 éveit. Ezt követte a' sokoldalu, szellemteljes és ügyes Xenophon, férjfi, kinek historiai rajzolatai socratesi bölcsesség 's ifjú beszédes írásmód bélyegét viselik. Bár melly becsesek is a' historiai előadásnak ezen alapítói, mégis, mint Caesar, Livius, Sallustius, Tacitus 's más romai történetírók munkái is, csak különös és részenkénti (specialis és particularis) históriát foglalnak magokban. Közönségesebb volt a' sokoldalu Polybius, ki a' második carthagoi hadtól a' macedoniai birodalom szétszálásáig menő időköznek előadásában legelőször élt pragmatizmussal 's rhetori erőteljes nyelvvel. Augustus időszakában Diodorus ment e' pályán. Ez elbeszéletét az özönvíz után néhány századdal kezdi 's koráig hozza le; mindazáltal 40 könyvei közül csak 15 van meg egészen 's 5 töredékekben jutott hozánk, a' többiek elvesztek. K. u. 228 körül Eusebius caesariai püspök, a' syriai Julius Africanustól hátrahagyott chronikont újra kidolgozván, a' történetírásnak erősebb chronologiai alapot adott. De az eredeti görög munkának csak töredékei maradtak fen, mellyeket Hieronymus szabad 's 378-ig folytatott latin fordításban kidolgozott. A' középkor lefolyta alatt általános nem létezett a' történetírás mestersége; mindazáltal ezen időköz chronikái fontosak az akkori történetekre nézve, bár kevés értékek van stylistikai tekintetben. A' reformátorok korában végre feléledt a' közönséges történetírás tanulmánya az egyetemekben. De mennyire gyermeki korban maradt az igazi historiai character? mutatja Carion *Chronicon*-ja, melly az ugy nevezett 4 monarchia szerint volt kidolgozva 's mellyet Melancton, mint történetírás compendiumát újra kiadott. Tovább volt egy századnál divatban a' históriát, Daniel proféta egy balul értett cikelye szerint, a' négy monarchia (assyriai, persiai, görög és romai - német birodalmak) szerint előadni 's kidolgozni, mi a' történetírói szellem felreppenését gátolta. Csak a' 18 száz. óta kezdé a' régiségnek addig divatozott vak csudálása lassanként szünni 's kezdi a' világ érezni, hogy az ifjabb europai emberiség, az ő Colombojával, Lutherével, Albuquerquejével, szász Móriczával, Gustáv Adolfjával, II Fridrikével, II Józsefével, Napoleonával 's m. éppen olly fontos és reánk nézve jóval nevezetesebb, mint Cyrus, Roma hét királyai 's az egyiptomi Faraok korai. Így vetettek figyelem alá a' vallás, polgári alkotmány, országlásmód, pallérozottság, népszellem 's erkölcsök, mellyek az előtt elmellőztettek. Ezt leginkább Angolország 3 nagy történetíróinak, Robertsonnak, Humeknek 's Gibbonnak és széles tudományu német tudós Schlözernek köszönhetni. Most már nem volt csupán az uralkodók neveinek 's évszámoknak száraz lajstroma a' történetírás; hanem a' törvényhozások, vallások, polgári szervezetek, országlásformák

charactere is figyelem alá vetetett 's az egyes időközökben dívatozott népszellemlről is értekeztek a' történetírók; nyomozni kezdték a' népek és országok virágzásának, emelkedésének, legfőbb pontjának, elavulásának 's hanyatlásának okait 's ennél fogva előadták a' népek és országok belső és külső életének nyilatkozását, mint e' kettőnek összefüggését és egymásra költsönös munkálódását. E' szellemben gondolkoztak 's irtak Schlözer, Spittler, Heeren, Schiller, Woltmann, Müller János, Wachler, Pölitz, Luden, Rotteck, Dresch, Saalfeld, Buchholz, Schneller 's mások.

A' közönséges históriának jobb irányt adtak a' 18 száz. elején Angolországban Swinton, Sale, Bower 's mások, kiknek munkái 1744 olta eleinte Baumgarten, azután Semler ügyelése alatt németre fordítottatott. De csak hamar kezdék érezni Németországban az angol munka fogyatkozásait, a' honnan a' 31 kötetnél kezdve nem ragaszkodtak hozzá a' Németek. Schlözer, ki éjszak általános tekintetét adta, Meusel, ki Franciaországot, le Bret, ki Olaszországot, Sprengel, ki Angolorzágot, Galletti, ki Németországot, Rühls, ki Svédországot dolgozta ki, saját terveket követtek. A' munka már 78 köt. tesz 's még nincs vége. (Kivonatját adták Boysen, Häberlin 's mások 37 részben, Halle 1767 — 1790). Célirányosabb Guthrie és Gray Angolok közönséges históriája, a' teremtestől kezdve a' mai időig (ném. ford. 1765 — 1808, 17 rész. Leipz.). Heyne e' munkában a' hajdani ázsiai, görög és romai históriát, az Arabok, Mongolok és Törökök történeteit irta; Ritter a' romai és byzantiumi császárok 's Németek által alapított első országok históriáját dolgozta ki, Schröckh Olasz-, Francia-, Angolországok 's Németalföld, Heinrich a' Németek 's német birodalom történetírását adták; Dieze készítette Spanyolország és Portugal históriáját; Wagner Lengyelországot 's általában Europa éjszaki tartományait; Gebhardi Magyarországot 's a' vele öszveköttöt 's határos országokat és statusokat rajzolták; Müller János elkezdte Schweiz történeteit, mely munkát Glutz-Blotzheim 1516-ig vitt. Egyébiránt e' munkát is azon vád sulya terheli, mint az előbbi, hogy egyes részeiben inkább különös historia és nem foglal magában közönséges álnézésre öszveköttöt közönséges históriát. Dicséretesen említhetnek, mint közönséges történetírók: Schröckh (a' *Weltgeschichte für Kinder* 's *Offerhaus Compendium hist. universalis*-ának kiadója); Remer (*Handbuch der ältesten Geschichte von der Schöpfung der Welt bis auf die grozse Völkerwanderung*, 4 kiad. Braunschweig 1802); *Handbuch der mittlern Geschichte*; *Darstellung der Gestalt der historischen Welt in jedem Zeitraume*, Berl. 1794; *Lehrbuch der allgemeinen Geschichte*, (Halle 1800); Beck (*Anleitung zur Kenntniz der allgem. Welt. und Völkergeschichte für Studierende*); Büsch (*Grundriß einer Geschichte der merkwürdigsten Welthändel neuerer Zeit, seit 1440*, folytatták Bredow és Hegewisch, e' cz. alatt *Grundzügen der Weltgeschichte in der Manier des selig. Prof. Büsch* 1804); Eichhorn (*Weltgeschichte*, 3 kiad. 1818 — 20, 5 köt. továbbá *Geschichte der 3 letzten Jahrh.* 3 kiad. 1818); Heeren (*Handbuch der Geschichte der Staaten des Alterthums*, 4 kiad. 1821; *Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems und s. Colonien von der Entdeckung beider Indien bis zur Errichtung des franz. Kaiserthrons*, 4 kiad. 1822); Müller János (*Vier und zwanzig Bücher allgem. Geschichte, besonders der europ. Menschheit*); Dippold (*Skizzen der allgemeinen Geschichte*, Berlin 1812, 2 rész); Dresch (*Übersicht der allgemeinen politischen Gesch.*, 3 rész Weimar 1814, új kiad. 1822); Pölitz (*Weltgeschichte für gebildete Leser und Studierende* 1830); Schneller (*Weltgesch.*, 4 rész. Grätz 1808 — 13); Rotteck (*Allgem. Weltgesch.* 9 köt. 1826); Becker (*Weltg.*, 10 rész.); Schlosser (*Weltg.*, Frankf.

1815; *Universalhistor. Übersicht der Gesch. der alten Welt u. ihrer Cultur*, 1829); Dolz (*Abrisz der allgem. Welt- und Völkergesch.*, 3 rész. Leipz. 1813 és 1821); Wachler (*Lehrbuch der Gesch.*, Bresl. 5 kiad. 1828); Wachsmuth (*Grundr. der allgem. Gesch. der Völker und Staaten*, Leipz. 1826); Breyer (*Lehrbuch der allgem. Geschichte*, München 1817); Pölitz (*Kleine Weltgeschichte*, 6 kiad. Leipz. 1829). — Oskolai 's házi szükségre szolgáló atlasokat vagy földképeket adtak ki: Benicken *Histor. Schulatlas* 14 földképpen; Krause 1828; 's Lesage (*Las Cases*) *Atlas historique*, 1826.

Különös statustörténetírásban, igazi históriai nyomozódás szellemen szertint, legelőször Olaszok léptek fel. Illyenck Macchiavelli (*Istaire Fiorentina*, 8 könyv.); Guicciardini (*Istoria d' Italia*); Paolo; Sarpi (*Istoria del concilio Tridentino*); Davila (*Storia delle guerre civili di Francia*); Bentivoglio (*Della guerra di fiandra*). Az Olaszok után Angolok tünteték ki magokat, mint Robertson, ki V. Károly korát 's Amerika és Scotország történeit írta le; Hume Nagybritannia 's Gibbon 'a' romai birodalom szétbomlásának előadója. A' Németek közt jelesbek; Pufendorf (*Geschichte der Thaten der Schweden*; *Schilderung des groszen Kurfürsten von Brandenburg*; *Einleitung in Historie der vornehmsten Reiche und Staaten*); Achenwall; Meusel (*Anleitung zur Kenntniz der europ. Staatenhistorie*); Spittler (*Eatwurf der Gesch. der europ. Staaten*, mellyet Sartorius ugyanazon szellemben időnkig folytatótt); Pölitz (*Gesch. der Staaten des deutschen Bundes*, Leipz. 1817, 3 rész.); Luden (*Geschichte der Völker und Staaten*, Jena 1814); Hüllmann (*Staatsrecht des Alterthums*, Këln 1820); Ritter (*Vorhalle europ. Völkergeschichten*, Berl. 1820); Raumer (*Vorlesungen über die alte Geschichte*, 2 rész. Leipz. 1821); Tittmann (*Darstellung der griech. Staatsverfassungen, hauptsächlich während des peloponnesischen Krieges*, 1821); Niebuhr (*Römische Geschichte*, 1828); Wachsmuth (*Aeltere Geschichte des römischen Staates*, Halle 1819); Buchholz (*Philosophische Untersuchungen über die Römer*, 3 rész. Berl. 1819); Böckh (*Staatshaushalt. der Athener*, 2 rész. Berl. 1817); Wachsmuth (*Hellenische Alterthumskunde*, 2 köt. 1829); Manso (*Leben Konstantin's des Groszen*, Bresl. 1817); Hasse (*Gestaltung Europas seit dem Ende des Mittelalters*, Leipz. 1818); Pölitz (*Geschichte des europ. Staatensystems aus dem Standpunkte der Politik*, Leipz. 1827; *Die Staatensysteme Europas und Amerikas*, 3 rész. Leipz. 1826, mellyben 'a' legujabb időt adja elő, 1783 olt). Egyes statusok leiratára nézve is kedvező időpont derült fel. Illyen történetírók: Heinrich (*Geschichte von Frankreich*; 3 rész. Leipz. 1802; *Geschichte von England*, 3 köt. Leip. 1806 — 8); nevetlen (*Staatengeschichte Europas*, 7 rész. 1811-ig); Buchholz (*Geschichte der europäischen Staaten*, 'a' bécsi béke olt) 1809); Saalfeld (*Allgem. Gesch. der neuesten Zeit*, 4 köt. 1815 — 23; 1789 olt); Bredow (*Chronik des 19 Jahr. 1806-ig*); marchese v. Lucchesini (*Hist. Entwicklung der Ursachen und Wirkungen des Rheinbundes*, olaszból, 3 rész. Leipz. 1821); Schiller (*Geschichte des Abfalls der verein. Niederlande von der spanischen Regierung*; *Geschichte des dreiszigjährigen Krieges*, két igen jeles munka); Woltmann (*Gesch. Frankreichs und Groszbritanniens*); Poselt (*Geschichte der Deutschen für alle Stände*); Pölitz (*Das deutsche Volk und Reich*, Leipz. 1816); Arndt (*Ansichten und Aussichten der deutschen Geschichten*, Leipz. 1814); Steffens, ki Németországot írta le 2 részben; Menzel (*Geschichte der Deutschen*, 1815 — 22, 8 köt. *Neuere Geschichte der Deutschen von der Reformation bis zur Bundesacte*, Breslau); Luden (*Geschichte des deutschen Volks*); Pfister (*Gesch. der Deutschen*, Hamburg 1829); Kobbe (*Handbuch der deutschen Geschichte* Leipz. 1823); Barth (*Deutschlands Urga-*

schichte, Baireut 1818, 2 köt.); Mannert (*Geschichte der alten Deutschen*, Stuttgart 1829); C. W. Böttiger (*Deutsche Geschichte*, Erlang. 1823); ifjabb Eichhorn (*Deutsche Staats- und Rechtsgesch.*, 1821); Savigny (*Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, 1826, 5 rész. 1829); Raumer (*Geschichte der Hohenstaufen*, 6 köt. 1823—25). Német külüös történetírók: Buchner, Feszmaier, Mannert és Zschokke (*Geschichte von Baiern*, Aarau 1813, 2 kiad. 1823); Spittler (*Geschichte Württembergs unter der Regierung der Grafen und Herzoge*, Götting. 1783 *Gesch. des Fürstenthums Hannover seit der Reformation*, 2 rész. Hanover 1789); Pülitz (*Geschichte des Königreichs Sachsen; Handbuch der Geschichte der souverainen Staaten des deutschen Bundes; Umriss der Geschichte des preusz. Staats für Lehrvortr.* Halle 1821); Manso (*Geschichte des preussischen Staats vom Frieden zu Hubertsburg b. z. 2 pariser Abk.* 3 rész. Frankfurt a. M. 1819 és 1820); F. Förster *Handbuch der Gesch.*, *Geogr. und Statistik des preussischen Reichs*, 3 rész. Berl. 1820—22, 4); Voigt (*Geschichte Preussens*, 3 köt. 1828); Coxé Angol, ki az austriai monarchiát írta le (ángolból ford. Dippold, Leipz. 4 rész.); ugyan ezt tette Schels (9 köt. Bécs 1827); Schreiber (Baden történetirója, Karlsruhe 1817), Schmidt J. Ernst Christ. (*Geschichte des Großherzogthums Hessen*, Gießen 1818), Rommel (*Geschichte von Hessen*, Marb. 1820); Schöpflin, Wenck és Weisze, Baden, Hessen és Saxonía történetírói. Más nemzetbeli történetírók: Sismonde de Sismondi, ki a' Franciaák történeteit írta le (1821—28, 12 rész ném. ford. Luden, 1 rész Jena 1822); Mably *Observ. sur l' hist. de France*; Guizot *Essais sur l' hist. de France* (4 köt. Paris 1823); L Jorente Inquisitio (eretneknyomozás) leírója; Bigland Spanyolország történeteit ángolból francz. ford. Math. Dumas 's folyt. 1814-ig; Raoul-Rochette *Hist. d' Espagne*; Gregor Orloff *Nápolyi királyság historiai, politicai és tudományos tekintetben* (franciából ném. ford. Leipz. 1821); Perceval *Hist. of Italy* (2 köt. London 1825); H. Leo *Geschichte der italienischen Staaten* (Hamb. 1829 2 rész. 1268-ig); Hasse *Geschichte der Lombardei*, Dresd. 1826, 4 köt.); Moore (*Geschichte der brit. Revolution vom J. 1688, ném. Leipz. 1822*); Lingard (*Gesch. Groszbrit.* ném. ford. Salis); Lindau (*Gesch. Schottlands*, Dresd. 1827); Tytler (*Hist. of Scotland*, Edinb. 1829, 6 köt.); Geyer (*Geschichte Schwedens*, 1 rész. 1826, 2-dik Ekeudahl-tól *Gesch. des schwed. Volks und Reichs*, Weimar 1828; Magyarország történeteinek leírói Kationa (latin nyelven 46 köt.), Engel, Feszler, mindkettő ném. nyelv.), grof Mailath (*Geschichte der Magyaren*, 3 köt. Bécs 1829), Budai Esaiás (*Magyarország historiaja*); Hammer írta *Gesch. der Osmanen* Pest 1829); Ewer (*Kritische Vorarbeiten zur Gesch. der Russen*, 2 rész. Dorpat 1814; ugyan ez (*Geschichte der Russen*, Dorpat 1816). Karamsin *Geschichte des russischen Reiches*); Nougaret (*Das Merkwürdigste aus der russischen Geschichte* (Franciából Eisenbachtól, 2 rész. Tüb. 1820); Erdmann *Beiträge zur Kenntniz des Innern von Ruszland*, 1822); Hüne (*Darstellung aller Veränderungen des Negersklavenhandels*, 2 rész. Götting. 1820).

Az emberiségnek magának, polgári életbeni kifejlése 's kiképzetése és a' pallérozottságban, tudományban 's művészségben való előhaladása és tévedései szerinti, történetírása csak akkor jöhetett létre, midőn a' philosophia világossága jótevő sugárait a' történetírás végetlen körének egyes részeire kiárasztotta. Már Goguet, Ferguson, Hume, Voltaire törtek erre utat. Ezeket követték: Iselin (*Über die Geschichte der Menschheit*); Adelung (*Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechts*, Leipz. 1782); Herder (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, francziára is ford.

1827); *Dominicus (Über Weltgeschichte und ihr Princip)*; *Woltmann (Plan für historische Vorlesungen)*; *Stapfer (Die fruchtbarste Entwicklungsmethode der Anlagen des Menschen, zufolge eines kritisch-philosophischen Entwurfs der Culturgeschichte unsers Geschlechts)*; *Woltmann (Grundriss der ältern und neuern Menschengeschichte; Geschichte der Cultur der Menschheit)*; *Eggers (Skizzen und Fragmente einer Geschichte der Menschheit, Kopenh. 1803, 3 rész.)*; *Posselt (Entwurf eines histor. Gemäldes der Fortschritte des menschlichen Geistes, Condorcet munkájának fordítása, Tübingen 1796)*; *Jenisch (Universalhistorischer Überblick der Entwicklung des Menschengeschlechts als eines sich fortbildenden Ganzen, Berl. 1801 3 rész.)*; *Eichhorn Allgem. Geschichte der Cultur und Literatur des neuern Europa*; *Schneller (Geschichte der Menschheit, Dresden 1828)*. Az emberi képződés egyes ágairól irtak: *Meiners (Geschichte des Ursprungs, Fortgangs und Verfalls der Wissenschaften in Griechenland und Rom, Lemgo 1782)*; *Heeren Geschichte des Studiums der classischen Literatur seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften, 2 rész. Götting. 1797*; *Bouterweck Geschichte der Poesie und Beredsamkeit*; *Fiorillo (Geschichte der zeichnenden Künste)*; *Eichhorn, Wachler és Mensel (Literaturaróli irományikban)*; *Wachler (Geschichte der historischen Forschung und Kunst, Götting. 1812)*; *Schrückh (Kirchengeschichte, 45 rész.)*; *Henke (Allgemeine Geschichte der christl. Kirche, folytatta 's bevégezte 1820 Vater)*; *Neander August (Allg. Gesch. der christl. Relig. und Kirche, Hamb. 1825)*; *Rhode (Die heilige Sage und das gesammte Religionssystem der Bactrer, Meder und Perser, Frank. a. M. 1820)*; *Münter (Religion der Carthager, Kopenh. 1816)*; a' philosophia történetei leirtak: *Eberhard, Gurlitt, Sochet, Tennemann, Krug, Tiedemann, Buhle és Tennemann*; a' természettudományét *Fischer*, a' chemiáét *Gmelin*, a' hadmesterségét *Hoyer*, a' theologiai tudományokét *Staudlin*, az orvosi tudományét *Sprengel Geschichte der Medicin*. A' történetírás feladatjára nézve *L. W. Humboldt Über die Aufgabe des Geschichtschreibers (Berl. 1822)*.

TÖRTÉNETNYOMOZÓ-nak azt nevezzük, ki a' végett, hogy a' világnak és embereknek történetei hitelesen irathassanak le, tettek sulyos és fáradságos gyűjtögetésével 's nyomozgatásával foglalatoskodik 's a' gyűjtögetői szorgalommal historiai criticát köt össze, azaz, az adatokat valóságok 's tulajdonságaik szerint megvizsgálja.

TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK és TÖRTÉNETTUDOMÁNYI LITERATURA, I. TÖRTÉNETÍRÁS, GEOGRAPHIA, CHRONOLOGIA, PÉNZTUDOMÁNY, GENEALOGIA, HERALDICA, DIPLOMATICA, RÉGISÉG. Minden használható, kiváltképpen 1750-től 1824-ig Németországban megjelent historiai, geographiai 's ezeket segítő tudományokat magokban foglaló munkák lajstromát láthatni *Enslin 1825 Berlinben* ki-jött e' munkájában: *Bibliotheca historico-geographica* és *Ersch Literatur der Geschichte und deren Hülfswissensch. seit 1750 bis auf die neueste Zeit*-jában (új folyt. kiad. *Leipz. 1827*).

TORTURA, I. KINZÁS.

TÖRVÉNY, a' magyar törvény olly köz-végzés, melly az ország gyűlésein, a' király és az ország négy rendinek köz-megegyezésével hozatik, és az ország minden tartományaiban innepélyesen kihirdettetik. De szükség, hogy azon köz-végzés a' törvény megkivánattal fel legyen ruházva t. i. legyen igazságos, becsületzerinti, lehető, szükséges, idő-, hely-, 's személyekre alkalmazott, az ország alkotmányi rendszerével megegyező, kevés, rövid, világos, 's a' mennyire lehet, a' természeti jus egyszerűségéhez közelendő. Ha pedig a' törvény homályosnak találhatnék, szükséges annak magyarázása, melly: a' homályos és kétes törvény igaz értel-

mének meghatározása. A' magyarázat felosztathatik: hitelesre, szokásbelire, tudományosra, nyelv- esmeretbelire, bölcselkedésre és hasonlatira. Rendszabásai közönségesek vagy nevesek (speciales), közönségesek azok, mellyek a' törvényeken kívül más egyezteteket, végrendeleteket és okleveleket is felvilágosítanak; illyesek p. o. ezek: A' szavak mind addig tulajdon 's közönségesen bevett értelmökben vevődjenek, míg a'októl elállani, a' szükség nem kényszerít. Azon szavak, mellyeknek hajdani és mostani jelentése különbözik, azon időhez alkalmaztatva magyaráztassanak, mellyben az oklevél készült; az ugyan azon egy időben is kétes értelműek, a' fenforgó tárgy és környülmények szerint állapíttassanak meg. A' mivszavak ugyan azon mesterségben vagy tudományban leginkább jártasoknak véleményéhez képest magyaráztassanak. Az idegenekben és ujitott szavakban eredetökre kell tekinteni. Kétségben a' szavak ugy vetessenek, hogy értelmök és fogantják legyen. A' szerzőnek kétes szavai vagy előadásai, hasonliefyekhez (loca parallela) vagy az egész rendszerhez képest világosíttassanak fel. Ha ugyan azon személyek két ízben léptek egymással ugyan azon dolog iránt egyeztetre, az utobbinak van ereje. Ha különböző személyek kötöttek bizonyos dolog iránt egyeztetet, rendszerint az első állandó. Neves rendszabásoknak pedig azok mondatnak, mellyeket csak a' törvények felvilágosításában lehet használni; milyenek e' következők: A' törvények magyarázásában inkább az okot kell tekinteni, mint az ígéket. Hasonló okokból, a' törvények rendelkezései is hasonlóknak tartatnak. Ha a' törvény oka világos, a' szerint a' magyarázat bizvást kiterjeszthető. A' törvény valódi okának megszüntével, annak rendelkezése is megszűnik. Minden, a' mi a' törvény kijátszatására tétetik, törvény-elleni. Inkább kell tekinteni az illendőséget mint a' szoros just. Ha a' különböző törvényeket semmikép nem lehet összeegyeztetni, ugyan azon nemü törvények közt, az utóbbi megrontja az első. Különnemü törvények közt, az erősebb tétetik az erőtlenebbnek eleibe. A' törvények nem mind egyenlő erővel bírnak; mert némellyek ugyan ugy tilalmaznak vagy parancsolnak valamit, hogy magánosoknak azt megváltoztatni vagy ellene cselekedni bűn: de mások ellenben nem rekesztik ki végkép a' magán önkényt, ugy, hogy rendelkezéseiktől büntetlen el lehet távozni. Ezekre nézve azt szokás mondani, hogy: az ember gondoskodása, szükségtelenné teszi a' törvényét. Végre némelley törvények semmiség-, mások pedig elerőtlenítés büntetése alatt tiltanak meg valamit. Általában pedig a' törvények ereje csak a' jövődőre hat, a' multakra ritkán terjed ki. Megszűnnek a' törvények 1) eltörlés által, midőn az egész törvény, 2) csorbítás (derogatio) által, midőn annak csak egy része semmisítettik meg; 3) ellenkező szokás, 4) elavultság 's végre 5) az illő ok megszűnése által.

Kunoss

TÖRVÉNYÁLLAPOT. Igy nevezetik a' törvényeken alapított állapot, 's ellentete a' pusztá birtoki állapotnak. Ez idővel törvény-állapottá léssen, de micsoda feltételek 's mennyi évek alatt? az a' fennálló törvényektől határoztatik meg. Mennél magasban áll valamely nép törvényalkotmányja, annál több évek szükségesek e' változtatásra, vagy is az úgy nevezett elidőzésre. A' római birodalomban az elidőzés évei egytől kezdve tizig, huszig, harminczig, sőt negyvenig szélesítették ki. Magyarországban az elidőzésre kívántatik nemeselek közt 30 év, polgárok közt 1 év 's 1 nap, a' fiscus ellen 100 év. Az angol törvények elidőzést nem ismernek. Britanniában csak az úgy nevezett emlék előtti időzésnek van helye, de ennek is csak akkor, ha egy ellenkező állapot egykori léte be nem bizonyíthatatik. A' törvényállapot és pusztá birtoki állapot közti ellentét legfontosabb a' népek országlásaira nézve, mivel itt gyakran egy kirekesztőleg csak hatalmon és bitorlásan alapult országlás, de mellynek alája ve-

tette magát a' nép, a' törvényes országlástól, melly jogai birtokában ninosen, különbözik, sőt ellentétben van vele. Azt állítani, hogy a' birtokállapot itt törvényállapotba miúgyárt, vagy épen soha se megyen által, 's hogy ennél fogva a' bitorlott országlás (tyrannis absque titulo a' régiéknél) kötelezései általjában értéktelenek, egyiránt feloldhatatlan nehézségekre vezet. Egy 1495 szerzett angol törvény a' felelet terhe alól menti fel mind azokat, kik egy fennálló, ha bár törvénytelen országlásnak engedelmekedtek. Tudva vagyon, miféle nehézségek támadtanak legyen az újabb időben e' pont körül, 's mint tekintették legyen különféle kormányok a' westfáliai király, a' frankfurti volt nagy herczeg 's Napoleon status-cselekvényeit. Franciaországban mind a' mellett, hogy XVIII Lajos országlása éveit nem a' restauratiótól, hanem XVII Lajos halála napjától számítá, még is a' conventio, a' directorium 's a' eszárság törvényei egyiránt kötelezők, ha t. i. későbbiek által el nem töröltettek vagy külön módosításokat nem nyertek volt.

— l — y.

TÖRVÉNYES. Ha valamely szabad cselekedet az erkölcsi törvényel, anyagára nézve megegyez, törvényesnek mondatik. 'S itt csak arra tekintünk a' mi történt, nem az indító okokra is, mikből történt. Ezáltal különbözik a' törvényes attól, a' mit erkölcsinek monduk.

— l — y.

TÖRVÉNYESSÉG. Napoleon megbukása olta tekintetet nyert szólása az újabb politika terminológiájának. A' szoros értelemben vett törvényesség abban állana, hogy a' fejedelmi méltóság és hatalom az első szülöttség joga szerint örököltessék. A' szó ebbeli értelménél fogva p. o. Napoleon törvénytelenül országolt volna Franciaországban mind a' mellett is, hogy a' francia nemzet 's Europa minden hatalmasságai által törvényes uralkodónak ismertetett. Törvényes fejlődme Franciaországnak ellenben, Napoleon országlása alatt is, e' magyarázat szerint Lajos Szaniszló Xaver, mert XVII Lajos halála után, a' salicai törvéynél fogva kizárva lévén az asszonyág, a' korona őt, mint XVI Lajos legközelebbi testvérét, és XVII Lajos nagybátyját illette. De a' szó ebbeli magyarázatja 1) nem alkalmazható a' választási statusokra, holott szintúgy a' törvények által alapított országlásnak, 's ennél fogva törvényes kormányzónak is kellekik lennie; 2) az örökösödési statusokra sem, ha az uralkodó család kihal, 's így vagy más törzsökre bizatik örökösen a' kormány, vagy pedig más alkotmányt választ a' nemzet. Más magyarázatot ügyekeztek tehát adni e' szónak 's már is a' valamely statusban fennálló, és törvényesen megerősített kormányrendet értjük alatta. Így p. o. Lajos Filep Francia királyának kormánya törvényes, mind a' mellett is, hogy X Károly francia király fiastól és unokástól életben vagyon, 's törvényesnek itélték kormányát Europa minden hatalmasságai. Illy értelemben vévén a' törvényességet, annak egyéb magyarázatjait az absolutismus és szórzáalhasogatás vagy épen a' német philosophia határiba vizsgálaitjuk.

— l — y.

TÖRVÉNYESÍTÉS olly tett, melly által, a' törvénytelen gyermekeknek születési szenye eltöröltetvén, azok a' törvényesek jogiban részesülnek. Ez háromféleképp történhetik, 1) következett házasság által, melly az egyházra, országra és nemzetségre nézve, minden jusbeli sikereket szül, 2) királyi engedelem által, mellynek egyházi fogamatja ugyan nincs, de az országra nézve, minden polgári viszonyra nézve sikere van; hasonlóul van a' nemzetségre nézve, ha az atya kívánja azt; de egyszerün ekkor is csak a' szerzeményi örökülésben részeltetheti őt; az ősi javakban pedig csak úgy, ha abban a' törvényesen született gyermekek megegyeznek; 3) pápai engedelem által. Ez tulajdonképi (directa), melly csupán egyházi sikert szül,

vagy nem tulajdonképi (indirecta), mely a következő házasság általi törvényesítéshez hasonlónak tartatik.

—no—

TÖRVÉNYHATALOM. A' birói hatalom természetéből foly, hogy végítéletei ellen törvényes uton többé nem vivhatni, 's hogy általok az elítélt ügy végkép elhatároztatik, vagy mint mondani szokták, formalis jog alakittatik általok, mely akkor is fennállana, ha kimutattatnék, hogy az ítélet meg nem egyezik a' való joggal, vagy azzal épen meg sem egyezhetnék. Hijányos mindazáltal mindig a' törvényszék, ha ollyas esetek, hol a' formalis jog eltávolzik a' valótól, gyakoriak, 's így magok a' törvények a' törvénytelenség segédére vannak. De gyakran csupán a' részek pusztá lemondásain alapulván a' törvényhatalom, már csak ezért is veritéletekben telyesen nem alkalmazható. A' megítéltnek mindenkor 's még a' reá szabott büntetés kiszenvetése után is, telyes szabadságában áll, ártatlanságát kimutatni, sőt ollyas vallomásokot is, melyeken alapult volt az ítélet, itt elejébe nem tarthatni. Sőt az ártatlanul megöltetett rokonainak is megengedtetik, emlékéit új, törvényes vizsgálat utján tisztára fejteni, példa erre a' Calasék felett, XV Lajos francia király alatt, hozott ítélet eltöröltetése. A' megítélt ellen tehát szorosb értelemben véve nincsen törvényhatalom, 's helye csak annyiban lehet, mennyiben az ítélet, ha a' védelem rendes eszközei mind használtattak, végre is hajtatik. Kétesebb kérdés, ha valyon a' bevádolt mellett szóló ítélet törvényhatalom által megkeményíthetetik e, 's ha valyon a' status a' vétek újabb jeleire új törvényes vizsgálatot rendelhet e? A' törvények itt eltérnek egymástól. Franciaországban criminalis esetekben felebbvitelt kívánhat a' status ügyvéde, ha kelletlenül enyhébbnek ítéli a' büntetést; nem ugy, ha felmentetett a' bevádolt. Ismételt vizsgálatnak a' vétek újabb jeleire hasonlóképp nincsen helye. Kisebb esetekben, hol a' közbíró, nem esküdtek (jury) által hozatott az ítélet, ez is felebb vitethetik. Angliában is ugyan azon vádért csak egyszer idézethetik törvény elejébe a' bevádolt. Polgári törvényes dolgokban, csak a' részek kihallgattatása után hozott birói meghatározás bir törvényhatalommal, 's nem a' pusztá, egyoldalú vád következtében költ decretumok is. Hogy a' hozott ítélet törvényhatalma külstatusokban is telyes erővel bir, 's annak végrehajtását is maga után vonja, azt iskolákban tanultuk ugyan, de e' véleményem sem a' független status fogalmával, sem a' statusok viszonyos jogával meg nem egyeztethető. Mert kötelességében áll minden statusnak, arra ügyelnie, hogy határaiban saját törvényein kívül egyebek ne uralkodjanak, 's ez elvnel fogva nagyon is megszorítható a' tétel: hogy törvényhatalommal bíró ítéletnek külstatusban is formalis jog gyanánt kelletik tekintetnie. 'S azért csak külön parancs következtében hajtának végre külstatusok kívánatai, nem ellenben, ha ollyas mi követeltetik, mi a' népek egyetemi jogával ellenkezésben állana.

—l-y.

TÖRVÉNYHATÓSÁG általános értelemben: köz hatalom, a' polgárok boldogságának alkalmas eszközök által való előmozdítására; mely önkényi 's perbeli a' szerint, mint békes környülállások közt v. pedig perlekedés esetében gyakoroltatik. Az önkényi v. hivatal v. kérelem-szerinti. Hivatal-szerintinek akkor mondatik, midőn az, minden felszólítás nélkül, 's csupán csak a' hivatal lélekisméretes teljesítésének okáért gyakoroltatik, mint p. o. gyámadás, bünvizsgálat 'sat.; kérelem-szerintinek pedig akkor, midőn az, valakinek folyamodása, 's kérelmi felszólítása következtében mutatja ki hathatóságát; p. o. midőn örökbevallások elfogadtatnak, ügyészvallások hihalgattatnak, meghatalmazó levelek kiadatnak 'sat. Végre a' törvényhatóság egyházi, kormányi, kamarai, katonai, törvényszéki ('s ez viszont polgári vagy büntető) továbbá nemesi, városi, uradal-

mi 'sat. A' perbeli törvényhatóság szorosán véve olly köz hatalom, mellynél fogva az egyenetlenségekből származott ügyek megvizsgálatnak; elintéztetnek, és végrehajthatnak. Ez viszont főbbletű (emmens) és alantabb (vulgaris); az az országban fenálló legfőbb hatalom, emez pedig az ennek alája rendelt személyek által gyakoroltatik. Ez ismét mindkettő egyházi vagy világi, rendes vagy rendkívüli, továbbá közönséges vagy neves, polgári és büntető, törvényi és kegyleveli, első folyamodási, főbb vizsgálati, vagy vegyes, egyedüli, többnemi 's végre közvetlen és közvetett.

—no—

TÖRVÉNY JÓTÉTEI. (beneficia juris) Így neveztetnek bizonyos jogsegédek, mellyek által valaki a' reá, valamenly kötelezés következtében, háromló kárt, magától elmozdithatja. Illyesek p. o. a' római törvényekben a' beneficium deliberandi, mellynél fogva szabadság adatott az örökösnek, megvizsgálni az örökséget, 's meggondolni, felvegye e' vagy sem? a' beneficium particularis solutionis, vagy is joga az adósnak, tartozásait több időszakban 's részenként megtéríteni, a' magyar törvényben: beneficium recusandae tutelae, bizonyos személyeket a' gyámság fel nem vállalására szabadító jog 'sat. —l—y.

TÖRVÉNYKEZÉS, I. PERREND.

TÖRVÉNYKÖNYV. Honi törvénykönyvünk belső tartalmára nézve 's törvényes tekintetben 3 részre oszthatatik. Elsejét Verbóczy Hármaskönyve teszi (kivéven az 1581 évig menő törvénykönyv első kiadását, mellyben az épen nincs meg); 2-dik része a' királyok végzéseit foglalja magában; 3-dikát pedig különbéle hozzá adások teszik, mellyek jobbadán törvényes erő nélkül valók. Illyenek: az országgyűlési végzések eleibe iktatott 's küzbetett királyok életírásai, a' Zsigmond végzése előtt lévő adománylevelé formulája 's a' pártosoknak 1403 adatott közbocsánat; az I Mátyás végzése közé vegyített 's nádori hivatalról szóló cikkelyek; az Ulászló végzése előtt lévő 's öt illető királyválasztási feltételek; az I Ferdinánd minden végzéseit megelőző koronázási eskü, és az azok után található kir. helytartót rendelő level; a' Rudolf végzése után lévő bécsi és zsitvatorki békeszövetség. Minden királyok végzése után pedig találattik 12 külön nemű és tartalmu munka. Végre, mind a' királyi végzéseknél, mind pedig a' törvénykönyv más tartalmainál, a' lap alján hasznos, hasonhelyekre (loca parallela) utasító, vagy történetírásbeli felvilágosítást nyújtó, jegyzések vannak. Az országgyűlési végzeteknek 1581-ig terjedő gyűjteményét ugyanazon évben Zsámboki János adatá ki Bonfin történetírásában, függelék gyanánt. De sokkal tökéletesebben bocsátották azt közre Mosóczy Zakariás, nyitirai, és Telegdy Miklós, pécsi püspökök, Nagyszombatban 1584. Ez több ízben sajtó alá bocsátattott; u. m. 1628 Bécsben, 1696 Nagyszombatban *Corpus Juris* czim alatt: 1734, és 1742 — 1751 ugyanott, Szegedy János felügyelése alatt; ez 1771 — 1779 és legújában 1822 nyomatott ki Budán.

Kunoss.

TÖRVÉNYKÖTELESSÉGEK. Így neveztetnek azon köteleések embertársaink iránt, mellyeket a' törvény reánk szab. A' törvény alatt értjük e' helytt az ész azon törvényét, melly szabad lények egymás iránti viszonyait külső cselekedeteikre nézve meghatározza. Tilt pedig minden okos lénynek ollyas cselekedeteket, mellyek mások szabadságára sértőleg folyhatnának be, 's egyszersmind köteleességévé teszi mindenkinek, embertársát úgy, mint szabad és önálló lényt tekintenie, 's jogat ad végre erőnket külön irányra fordítanunk, mennyire ezáltal mások szabadságát meg nem sértjük. A' törvénykötelességek kényszerítő köteleéseknek is mondatnak, ha t. i. nem csak a' belső törvényhozás vagy lelki isméret, hanem egy emberegyesület kívánata, vagy külső törvényhozás által is reánk szabattak, 's ennel fogva külső köteleéseknek is neveztetnek; midőn ellenben er-

kölcsi köteleességek, mivel kinek-kinek belső gondolkozásától, 's lelkiismeretétől függnék, belső vagy lelkiismeretköteleességeknek is mondatnak. Amazok tökéleteseknek is neveztetnek, mert telyesítettésök minden viszonyban és korlátozás nélkül minden szabad lénytől kényszerítés útján is kivántathatik meg, de általában véve minden eszközelezes tökéletesnek, 's minden törvényköteleesség erkölcsi köteleességeknek is mondatnak. Eredetileg minden törvényköteleezés tagadó, az az: tiltatunk minden cselekedettől, melly által másokat irányaikban önkényesen megsérthetnénk. Állító törvényköteleességek csak ott származnak, hol viszonyos egyezés által, vagy a' polgári törvényhozás útján előbb nem létezett jogok alapittatnak. — *l-y.*

TÖRVÉNYORVOSLATOK (remedia juridica) szétes értelemben mind azon védelmek, mellyek segédével a' törvénykiszolgáltatási hibákat és előítéleteket vagy kikerüljük vagy elmozdítjuk. Szorosb értelemben pedig oly törvényszerek, mellyek a' pörnek folytában netalán elkövetett hibák orvoslására szolgálnak. Illyesek a' magyar jogban: a' pür letétele, az ügyész megmásolása, az ítélettiltás, a' felebbvitel, az ellentállás, visszaverés, visszafoglalás, a' pörújítás 's a' törvénykezési parancsolatok. — *l-y.*

TÖRVÉNYSZÉKSÉRTÉS vegyes (részint történetes, részint akarat szerinti) bűn, melly által, a' törvényszék színén mondott illetlen szavakkal, ennek tekintete, méltósága és szentsége, megcsorbittatik. Vegyesnek mondatik azért is, mivel általa az egész törvényszék, vagy annak csak egyes tagja, vagy mindkettő megsértethetik. Büntetése 25 könnyű, de ha a' bírák közül gyaláztatik meg valaki, ugyanannyi nehéz márká. A' költségek nem ítéltetnek meg, 's a' felebbvitel csak bírtokon kívül eszközölhető. Ezen büntetésben, a' törvényszék előtt ugyanazon ülés alkalmával elmarasztaltatik a' vétkes; más gyűlésekre nézve pedig legfelebb is folyamatjoknak ide alatt kell megtörténnie, mert különben elenyésszik. — *no*

TÖRVÉNYSZÜNET (helyesebben perszűnet) alatt azon időszakok értetnek, mellyekben a' törvénykezések hallgatnak; mi ha csak egyes napokon történik, ezek szűnnapoknak neveztetnek. Amazokkal ellentételben vannak a' törvény folyamatok vagyis törvénykezési időszakaszok, millyen egy esztendőben négy van, u. m. 1) vizkereszti, vizkeresztutáni vasárnaptól husvét előtt 2-dik vasárnapig tartó; 2) husvétutáni, husvét 2-dik vasárnapjától sz. László napig; 3) sz. Istráni, ezen inneptől sz. Mihályig tartó; és 4) sz. Mártoni, melly ezen innep utáni naptól szent Tamás apostol napjáig nyulik, vagyis Nov. 12-től Dec. 20-ig. Az ezen törvényfolyamatok közt lévő idő törvényszűnetnek mondatik. A' szűnnapok egyháziak vagy világiak 's rendesek, vagy rendkívüliek; azok közé tartoznak a' vasárnapok és egyéb innepek, továbbá a' karácsonyi, a' husvéti és pünkösdi törvényszűnet, a' 3 keresztjáró nap, és Márk evangelista innepe; egyházi rendkívülieknek pedig azok mondatnak, mellyeket a' fő egyházi személy, valamely különös okból rendel. Azon napok pedig, mellyeken a' törvénykezés folytathatik 's ítéletek is hozhatatnak ugyan, de ki nem hirdethetnek, sem ezen napra idézések nem történhetnek vagy perek fel nem vétethetnek, avelt innepeknek (dies decretales) mondatnak. A' világi rendes szűnnapok vagyis inkább törvényszűnetek e' következők: aratási, sz. Lászlótól sz. Istvánig; szüreti Mihálytól Mártonig; és a' farsang utolsó heti. Rendkívüliek pedig ezek: az országgyűlési, melly ennek kezdetét megelőző 30 nap, annak tartása alatt, 's útánna a' követek visszajöttéig lefolyó egész idő. De a' haladékot nem szenvedő perek, millyenek a' vármegyén a' világos-adóságbeliek, erőszakoskodásiai, visszahelyzésiek és a' vármegye ügyésze által mozdítandók (tisztügyésziek), a' sz. kir. városokban, mezővárosokban, és urszékeken pedig minden neműek szabadon folytatódnak. Ezen

tárgytan, hogy az 1831 Oct. 2 kezdődő 's az országos kiküldöttség munkálatainak megvizsgálására rendelt országgyűlésnek hosszan tartása miatt az igazság kiszolgáltatása tetemes késlelődést ne szenvedjen, 1830 G tör. cz. azt rendeli, hogy valamiat az egyházi, ugy szinte a' világi első folyamodási bíróságok v. ítélőszékek, az érintett országgyűlés alatt, a' szokott törvénykezési időszakaszokban, minden nemű 's akár ujonan kezdett, akár folytatott perekben ítélhessenek, (kivéven a' királyi és báni táblai ügyeket, 's megtartván a' rendes törvényszüneteket.) Továbbá, hogy az illető felelviteli bíróságok is köteleztessenek az eleikbe terjesztett pereket megvizsgálni; ide nem értvén általánosan a' királyi és báni táblákat, mellyek által csak a' tisztügész felperessége alatt indított bün- és házasságbeli elváltató- perek rendeltetnek vizsgálat alá vetetni. A' 2-dik rendkívüli törvényszünet a' felkelési, melly a' nemesség katonáskodásának egész ideje alatt tart. Törvényszünet alatt tulajdonkép való törvénykezési cselekedetet nem lehet végbe vinni, millyenek a' perfelvétel, megjelenés, ítélet, de ennek végrehajtása 's minden más egyéb nem szorosan véve törvénykezési cselekedetek, mint az intés, letiltás, mellékes tanuvallatás, idézés kézhez adása 'sat. mellyek a' perre csak mintegy előkészületek, mindenkor megtétethetnek, valamint szintén az önkényi törvényhatóság munkálatai is szabadon gyakorolhatnak, mint p. o. a' gyámadás, begyezet, ügyészrendelés, felhatalmazás, örökbe vallás, peralku 'sat. és a' sürgetős foglalatosságot, millyen a' bünmaradvány (corpus delicti) megtekintése, a' veszedelemmel fenyegető kárnak szemlélése, a' szökevény adósának letartóztatása 'stef. A' törvényszünet alatt még a' már kezdett 's folyamathban lévő perek is vesztegelnek. Az egyházi szünapokról senki sem mondhat le; ellenben egyezék mellett, a' világiakon gyakorolthatatlanak törvénykezési cselekedetek. A' sz. szék által is megtartatnak a' mondott szünapok és törvényszünetek, de a' házassági perekre nézve csupán csak a' vasárnapok, innepek, és a' nagyhét vetetnek tekintetbe.

Kunoss.

TÖRVÉNYTELEN GYERMEKNEK nevezük azokat, kik házasságon kívül nemzettek. A' törvénytelen születés állapotja a' **TÖRVÉNYESÍTÉS** (l. e.) által semmisítettik meg. E' törvényesítés vagy telyerejü vagy részletes mint t. i. vagy házasságra lépnek utóbb a' szülők, vagy pedig a' gyermekek, kormányhatározat (a' katolikusok pápai breve) által is törvényesítettnek. Az utolsó azonban polgári tekintetben minden következés nélkül marad. — l — y.

TÖRVÉNYTUDÓNAK nevezük azt, ki a' törvénytudományhoz ért. A' tudományos törvénytudó abban különbözik a' más törvénytudótól, hogy ez csak a' törvényes szabályoknak 's a' törvénykedés külső formájának ismeretével bir, amaz a' törvények észbeli és történeti forrásaihoz ejutván, magát a' törvényhozás szellemét is felfogta. 'S ez utolsó csak azért is szükséges, mivel a' magasb értelemben vett törvénytudónak nem egyedül a' fennálló törvényeket, hanem a' törvényhozás tökéletlenségeinek orvoslatahoz vezető eszközöket is kell ismerni.

— l — y.

TÖRVÉNYTUDOMÁNY a' törvényeknek alepelvekből kifejelett ismerete, és nem csak a' fennálló törvényeknek, hanem a' törvényeknek általjában. Mert nem csak arról a' mi jog, hanem arról is, mint származott legyen a' jog, 's minőnek kellene lenni a' jognak? szol a' törvénytudomány. Tapasztalólag észbeli tudomány tehát, mert egy részről az emberi viszonyok ismerete, mellyhez csak tapasztalás által juthatni, szükséges, ha törvényeket hozunk, 's más részről a' jog fogalmának alapul szolgáló belszükségnek kimutatására a' tapasztalás koránt sem elegendő. 'S ennél fogva a' törvénytudomány történeti előadása szintolly szükséges, mint annak észbeli fejtegetése, 's kezet kell fogniok egymással. Lehetetlen egy nemzet jelen

alkotmányát értenünk, ha eredetét, történeteit, 's azon okokat nem ismerjük, mellyek azt annak, minek látjuk, alakították. De a' kikeresztőleg csak történeti vizsgálat által soha azon egyetemi elvek fel nem fedeztethetnek, mellyek a' jog kiképzésére, a' törvények változtatására, 's a' hiányok és hibák pótlására és kiigazítására elkerülhetlenül szükségesek. Bár való legyen is, mit Schlosser, Hugo, Savigny 's tanítványaik állítanak, hogy a' népek jogai nem egyedül az önkényesen felállított törvények termékei, hanem nagyobb részint a' nép religioról, morálról és igazságról való fogalmainak következményei: de az is igaz, hogy éppen e' magas forrásai a' törvényhozásnak nem a' sokaság fogalmaiban, hol előítéletekkel egyvelítették, hanem a' nemzet gondolkozó és tudományos műveltséget nyert részében taláthatnak. Itt pedig e' fogalmak egészen megegyeznek azzal, mit természetjognak, észjogaak, philosophiai törvénytudománynak mondunk közönségesen, mert ez is a' nép általános műveltségének következményénél egyből alig ha lesz; nem úgy, mint e' tudományt néhányan korokat megelőzőleg gondolták, de úgy sem mint az a' csürhe sokaság fejében keletkezett, hanem úgy, mint azt az értelmesebbek szerkeztették. A' philosophiai törvénytudomány be fogja bizonyítani, hogy a' törvényhozás fő elvei csak nem kivétel nélkül a' minden idők és népek köz meggyőződéséből származtak. Az emberi természet mélyéből fejlődik ki minden, 's ennek törvényei ugyanazok maradnak örökké. 'S ennél fogva a' történeti törvénytudomány által is nem kevés igazságokra fogunk akadhatni, mellyek minden időkben és minden népeknél, minden lehető alkotmány változatlan alapjainak tekintettek, 's ezeknek belső összefüggését és legfőbb elveit kinyomozván a' philosophia, tudományosokká változtatja ama' tapasztalási ismereteket, 's az ész minden embernek szóló törvénykönyvévé kiszélesíti. Ez volt, 's ez jelenleg is minden fennálló jognak alapja, 's annál tökéletesebb a' törvényhozás, mennél inkább megegyezik vele, 's a' törvényszerzés nem egyéb igyekezetnél, amaz ideális jogot a' fennálló viszonyokra mennél tisztábban alkalmaztatni. Ez pedig koránt sem történik magától, mint mondják némeltyek, ha törvényreformról szó vagyon, hanem minden törvényváltoztatáshoz, ha a' fennálló törvények az idő szükségével és kivanatival többé meg nem egyeznek, ha homályosak, tökéletlenek, a' tudományos formán kívül a' törvényhozó észbeli munkássága is szükséges. A' leggondosabb történeti fejtegetés legfelebb is csak azon álláspontra mutat, mellyen áll a' törvényhozó, de csak egy lépést sem, mellyen tovább haladhatson. A' törvénytudományban ennél fogva két irányt különíthetni meg, történetit és észbelit, mellyek tudása a' tökéletes törvénytudónak egyiránt elkerülhetlenül szükséges, mert egyik a' másik nélkül egyoldaluvá és haszontalanná lesz. Az egyoldalulag történeti vizsgálat eltető szellem és összefüggés híjjával van, mert ez csak az ideál által adathatik 's apróságok chaosába és céltalan zavarba vesz. Ezen egyoldalúság olyas történeti munkáknak is, mellyek egyébiránt alaposságok miatt becsülitetnek, mint p. o. Savigny *Romai jog történetei a' középkorban* tetemes híjánt szerez. A' tisztán észbeli fejtegetés pedig álláspont nélkül szükölködik, 's a' phantasticumba téved, minek nem kevés philosophiai status- és jogrendszer bizonyággal szolgálhat. A' törvénytudomány két irányra szakadásának tehát csak formálisnak kell lennie, ágai pedig következők: 1. Észbeli vagy philosophiai jogtudomány, 's ez a' jog legfőbb törvényét az emberi észből fejt ki, 's minden lehető viszonyra alkalmaztatja. Külön ága e' tudománynak a' fennálló jog philosophiája, 's ez ismét a) formális, ha a' létező törvényeknek tudományos rendbeszedésével foglalatoskodik; b) egyetemi, a' mennyiben azt tárgyzászáknak vizsgálódásai, mi szolgált legyen jogul különbféle időkben és népek-

aél, 's mi szolgálhatna? 'S e' vizsgálódások philosophiaiak, ha annak megmutatására tétetnek, mi különböző következtetéseket von maga után ugyan azon elv, egészen a' szerint, mint műveltségre, religióra 's több effélére nézve különböző fokon állanak a' népek; 's így p. o. vadász- és pásztor-népénél más alakot vesz fel a' tulajdon, 's más szántóvetőnél. A' törvények szelleme (Montesquieutól) a' természetes viszonyok 's a' törvények közti összefüggés megfjétéével foglalatoskodik, de az elsőknél kelletinél többet tulajdonítva. c) a' fennálló jog philosophiai kritikája. Tárnya egy bizonyos élő törvénygyűjtemény, 's ennek használhatóságát, az igazság örök elveivel megegyezését vagy meg nem egyezését 'sat. igyekszik kimutatni. II. Historiai törvénytudományok. Egyike az emberi ész legnagyobb és legméltóbb feladásainak, történeteit írni a' jognak, mint az valamely népénél divatozott. De a' jog történetje csak úgy lesz tökéletes, ha a' nemzet történeteín, alkotmányán, religióján, erkölcein, 's általjában műveltsége történetjén alapul. A' jog történetírása a) egyetemi, melly minden népek 's minden idők alkotmányaira kiterjed. E' feladás óriási, 's az ide irányzott munkák még nagyon is tökéletlenek. b) különös mennyire egyes népek alkotmányait illeti. A' görög jog történeteit adja Pastoret *Histoire de legislation* című munkájában. Nevezetesebb írók ez ághban Schömann, Plattner, Meyer 'sat. A' római jog történeteit adják Bach, Hugo 's legtöbb szerencsével Savigny. Eichhorn *Deutsche Staats- und Rechtsgeschichte* cz. munk. a' német jog történeteire nézve még koránt sem kimerítő. Franciaország is hasonlólag joghistoriánál: híjjával nagyon, de előkészületei erre valóban nagyneműek. Az angol jog történeteit adják Hale *History of the common law of England* még Cromwell korából, 's Reeves *History of the english law* 1814. A' magyar jog történetje még nagyon töredékes. Graf Cziráky *Ordo Historiae juris civilis hungarici* 1794 cz. munk. 's Decsi Antal 4 füzete *De ortu progressu, fatis, mutationibus, reformationibus, jurisconsultis et legislatribus Jurisprudentiae hungaricae etc.* 1785 — 92 hasznos előkészületek. Gustermann ismeretes munkájáról méltányul szólnak az 1811-ki országgyűlés iratai. Kelemen munkája épen e' tekintetben leghijánosabb.

—l-y.

TOSCANA, nagyhercezség Középolaszországban, régibb időkben Tyrrenhián és Thuscium (l. ETRURIA és PORSENNA). A' római birodalom nyug. részének megbukása után (476 K. u.) itt előbb Ostgothok, azután Görögök, későbbben Longobardok uralkodtak. Hetruscia külön hercezség lett, 's a' longobardi királyok elajándékozásától függött. Ez idő óta kapta a' Toscana nevet. Nagy Károly, Thusciumot frank tartományá tévé, 's ezen birtok grófjai vagy aligazgatói, miután kegyes Lajos Olaszországot különböző megyékre osztotta, majd markgrof, majd herczeg czímet viseltek, 's méltóságukat megörökíteni is tudák. 1160 a' Welfektől, kik bajor herczegek is voltak, megvette I Fridrik császár, de a' városok függetlenekké törekedtek tenni magokat. Florencz, Toscana fővárosa, melly nem legkisebb szerepet játszik, kötésre lépett több várossal a' császár ellen. Pisa, más kevesebb várossal hú maradt 1197. Toscanát most 300 év lesolytaig a' Welfek és Gibellinek pusztították. A' 13-dik száz. közepe óta Siena is virágzó szabadbirtokká verekedett. De majd a' városokban, nemesség és polgárság kezdé czivakodni. Amaz Florenczben az 1343-ki revolutio a' városnak minden kormányából kizárta. Majd a' gazdagabb és szegényebb polgárok veszekedtek egymással. Végre a' Medici familiája leve Florencznek ura 1434 — 1737. Ez idő tájban mind Pisát mind Sienát hatalma alá hajtá Florencz, amaz 1509, ezt 1557. Toscanát, a' Mediciék virágzó helyévé emelék a' műveltségnek; tudós művész, általjában minden jeles fő 's így mester ember is, hathatós

védelmét találta ottan. Medici I Cosmus Nagyhercezséggé tette Toscanát 1569. Medici Gasto János nagyherceg magvaszakadtával a bécsi békénél fogva (1725) Ferencz lotharingiai herczegre szállott 1737, s midőn ez német császárrá lön, az austriai házra, így birta Toscanát, mint secundogeniturát, M. Theresia fija Leopold főherczeg I. II LEOPOLD. Így II Leopold 2-dik fija Ferdinánd főherczeg, míg Napoleon magához nem ragadta Toscanát, mellynek régi Hetruria nevét visszaadá. III Ferdinánd austriai főherczeg ekkor Toscanát kénytelen volt, a lünevillei béke szerint 1801 a pármái örökös herczegnek Lajosnak, később hetruriai királynak adni a salzburgi választó fejedelemségért, mellyet a pozsoni békében 1805 Dec. 26 Würzburggal kelle felcserélnie; végre azonban a párisi béke 1814 Maj. 30 ismét visszahelyezé Toscanába. Napoleon megbukása után, majd a bécsi congressz ehhez csatolta még Piombinot Elbával, a degli Presidj birtokot, az enclavekat, mellyek hajdan is császári elajándékozhatásúak voltak, sőt, Mária Luisa francia császárné halálával majd Parma és Lucca is Toscanához járuland. A mostani nagyherczeg II Leopold, (szül. 1797 Oct. 3) I Ferencz unokaöccse, atyja III Ferdinánd után 1824 Jun. 17 jutott uralkodásra. Mennyire bírja II Leopold Toscana szeretetét népszerű szives maga viseletével, kitetszett az 1831 zendüléskor Modena körül s másutt. A toscanai nagyherczegség most 396 nsz. mf. mellyen 36 város, 134 m. város, 2517 helység van, 1,300,000 lakossal, kik közt zsidó 10,000, főképen Livornóban. Az uralkodó. határtalan. Jövedelme 5,800,000 for. Álló hadsereget 3000 tart. Tengeri ereje már nincs. Vitézrendjei: Sz. Istráné, 1554-ről; Sz. Józsefé; a fejér kereszté, alap. 1814 katonáknak. — Toscana tele oly kevése hideg, hogy csak kevés ház kandalójában találatik tüzelés. Levegője egészséges, kivéven Siena mocsáros tájékát. De a Sirocco és Libeccio forró szelek bádgyasztók. Az Apenninek hegyláncza végig futja. Folyója elég, de csak az Arno hajózható. Tavai közül: Lago di Castiglione della Pescaja, mintegy 20 mf. Vizesatorna mindenütt. Erces forrása Pisa és Siena mellett, van savanyú vize is. Pisa körül van tevéje is, még a kereszties hadak idejéből. Arany s ezüst Toscanában nincs. Van vas, réz, kénéső, cinober, kénkő, timsó, mész, gipsz, jáspis, chalcedon, carneol, kőso és tengeri só. Van jó gabonája, gyümölcse, lova, szép szarvas-marhája, juha. Embere jó növésű, alkalmas tudományra, művészségre, szives nyájas társallodásra, és munkás. Az olasz beszédejtések közt a toscanai legtisztább. Dante, Petrarca, Galilei, Macchiavelli, Giotto, Cimabue, Leonardo da Vinci, Michel Angelo hazája Toscana volt. Egyetemek vannak Florenczben, Pisában, Sienában; Pisában csillagászi torony, Florenczben az academia fiorentina della crusca, és a szép művészségeké. A gazdaság miveltebségére jól szolgál földmivelői társasága: megtekintésre méltók azon földmivelő gyarmatok, mellyeket Arezzo mellett a chianai völgyben, Leopold nagyherczeg telepített. Jól diszlik a selyem gyár; papiros-malom van 80; ismeretesek a florencziai bársony, kalap s a művészi virágok. Egyetlen val-lás a catholica.

R. A.

TOTILA, keleti Gothok királya Olaszországban, K. u. 544 lépe királyszékre. Megvervén a romai seregeket, nemes lelkével s szelidségével egész Olaszországot meghódítá, Román s néhány más városon kívül, mellyeket byzantiumi zsoldosok védtek. Eppen Roma városával foglalatoskodék, midőn Belisar megjelené s a Gothokat hevesen, de hijában megtámadá. A város nagy szorultságra juta éhség miatt, honnan végre néhány Isauriai megnyitá a goth seregnek a kapukat, s T. bemene a romai őrseregtől elhagyott városba. Pelagius kérésére megkimélé T. a lakók életét s nők becsületét, de szabad zsákmányolást engedé katonáinak. Megharaguván, hogy Jus-

tinian, Bellsárnak tett békeajánlatát megveté, dulni kezdé T. a' várost. A' bástyák harmadát már lerontatá, 's éppen a' legpompásabb építményeket akará hamuvá tenni, midőn Belisar előterjesztményével visszatartá szándékának végrehajtásától. T. ekkor elhagyá a' várost, a' senátorokat magával vivén, 's Belisar bemene kevés sereggel Ronriha, hova az elszaladt lakókat visszahívá 's a' falakat megjavíttatá. T. ezt meghallván, ismét megtámadá Romát, de sikernélkül 's nagy veszteséggel visszaveretett. Erre megvere egy romai seregett Apuliában 's új erővel ismét megszállá Romát, melyet az isauriai örök árulása által ez úttal is kezére kerite. Most azt kíváná Justiniantól, hogy egész Olaszországról mondjon le, de a' császár be se bocsátotta követeit magához. T. tehát nagy hajósereget állita ki, megvevé Rhegiumot (Reggiot), Tarentumot 's Siciliába áltmene, melyet az itt talált nagy kincsekkel, lovakkal 'st., mint Sardiniát és Corsicát is elfoglalá 's Görögország partjait dulá. Ugyanekkor Anconát is vivatá T., de hajóserege Justinianétól megvereték, mire Sicilia is elveteték tőle. Justinian most egész Olaszországot elakará venni a' Gothoktól 's Belisart visszahíván, Narsést küldé fővezérnek, ki 552 Lungobardokból, Herulokból 's másokból álló nagy sereggel a' juli havasokon áltmene Olaszországba 's Ravenna felől Roma alá nyomula. T. egész haderejét öszveszedé 's Narsesnek Busta Gallorumig (Taginae falu, mellynek térségén győző le, monda szerint, Camillus a' Gallokat) elibe - ment. Narses Justinian nevében bocsánatot ajánla Totilának, de ez a' gyalázó követségre azt felelé, hogy győzni vagy halni akar 's más nap reggel (Jun. 552) megtámadá Narsést, hanem hadnépe teljesen legyőzetett, 's T. maga is elszalada ütőd magával, de Asbadtól, a' Gepidák vezéréntől, ki ötet nem esmerte, utóléretvén, láncsával álszuraték 's vele a' Gothok hatalma is elenyésze. Akkori írók szerint T. vitéz, magán uralkodó, emberi és igazságos fejedelem volt. A' megmaradt Gothok a' vitéz Tejast választák királyokká. Ez a' nocerai ütközetben 1 Oct. 553 elesvén, Gothország az olasz földről eltűnt.

TÓT NYELV, I. SZLÁV NYELV.

TÓTOK, I. SZLÁVOK.

TÓTORSZÁG (Sclavonia, Slavonia) az austriai császársághoz tartozó királyság, mellynek határa nyug. Horvátország, többi 3 oldalát pedig a' Dráva, Száva 's Duna választják el Magyarországtól, Serviatól és Bosnyákországtól. A' Romaiak idejében egy részét tévé Pannoniának, mostani nevét a' Szlávoktól kapá, kik itt a' 7. száz. telepedének meg, a' 10. száz. Magyarországhoz kapcsolaték, 1526 török hatalom alá jöve, hanem a' karlovczi béke oltá (1699) az austriai ház alatt van. 310 nsz. mf-en fekszik, mellyből polgári Tótországra 171 nsz. mf. jó 350,000 lakossal. Egy Horvátországból jövő hegylánc fut rajta keresztül, melly több kies völgyet képezvén, Rumánál 's Karlovcznál elterül. Legmagasb, 's leghosszabb hegyhát a' Fruska Gora (Mons almus), melly csaknem egész Szerem vármegyét egyenes irányban hasítja. Többi része Tótországnak inkább vagy kevésbé termékeny halmokból, 's részint szép és nagy térségek-ből áll. Roppant erdei miatt a' levegő hivesebb, mint ezen égaljalatt gondolni lehetne. Tótország termékenysége, kivévén hegyes tájékait, hasonló Magyarorszáéhoz; kiváltképpen nagy az a' Száva mentében és Szerem vármegyében. A' Száva és Dráva sok hasznót hajtának Tótországnak, de sok áradást 's álló vizet is csinálnak; innen e' tájékokon a' levegő nem igen egészséges. Van minden nemű szelid és vad állatja, hala, méhe, selyme, gabonája, dinnyéje, sok dohányja, bora (hiresek a' szeremi és karlovczi), sok gyümölcse (főleg szilvája, mellyből pálinka főzetik) 's diója, mellyből, mint a' szilvából is sok ítetik ki. Nagy völgyfaerdei sok gubacsot, gesztenye-

erdei sok gesztenyét adnak. Hegyeiben lehet ásvány, de nem kerestetik. Kőszén is találtatott. — 528,000 lakói nagyobbára a' szláv törzsökhez tartoznak; de lakik benne sok Magyar, Oláh, Czigány, Német, Görög, Zsidó és Örmény is. Vallásokra nézve legtöbben római Kath., görög Kath., 's Óhitűek. A' Protestánsok száma igen csekély. Műszorgalom csaknem egészen esmeretlen a' lakók előtt. — Fővárosa 's a' török és austriai statusok kereskedésének középpontja ESZEK (l. e.). 1745 előtt Tótország csak katonakerületekre volt osztva, azolta némelly része polgári szerkezetet kapott 's most 3 vármegyéből áll, mellyek ezek: Verőcze, POSEGA (l. e.) és Szerem. Katonai Tótországot a' bródi, péterváradí és grádiskai ezerek kerületei teszik. E' katonai módon igazgattatik 's a' tótországi hadi kormányzó alatt van, ki Péterváradon lakik. A' vármegyék Magyarországhoz kapcsolattak 's mindeniknek van fő- és alispánya. A' vármegyék rendéinek a' magyarországi gyűlésben székek 's szavok van. A' rendeket a' diakovári püspök, herczegek, grófok, bárók 's nemesek és Posega városa teszik. L. Csaplovics *Slavonien und zum Theil Croatien* (Pesth 1819, 2 köt.).

TOTT (Ferencz, báró), magyar nemes. 1755 Vergennes francia követtel Konstantinápolyt meglátogatván 's itt 8 év alatt a' török nyelvet megtanulván, visszatért Franciaországba, egy ideig a' krimi Tatárok khánjánál francia követ volt, ennek holtja után ismét Konstantinápolyba ment, hol az orosz-török háboru alatt sokat tett a' pattantyusság és ágyúöntés javítására, nem különben a' Dardanellák védésére 's erősítésére. 1774 béke köttetvén, Franciaországba visszatért, azután bentazta az országlás parancsára a' keleti kereskedő helyeket, erre magányba vonult 's Tartsán (Tatzmannsdorfban Magyarországhoz) halt meg 1793. Török-, Tatárországot, az Archipelagust, Egyiptomot, Syriát 'st. igen szépen leírta.

TOULON, Franciaország Vár departementjának városa 31,000 lak. jeles hadi kikötővel (mellyhez jüttek az előbb Marseilleben állott gályák is), a' földközi tenger mellett. Ó és új fertályból áll; amazt a' hajdani püspöki főtemplom 's szép tanácsház, ezt a' Champ de Bataille nevű gyönyörű sétahely díszesítik. A' régi 's új kikötőket csatorna köti össze. Itt vannak: a' roppant tengeri fegyvertár, nagy raktárak, mellyekben minden ritka rendben áll, hajóműhelyek, mesteremberek műhelyei, kik a' hajósereg számára dolgoznak 's vesztégintézet. Mindenik kikötő bemenetét erős ágyusorok, 's általában a' várost több erősegek védik, úgy, hogy Toulon tenger felől megámadhatlan. Gyárai nem különösen virágzóak; sokkal fontosabb a' halászat 's kelettel és Amerikával kereskedés. — 1707 e' hely a' szövetkeztektől Savoyen herczegétől és savoyeni Eugeniusztól, szárazon, 's az angol és hollandi hajóseregtől vizen olly hévvel vivatott, hogy a' város nagyobbára lerontatott 's a' kikötőben több hajó elégett. A' vivást mindazáltal félben kellett hagyni. Erre a' lerontott erősegek megjavittak, 's ujak épittettek a' körülfekvő dombokon. 1744 Toulon 's a' hieri szigetek közt ütközet történt az angol és franczia-spanyol hajósereg közt. 1793 a' lázadási országlás miatt békétlen lakók és katonák önkénytesen áltadták a' várost az angol és spanyol hajóseregnek. Mindkettő kiveretett ugyan innen; de kiköltözések előtt lerontatták a' fegyvertárak egy részét, 20 hadi-hajót 's fregátot elégették, 's a' megmaradt 3 hadi hajót 6 fregáttal elvitték. Ez 's az áltadást követett kemény fenyték miatt igen megcsökkenett Toulon népessége 's jóléte. Most a' fegyvertárak ujra felépittettek 's 1810 tengeri iskola állittatott fel 300 nevendékkel. A' mintegy 4500 gályarab, kiknek előbbi büntető helye Marseille volt, fenytő intézete 1817 emberibb alkottatást kapott. Toulonból evezett el a' francia hajósereg Bonaparte vezérlése alatt 18 Maj. 1798 Egyiptomba 's egy

más Bourmont vezér alatt 25 Maj. 1830 Algirba, mely rabló fészket a' Francziák ekkor el is foglaltak.

TOULOUSE, hajdan Languedoc francia tartománynak, most pedig a' Haute-Garonne francia departementnak fővárosa, 8 kapuval, jól épült templomokkal 's házakkal, de nagyobbára keskeny 's görbe utcákkal, kir. pénzverővel, 4 karból álló egyetemi academiával, kir. collegiummal, művészség 's tudományok társaságával, közönséges könyvtárral, csillagvizsgálattal, des jeux floreaux academiával, melly még a' troubadourok idejéből való, 's mellynek jutalmi arany 's ezüst virágok, végre 8800 ház. 's 52,000 lak. A' Garonne 810 l. hosszú 's 72 l. széles szép hid viz keresztül, egy diadalívvél, 's öszveköti a' várost St. Cyprien külvárossal. Jelesek benne: az érseki palota, a' tanácsház v. capitolium, nagy játékszín, Saturnin-templom sok ereklyével, Capucinusok temploma híres sirboltjával, a' Dominicanusoké Aquino Tamás koporsójával 'st. Romai amphitheatrumok 's vízvivőek nyomait is láthatni: A' Garonne 's város alatt menő languedoci csatorna, előmozdítják a' kereskedést. Az itteni parlament által megítélt szerencsétlen Calasra nézve I. CALAS. Későn érkezőn meg Napoleon letételésének híre, itt 10 Apr. 1814 még ütközet volt, mellyben a' Francziák Soult alatt a' szövetekezett Angoloktól, Spanyoloktól és Portugaliaktól, Wellington alatt, meggyőzettek 's a' várost az Angolok 11 April. megvették.

TOURNEFORT (Joseph Pitton de), híres fűvész, Aix-ben szül. 1656, már gyermek korában legnagyobb gyönyörűségét gyűjtögetésben találá, úgy, hogy rövid idő alatt utmutatás nélkül minden Aix környékén termő fűvet esmert, 's esmeretessé tett. Montpellierben theológiát, boncz- és gyógytudományokat, 's főleg fűtudományt tanult. Atyja holta után (1676) szabadon hódolhatván vonzódásának, heutzá Franciaországot, a' Pyreneket, Angolországot, Hollandot és Spanyolországot 's a' király költségén több napkeleti tartományt. 1683 a' parisi kir. növénykertben fűvésztudomány tanítójává tetették, mellynek növénygazdagságára sokat teve 's 1692 a' tudományok academiájának tagjává nevezteték. 1694 jelene meg első munkája: *Elémens de botanique, ou méthode pour connaître les plantes* (3 köt. sok rézm.), mellyel halhatlan nevet érdemle. Linné idejéig T. rendszere volt legkedveltebb 's számtalan növény köszöni neki nevét. 1700 adá ki említett *Elémens-ét* bővitve *Institutions rei herbariae* czimmal (3 köt.) 's 1719 jelene meg egy Jussieu Antaltól 489 rézmetszettel. Ezt követé a' *Histoire des plantes qui naissent aux environs de Paris* (1698, újra kidolgoztatott Jussieutól 1725); továbbá *Relation á un voyage de Levant* (Paris 1712, 2 köt., ném. Nürnberg. 1776, 3 köt.) 'st. T. mindenütt philosophiai lélekkel vizsgálódott, miért munkái igen becsesek. Egy sebesen merő kocsi Paris egy keskeny utcájában mejjét igen megütrén, ennek következésében meghalt 1708.

TOUSSAINT l' Overture, st. domingoi Néger, ki vezéri és törvénytudói nagy észtehetségeivel nemes érzést, igazságosságot 's emberiséget párosított. Mint rabszolga 1745 szül. graf Noé ültetményén 's legalacsonyabb foglalkozási mellett irni, olvasni 's számolni megtanult. Tanulni kívánásáért igen megkedvelé az ültetmény főügyelője Bayon de Libertas, ki őtet kocsisává tevé. Még inkább becsülék 's csodálák rabszolgatársai. Sorsát ura könnyítvén, ezt ő használá Libertas könyvtárában a' statust 's hadmesterséget tárgyazó munkák olvasgatására. Midőn 1791 21 Aug. éjjel az első néger lázadás kitört, csak akkor véve részt a' Négerek ügyében, miután urát Amerika szárazán bátorságba helyezé, sőt Biassou kegyetlenkedéseivel és szerencsétlen táborozásával a' néger sereg bizodalmit elveztvén, helyébe fővezérré választaték 1793. Most éppen annyi es-

meretet mutata a hadmesterségben, mint a statuskormányzásban. Fejérek elleni kegyetlenséggel méltatlanul vádoltatik; mert Rainsford angol tiszt *St. Domingo históriájában* azt írja, hogy T. mint fővezér és kormányzó, igazság- s emberszeretet és követésre méltó intézmények által, nagy mértékben megnyerte a Négerek szeretetét. 1796 Laveaux vezért, ki néplázadás alkalmával Capvárosban elfogták, megszabadítá s kormányzói hivatalába visszahelyezé, miért francia osztályvezérré s kormányásági helytartóvá nevezeték St. Domingon, mire Rochambeau alatt a francia sereg egy részét vezérelé. 1797 szerencsésen harczolt az Angolokkal, miért a francia directorium becsületkardot ajándékoza neki, s minden st. domingói seregek fővezérévé tevé. Ily jó érzettel lévén hozá a directorium, két fiját Franciaországba küldé nevelés végett. De midőn Hedouville osztályvezér Rigaut vezérnek azt parancsolá, hogy T. parancsait ne esmerje meg, 1799 közte s Rigaut a deli departementekben lakott Mulattok feje közt dühös polgárhad türe ki; temérdek vér folya s végre T. leve az egész gyármat ura. Most a csendet éjszakra helyre állítá, köz bocsánatot hirdete, lefegyverezé a fellázadt feketéket s a fortélyos francia küldötteket (Hedouville, Santhonax s más.), mint a rendetlenségek okait, Franciaországba visszaküldé, miért ezek ötet bosszaállásból tele torokkal rágalmazák. 40 fogoly közül 13-at s ezek közt saját unokaöccsét, Moyset, halálra ítélé. Capváros lakói innepélyesen akarák ötet fogadni s arany pénzt vereték tiszteletére e szavakkal *Après Dieu, c'est lui!* de ő minden tisztelkedést megtilta. Célja a' vala, hogy Franciaország e' legnevezeteseb gyarmatának megmentésével a francia országlás tetszését megnyerje; de rendeletei a főconsul előtt mindég gyanusbak levének, ki 1801 hajósereget is küldé St. Domingoba Leclerc vezér és Villaret Joyeuse admiral alatt. Megérkeztekkor tudtokra adá T. ezeknek, hogy semmi esetre se engedendí meg nekik a városba menetelt. Erre a' Francziák hevesen megtámadák a várost. A' Feketék, Kristóf vezér alatt, elszaladának, s fáklyákkal felfegyverkezve, a merre mentek, mindent hamuvá tettek, miáltal a' szerencsétlen gyármat igen elpusztittaték. Híjában küldé vissza Leclerc T.-nak két fiját, kiket magával St. Domingoba vive, hogy atyjokat engedékenységre bírják; T. és Kristóf hát száműzetének s megveretvén, erdőbe vonulának és alkudozni kezének. Leclerc megegyeze a fegyvernyugvásban azon feltétel alatt, hogy Toussaint és Kristóf fegyvereiket tegyék le. Ekkor Kristóf és Dessalines (a' néger vezérek egyike) irigységből, egy levelet, mellyel T. a' szigetet (mint a' vadolók állíták) fellázítani akará, a' francia vezérek kezébe játszanak, s a' semmitől se tartó T. családja köréből kiragadtatván, Franciaországba küldeték, hol Joux várban (Besançonnál), mellybe záraték, szobájában halva találtaték. 58 éves vala, méreg által hala meg s 3 fiját hagyá maga után. T. ritka férjfi vala, olly erős szerencsében, mint szerencsétlenségben, ki semmi erényel ellenkezőt nem tevé. Legrendkívülibb áldozatok is csekélyek valának, ha általok honfijait rabszolgaságtól megmentheté. Megfoghatlan éles látással hata be ellenkezőinek titkos terveibe s kinyomozhatlan vala feltételeiben, mivel ezeket látszólagos nyíltság alá rejté. Azon könnyüségért, mellyel minden elfogadható javalatokban megegyeze, kapá l'Ouverture melléknevét. Uj népe polgári műveltségének alapját méltó figyelemmel tevé le. Ütközetben s békében egyiránt nagy esze párosodék ama hidegvérűséggel s végrehajtó tüzzel, mellyek a' szerencsétlen eseteket is ártalmatlanokká teszik. Soha se talála ötet váratlan eset, mindig ki volt nála számolva a' legbátorságosabb menedék. Ezen észtehetségek mellett pontosan esmere ő a' tartományt. Gyakran ható beszédet tartá a' nép és katonaság előtt. Keveset nyugvék, mindég

foglalatoskodék 's könnyen dolgozék. 5 titoknokot tartá, kik naponként többet irtak 100 levélnél. Emlékező tehetsége rendkívül nagy, maga jó férj 's atya és jótevői iránt háladatos vala. Hőfiai rajoskodásig szereték 's csodálák, ellenségei pedig félték tőle.

TOWER, fellegvár nemű épület London kel. részében, közel a' Themsehez, angol statusfogház. Neve azon toronytól jó, mellyet Vilhelm király a' csend fentartására négyszegű kövekből építtetett. Fallal 's mély árokkal vetetik körül. Jelességei: vad állatok, mint oroszlanok, tigrisek 'st. a' fegyvertár, igen nagy 2 emeletű magas épület, mellyben 200,000 embernek elég fegyver tartatik. Egy kamrában Hódító Vilhelm olta II Györgyig minden királyt lehet vitézni ültözetében 's életnagyságban, lovan ülve, látni. A' spanyol kamara azon fegyvereket 's hadkészületeket foglalja magában, mellyek 1588 a' meggyőzhetlen hajóseregtől vetettek el. Itt van azon bárd is, mellyel VIII Henrik Boleyn Annának fejét vetette. Az ország drágaságait csak rostélyon keresztül lehet látni. Ezek: néhány sokat érő koronák, az ország almája, királypálca, keresztelő medence, mellyből kereszteltetnek meg a' kir. ház tagjai, egy arany sas, mellyben tartatik a' királyok 's királynék felkenetésére szükséges olaj 'st. Benne van még egy pénzverő ház, nagy 's bátorságos puskaportár, templom, mellyben több itt lefejezett főember sakszik temetve (t. k. VIII Henrik női Boleyn Anna 's Howard Katalin), továbbá az ország levéltára. A' toweri főparancsnok hivatala fényes és jövedelmes. Megette a' Themsenél 60 ágyu áll, mellyek, ha a' király a' parlamentbe megy, elsüttetnek. L. J. Bayley *History and antiquities of the Tower* (Lond. 1821), 's J. Britton és E. W. Brayley *Memoirs of the Tower of London* (Lond. 1830).

TRADITIO, áltadás, minden monda, melly szájjali terjesztés által megy egy nemzetségről másikra 's így marad sen. Az írásmesterség feltaláltatása előtt e' volt a' történetírás kutfje, honnan látható, hogy nem lehet leghitelesb, mert bármelly híven áltadja is a' történeteket egyik a' másiknak, még se képes az utóvilág a' századok előtt lefolyt elődöknek minden környülményeit hozatétel 's csonkulás nélkül megtartani. A' kath. egyház e' név alatt az isten nem irt igéjét érti, azaz, mellyet Jesus és az apostolok csak szóval adtak elő 's a' szent lélek közlésénél fogva szált püspökről püspökre. Főforrásának az egyházi atyák tekintetnek.

TRADITOROKNAK azon keresztények neveztetnek, kik a' keresztények üldöztetése alatt, főleg Diocletianus idejében, a' szent könyveket és edényeket a' pogányoknak kiadták. Ezek nagyobbára olly papok voltak, kiket az egyház hivataloktól megfosztással büntetett. Mivel a' DONATISTÁK (l. e.) a' traditorokata' legnagyobb eretnekekhez hasonlíták, az igaz hitű egyház lágyitá az ezen bűnre hozott ítéletet, mellyre a' keresztény császárok alatt ugy se volt példa.

TRADUCTIORENDSZER, annak hívése, hogy a' lélek szüléktől plántáltatik által gyermekekbe. Innen hajdan traductianoknak azok neveztettek, kik a' lélek származására nézve azt állították, hogy a' gyermekek lelkének csírja a' szülekben van 's ezektől megy azokba által.

TRAFALGARI ÜTKÖZET. Nyáron 1805 a' 24 hadi hajóból állott francia hajósereg, Toulonban felkészítettvén, Villeneuve admiral által egyesüle Gravinia spanyol admiral tengeri haderejével a' cadizi kikötőben, 's a' nyugotindiai vizekre evezé, hol félelmet 's rettegést terjeszte el, de a' nélkül, hogy csak egy szigetet is elfoglalt volna, 's csupán néhány kereskedő hajót és cuttert veve el. Azonközben Nelson mintegy félannyi angol hajósereggel utánok küldeték a' Francziáknak és Spanyoloknak; de hijában keresé ezeket Barbadosban, Martiniqueben, St. Lucieban 's visszatére Európába. Itt azonban Corunáúál 22 Jul.

1805 őszvetalálkozók Calder admiral az ellenséges hajósereggel 's megütközék vele, de eldöntetlenül, mivel sűrű köd kerekedvén, e' mindent elhomályosíta 's mindenik fél nem csekély kárt szenvedé; az Angolok mégis elfogának két spanyol hajót. A' spanyol-francia hajóserég a' corunai kikötőbe futá, hol 34 lineahajóra erősödék. Calder tehát visszavonula. Mig e' történt, Nelson Londonban ujerőt vévén magához, Cadiz elibe nyomula, hol veté le horgonyait az ellenséges hajóserég. Hogy ezt ütközetre csalja, visszavonula Cadiztól, 's az ellenség valóban utána is mene 19-ben. 21-ben találkozik vele a' Trafalgar foknál, Gibraltar fél utján, Nelson, ki az ütközet ter-vét már 4 Oct. kidolgozta 's közlötöte altiszteivel. 2 oszlopban evezé 27 lineahajóból álló hadereje a' 33 spanyol és francia hajó ellen, mellyek 3 órányi hosszu vonalt képzének 's az Angolok közelítésekör félküört formálának. De Nelson a' széltől 's katonáinak tapasztaltsá-gától és bátorságától jobban segítettett, mint az ellenség, mellynek vonalát Nelson 2 ponton álttöré, több hajót elfóga, másokat pedig elsülyeszte. 3 óra alatt el volt döntve a' küzdés; Gravina, a' spanyol admiral, sebeiben mh., 19 hajó veszett el, 's ezek közt egy 130, 's más 120 ágyus. Villeneuve francia admiral megfogott, mint Alava spanyol admiral és Cisneros contreadmiral is. E' volt Nelson utolsó 's legdicősösebb diadala. Egy puskás a' Santa Trini-dadon megesmervén ötet vitéz rendeiről, éppen csillagán lötö kereszt-tül mejjét. Nehány perc mulva elhunyt a' nagy hős, de mint Epa-minondas győzedelembabérral koszoruzva. Collingwood vette által helyette a' főparancsnokságot. 4 francia hajó megmenekedvén, Ferrol felé evezett, de itt 4 Nov. Strahan admiral kezébe esett. Az egész ellenséges hajóserégből csak 10 hajó maradt meg, mellyet Napoleón 6 év alatt fáradtságosan, az egész francia nemzet közmunkásságával teremett. 15,000 ember halt meg, esett sebbe 's fogatott el; az Angolok közt ellenben alig volt 1800 szolgálni alkalmatlan 's halt.

TRAGICUM, I. SZINJÁTÉK.

TRAJANUS (Marcus Ulpius), híres romai császár, Trajanus kitetsző hadvezérnek (Vespasianus alatt) fíja. Az ifju Trajanus Spanyolországban szül, elkíséré atyját a' Párthokkal folyt hadra az Euphrateshez 's a' Rajnánál is szolgált. Mindenütt kitiünteté magát bá-torságával 's főleg nagy gyaloglásokkal igyekezék testét erősítni. Egyszermind minden hadhoz szükséges esmeretekkel is megesmerkedék 's kedveltető viseletével igen megnyeré a' katonák vonzódását 's szeretetét. K. u. 86 praetor, 's 91 consul lón; aztán egy ideig Spanyolországban tartózkodék, honnan Domitianus császártól az alsóné-metországi hadsereg főparancsnokává hivaték. Midőn a' derék, de már elöregedett Nerva országlásra jöve, senkit se talált érdemesebb-nek közuralkodónak maga mellé felvenni, mint Trajanust, kit fíjává fogadott 's 97 caesarrá nevezett. Trajanus, ekkor 42 (mások szerint 45) éves volt, egyéb testi 's lelki jelességein kívül, mellyek őtet új méltóságára valóban érdemessé tevék, méltóságos és tiszteletet paran-csoló testalkattal 's igen megnyerő szellemteljes arczvonatokkal birt. Alig leve caesarrá, megbabolázá a' testört, melly Nervát Domitianus gyilkolónak kiadására kinszerité, 's a' lázadás kezdőt keményen megbünteté. Nerva erre csak hamar mh. 's Trajanus minden ellen-mondás nélkül beüle K. u. 98 a' császárszékbe. Felyűmulhatlan jó-sággal 's barátságossággal bínt minden rendű 's rangu személyel. Elő-szer is Roma minden lakóinak, ide vévén a' távollevőket 's gyerme-keket (kiknek neveléséről atyaiképen gondoskodott) is, pénzt 's ga-bonát ajándékoza; a' provinciák iránt is bőkezű vala. Hogy a' vá-ros gabonára nézve szükségét ne szenvedjen, szabad gabonabevitelt engedé 's ezen eszköz olly célirányos vala, hogy egyezer Egyiptom-ban, Roma gabonátárában, drágaság levén, Roma gondoskodék e' tar-

tomány élelméről. A' feladók sokasága, kik Domitianus zsarnoksága alatt igen elszaporodának, Trajanusban megkérdelhetlen ellenséget talált. T. mind öszvefogdotatá azokat 's terméketlen szigetekre viteté, hol előbb gonosz lelkek szerencsétlen áldozatának kellett sanyarogniok. Egyszersmind parancsot bocsáta ki, mellyben minden hamis feladót kemény büntetéssel fenyegete, a' huszad-adót, mellyet Augustus a' collateralis öröklésre tett, eltörle. Mértékletesség 's takarékoság azon állapotba helyezék ötet, hogy mind ezt kiviheté, a' nélkül, hogy a' status jövedelmei az által kevesedtek volna. Leglélekesmeretesebb egyenességgel hozá elő homályból az érdeemes 's szükséges esmeretekkel bíró férjfiakat 's rájuk bizá a' statushivatalokat. Saburanusnak, a' testőr parancsnokának, e' szavakkal adá által a' hivatali kardot: *E' kardot azért adom kezébe, hogy azt, ha jól országlók, védelmemre, ha rosszul, ellenem viseld.* Mikor már császár volt is, a' senatorokkal 's más főrangú személyekkel barátságos viszonyban élt, mint előbb, ezért mondja Plinius róla: *Baráti voltak, mert maga is baráti érzettel bírt.* Mint Augustus, meglátogató barátit házaikban 's barátsága annál haszonkeresetlenebb vala, mivel azoknak, kiket arra méltata, szabadságokban állt szolgálatjába lépni vagy magoknak élni. Palotája nem csak meghittjeinek, hanem akárkinek is nyitva vala 's a' polgárokat akár mikor kihalgatá. Asztatánál mindég több köz tiszteletben tartott, és nagy tekintetű Romai evett, kik vele szabadon 's vidámon beszélgettek. Ebédei egyszerűk és mértékletesek voltak 's az előbbi császárok fényűzésének semmi nyomát se lehete nála látni. Bár bajnokí pályán nevedekvén fel, tudományos miveltséget nem nyerhete, mégis becsülte a' tudományokat 's tudósokat. Könyvtárakat alkata 's védelme alatt a' literaturának minden ágai, mellyek Domitianus alatt sokat szenvedtek, ismét felvirágoztak. Illy dicső erényeiért 's azon egyetlen törekvésért, hogy népét mennél boldogabbá tegye, a' tanácstól Optimus (legjobb) melléknévvvel tisztelteté, mellyre magát valóban érdemessé is tevé. Innepélyes esküvel kötelezé magát a' törvények megtartására, mellyeket éppen olly szükségeseznek tartá jó fejedelemre, mint jó polgárra nézve. Uralkodása 4-dik évében hadba keveredék Decebállal, a' Dákok királyával, melly ötét a' Duna partjára jóni kinszerité. Az első ütközetben győzének ugyan a' Romaiak, de sokat veszének. A' sebesek száma olly nagy vala, hogy T. saját ruháit is oda adá azoknak bekötözésére. Azonközben Decebál magát megölé 's Dacia romai tartomány lón, mire T. diadali pompával mene be Romába 's ez alkalommal második melléknévet, Dacicus, kapa. A' hadakozás vele születel kedvelése (egyetlen hibája, mellyet mint uralkodónak szemére lehet vetni) szerencséje által még nagyobb lángragyulasztaték 's T. későbbi országlása alatt ugy mutatkozik, mint győzedelmes hadvezér, kinek célja, a' romai birodalom határának messze terjesztése volt. Már régolta versengtek a' Romaiak és Párthok a' felett, kinek legyen joga Örményország koronáját valakinek fejére tenni? Midőn tehát Chosroes, párthiai király, önkénye szerint nevezé ki királyt Örményországba, T. ezt annyival inkább használta hadizenésre a' Párthok ellen, mivel ezek ekkor magok meg voltak hasonlva. 106 tehát nagy sereggel Örményországba ment, 107 megvette azt 's romai tartományá tette. Foglalmányit bátorságositván 's néhány szomszéd fejedelmek hódolását elfogadyán, Edessába mené, mellynek királya, Abgarus, a' Parthok és Romaiak közti visületében ingadozott; hanem Abgarus fija, egy szép ifju herczeg, kegyelmet nyere Trajanustól, ki most ujra egészen meghódítá Mesopotamiát. Köves Arabiával is nevelé T. ez alkalommal a' romai tartományok számát. Ejszaki Örményországban, a' fekete és caspium tengerek közt is, minden apró királyt hatalma alá hajta. 114-ben épité a' pompás

Forum Trajanumot; Romóban a' hies Columna Trajana is ekkor emelkedék fel, melly T. győzedelmeinek emlékezetét örökisé, most is fenáll 's holta után sírjára állították fel. 115 hajóhídon áltmene a' Tigrisen, meghódítá Adrabené't 's egész Assyriát, Ktesiphont és Susát, aztán a' Tigrisen leeveze a' persiai öbölbe 's első és utolsó romai vezér volt, kinek hajója a' Tigris hullámaít hasítá. Midőn az indiai oceánura megérkezék, feldulá boldog Arabia partjait 's egy hajót látván India felé evezni, semmit se sajnált annyira, mint hogy többé nem ifju 's nincs már ideje ama tartománynak elfoglalására. A' millyen munkás vala T. a' romai birodalom határának kiterjesztésében, éppen olly fáradhatlanul foglalatoskodék a' tanács ama diadali pompa fényesítésével, mellyel a' hős császárt el akarta fogadni. De ebből semmi se lőn; mert miután több nép ujra meghódítását végrehajtván, a' Párhoknak, kik hasonlóul Romától függökké tetetének, királyt adott 's 117 seregével ismét Mesopotamiába menni akart volna, megbetegedett 's Hadrianusra bizván a' sereg vezérlését, hajóra ült, hogy Olaszországba evezzen, de csak Selinushoz (Trajanopolishoz) érkezhete, hol Aug. 117, éltének 64, 's uralkodásának 20 évében elhunyt. Követé Hadrianus a' csász. méltóságban, kit fíjává fogadott volt. — T. a' legrikább férjfiak egyike; legnagyobb figyelemmel ügyelt a' törvények megtartására, igazságszerető, leereszkedő, jószívű 's jótévő volt; alattvalói jólétét minden módon iparkodék előmozdítani, e' végre uj városokat, országutakat, hidákat 's kikötőket (t. k. Centumcellaet, a' mostani Civitavecchiát) építtete; élteté a' kereskedést, pártolá a' tudományokat 's mivésziséget; Romát diszes épületekkel ékesíté 's atyáiképen gondoskodék az árvák neveléséről. Hogy a' keresztényeket nem üldözte, bizonyítja ifjabb Pliniussali levelezése, kit consuliá, aztán pontusi és bithyniai helytartóvá nevezé, 's kitől igen szép magasztaló beszéd maradt ránk; mellyet Plinius a' császárnak irt. Annyira szerették 's tisztelték a' Romaiak, hogy holta után 250 évvel is a' senatorok ezt kívánták az ujonnan választott császárnak: *Szerencsésb legyen Augustusnál 's jobb Trajanusnál!*

TRAMONTANA (1a) Olaszoknál 1) éjszaki szél, mivel az Alpe-szeken keresztül fú hozájok; 2) hasonló oknál fogva az éjszaki vagy Fődsarki csillag (stella tramontana), melly a' hajózóknak iránypontul szolgál.

TRANKEBAR (Trankenbar) város és erőség Koromandel partján, Tanjore statusban (Keletindióban), a' Dánoké 's délre fekszik Kolaru folyótól. 1612 Kopenhagenben dán-keletindiai kereskedő társaság alapítottván, 1616 érkezék meg az első dán hajó Koromandel partjára, hol a' tanjorei rajah (fejedelem) Ove Giedde dán parancsnoknak Trankebar környékét 1666 tallérért áltengedé, mire Ove Giedde itt Trankebar városát 's Dansburg várát építteté 's kormányzóvá Krappe főkereskedőt hagyá ott. 1777 a' társaság a' koronának adá által birtokát, melly a' városon 's váran kívül Porejuru m. várost 's 30 falut foglal magában. Ezek részint sajátjai a' koronának, részint zálogul bírja a' rojahtól, kinek érte 9650 tall. fizet. Az egész 20 nsz. mf. fekszik 50,000 lak. A' várost 15,000 lakják; itt lakik, mint a' dán birtokok főhelyében, a' kormányzó is. Kikötője, pamutgyárak és sófőzései vannak, 's jó kereskedést üz. IV Fridrik pogányokat térítő intézetet alapita itt 1706. Szép sommákkal segítették a' térítők foglalatossága Dán-, Német-, és Angolországoktól, 's most könyvnyomtató intézetek van Trankebarban. Ugyanitt 5 pogány templom, 1 mohammedi mecset, 1 luth. főtemplom 2 prédikátorral, 1 dán-malabári térítő-templom 's 1 kath. templom van. A' malabári nemzetből már falusi prédikátorok, catecheták és oskolatanítók képezettek.

TRANSCENDENS, transcendentale, philosophiai műszavak; eredetileg olyan tárgyat jelentenek, mely bizonyos határokon túlvág; philosophiában pedig azt értik alattok, mi a tapasztalás körét meghaladja. Illy értelemben minden igaz philosophia transcendentális, mert a philosophiai nyomozatoknak tul kell az érzékek körén emelkedniük. Ha e vizsgálódásoknál nem tapasztalásból, hanem tiszta okfökből és észkepekből indulunk ki, ez szoros értelemben vagy tisztán transcendens lesz. Kant szerint transcendens, mi a tapasztalás határán túl hat, a tapasztalással össze nem kapcsolható; transcendens okfö szerinte az, mely a tapasztalás korlátit eltörli, sőt azokat áthágni parancsolja. Ehez képest transcendens az immanensnek, vagy annak, mi egészen tapasztalás körén belül van, ellenébe tétetik. Kant minden ismeretet transcendentálisnak nevezett, mely nem annyira tárgyakkal, mint azon móddal foglalatoskodik, mely szerint a tárgyakat megismerjük, mennyiben ez a priori lehető. Mathematicában transcendens lineáknak hivatnak azon görbe vonalok, melyeknek természeté algebrai egyenlítés által meg nem magyarázható.

TRANSFIGURATIO, elváltozás. Kristus megdicsőülése a Tabor hegyén, melynek emlékezetére a kath. egyház a 12 száz. inepet rendelt. III Calixtus pápa búcsúval díszesíté azt 1456, a Törökökön nyert nagy győzelem emlékezetére. — Ra'ael gyönyörűen festé le Kristus említett elváltozását.

TRANSITO-KERESKEDÉS, I. ALTSZÁLÍTÓ KERESKEDÉS.

TRANSUBSTANTIATIO, I. KENYÉR-ÉS BORVÁLTOZÁS.

TRAPEZUNT (francz. Trebisonde, törökül Tarabosan, négyszegű asztalformájáról) város Kisázsiaiban, hajdani Pontusban, most Natoliának Amasan nevű török tartományában, basa lakja, a fekete tenger mellett fekszik 2 magas kőszikla közt, csak 15,000 emberrel. Gyakran meglátogatott kikötője legjobb e' tájékokon. — Hajdani Trapezunt Sinopetől telepített görög gyarmat. Trajanus, Madrianus, Justinianus épületekkel díszesíték e' kikötőhelyet. T. halászata 's kertművelése híresek valának. A' Gothok rohanással megverén, fel-dulák. Midőn a' görög császári ház tagjainak egyenetlenségét használó kereszties sereg (Franciaok, Velenceiek) Konstantinápolyt 1204 megverén, Baldwin flandriai grofot nevezte volna ki császárrá, Alexius görög császári herczeg Trapezuntot, hol előbb helytartó volt, tevé lakhelyévé és Aziában alkotott új statusának fővárosává. Örökősei császár-czimet vevének fel 's a' Komnenus nemzetség-nevet folytást viselék. Végre a' trapezunti császárság török szákmány leve. Komnenus Dávid, 12-dik 's utolsó trapezuntú császár, fővárosában 1461 II Mohammedtől ostromoltaték, 's mivel, a' konstantinápolyi görög császárság már török kézre kerülván, külső segítséget nem reménylhete, magát kincseivel együtt megadá a' győzedelmesnek, ki a' trapezunti császárságot birodalmához kapcsolá. Mohammed adott ígérete ellen Dávidot előbb diadali pompával vivé be Drinápolyba, azután pedig háznépével együtt kivégezteté. L. Jak. Ph. Fallmeryer *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, (München 1827).

TRAPPE (La), **TRAPPISTÁK**. Egy Paristól éjsz.-nyugoton Normandiában (Orne départ.) fekvő, erdőtől 's kősziklától kerített völgyben Rotrou, perchei grof, már 1140 Montagnetől nem messze cistercita-apátságot alapita, 's ezt a' völgybe vivő szoros bemenetel-ről La Trappenak (függő ajtónak) nevezé. Semmi járt ut se vizs ide, 's a' napálláshoz 's a' fák esmertető jeleihez kell az embernek magát szabnia. A' 16 száz. a' szerzetesek igen elfajulván, haramiáskodván, gyilkolván 's leánygyermeketek rabolván, rémülésbe hozák a' környéket 's la trappei zsványoknak nevezettetek. Ezen 17 száz. 7 tagot számlált apátság 1636 a' 10 éves DE RANCÉNÁK (l. e.) esett, mint

sinecura. Ezen új cistercita-prior 's la trappei apát szívesen iparkodék a' klastromot jobb rendbe hozni, de kevés sikerrel. A' trappisták 11 órát imádkoznak, a' nap többi részét kemény munkával 's halgató elmélkedéssel töltik. Istentiszteletési imádságokon 's énekeken és 's memento morin (mellyel köszöntik meg egymást) kívül más szónak nem szabad kijőni szájokon, 's kívánataikat és szükségüket csak jelekkel fejezik ki. Szigorú élelmek gyümölcsből 's főzelekből áll; hus, bor és vaj általánosán tiltva vannak. Arról, mi a' világban történ, 's rokonaik sorsáról semmit se tudnak; gondolataik csak bűnbánaton 's halálon függenek, 's minden estve sirjaikat ássák. Condé Louise hercegné asszonyi trappistákat is alapította. A' francia lázadástól kiűzetvén, Németország (Hamburg 1801), Orosz-, Angolországok 's Ejszakamerika fogadák be a' rendet; hanem őshonokat, La Trappét, megvevén, 1816 ismét visszatértek Franciaországba. Egy utazó 1818 már 100 tagot talált La Trappeban, kik nagyobbára világiak 's Fréres donnés-ek voltak. Ezek csak bizonyos ideig maradnak a' klastromban. A' valóságos tagok setét színű ruhát, köpenyegét és sáveget, melly arcokat csaknem egészen eltakarja, viselnek. E' rendnek Franciaországban meg 4 klastroma volt, u. m. az aiguesbellesi Montelimartnál, a' Gard apátság Amiensnél, a' Mellerai apátság 's az st. aubini klastrom; hanem egy 16 Jun. 1828 költ kir. végzet következtében 1829 a' D. Augustin de l' Estrangetól alapított új trappista-rendnek minden intézetei bezárattak.

TRAUTMANNSDORF (grófi ház) régi austriai nemzetség, mellynek nevét több várak és mezővárosok viselik Tyrolban, Styriában és Austriában. 14 Trautmansdorf maradt csatamezőn, 1278, habsburgi Rudolf alatt Ottokár ellen, 's 18 esett el a' mühlendorfi csatában, 1322. Trautmansdorf Hektor, 1336, váltságlevelet nyert Lajos császártól, bajvivás által bebizonyított 352 éves nemességének erősítésére. Trautmansdorf Maximilian testvéreivel egyetemben, 1628, grófi rangra emeltetett: 1804 a' ház első férjfi szülöttjei hercegi méltóságot nyertek. — Birnak Austriában, Csehországban 's a' hassziai nagyhercegségben.

—l—y.

TRAUTMANNSDORF (Maximilian, gróf) sz. 1584 Graetzben, mh. 1650, Bécsben. Ideje leghíreseb kormányférjfiainak és diplomatajainak egyike, férjfiakorában a' katolikus egyház híve lón. A' műnsteri és osnabrücker békeséget 1648 ő kötötte. Általa létesült 1619 a' II Ferdinand és bajor Maximilian közti nevezetes szövetség. Követnek küldetett több a' pápához, 's Wallenstein nagyravágására először is ő figyelmezteté a' császárt. 1635 a' nördlingi csata után a' prágai békét kötötte. De legnagyobb mivé és legnagyobb érdeme a' vestphaliai békeszerződések. — Trautmansdorf erős, átható elmével és egyenes lélekkel bírt, 's az ügynek szolgálait, nem magának. —l—y.

TRAVESTÁLÁS, (a' francia travestir, átöltöztetni, igétől), jelent főleg költészetben olly tréfás előadást, melly által egy már komolydat előadott tárgy eredeti alakjából kivételzetik 's neveltségesen ábrázoltatik. Előre felteszi ez, hogy az átöltöztetett darabban hamis pathos 's némi esztelenség rejtezett, 's ezt kell elmésen fellebbeznie. A' travestálás tehát nem teszi csekélyé a' költeményt, a' fenlegőt nem veri le aljassá, hanem csak a' nagynek költött csekélységet adja tréfásan elő, mint igazi csekélységet. Innen lényegesen különbözik a' parodiától, melly valamelly komoly tárgy költői köntösét más neveltséges tárgyra viszi által. Mind kettő szembeszökő ellenkezés által szül fogamatot, 's ha szerencsésen vitetik ki, célját a' neveltetést, bizonyosan el nem hibázza. Mindazáltal a' költésnek közt mindenik az alsó osztályhoz tartozik. A' görög szellem inkább kedvelé ugyan a' parodiát, millyen a' *Batrachomyomachia*, de gyönyörködék a' travestálásban is, 's ezt képző mivézségekben szinte

olly kicsapongó kedvvel üzé, mint tréfás költői szüleményekben, 's a' legfőbb istenség sem kerülhető el, hogy képzőművek és edényfesteményeken úgy mint színpadon nevetséges maszkként csörgő sapkával meg ne jelenjen. A' travestálás vagy tisztán tréfás és vigszeszély szabad ömledése, vagy egyszersmind, mulattató czéljával gunyt is kapcsol össze. Alakjára nézve lehet lantos, hősi vagy dramai. Újabbak közt leggyakrabban üzik a' Francoziák, nevezetesen Marivaux, Scarron (travestált Virgilius) és Moreau; az Olaszoknál van egy travestált *Ilias* Loredanotól; Németeknél sok van e' nemben, de többnyire aljas, Blumauer *Aeneise* sok elménczséget mutat, ha bár ez is sok helyt alacsonyságokra száll. Nálunk Csokonaiban mutatkozóának idomok illy nemű költészetre, kitől, ha kora halál el nem oltja, minden esetre sekát várhatánk.

TRECKSCHUYTOK (azaz, vontató hajók), 16—26 lép. hosszú 's 3—6 lép. széles fedett hajónem, mellyeket lovak húznak 's Németalfölden csatornákon használnak. Bizonyos órákban egy várostól másig mennek 's közönségesen egy nagy szoba van rajtok minden utas számára öszvesen, egy szobával azok számára, kik külön akarnak lenni.

TRÉFAJÁTÉK, I. POSSE.

TRECK (Ferencz, báró), csász. kir. pandurezredes, korának erkölcsi szörnyetege, Siciliában, hol atyja ezeredeshadnagy volt, szül. 1714, Sopronban tanult a' jesuitáknál, 17 éves korában austriai, azután orosz szolgálatba lépett, de zabolátlanságaért hivatalától megfosztatott 's száműzetett. 1740, az austriai örökség felett kitört had alkalmával, M. Theresia megengedé neki, hogy pandurerezedet állithasson fel, mellyet 1746-ig vezérelt. Vad csapatjával mindég az előírt képzé, mindent levere maga előtt, 's égetvén, gyilkolván és pusztítván, iszonyu kegyetlenségeket követé el. Főleg Bavaria tapasztalá e' barbar bajnok vadságát, kinek rablása 's pénzszerzomja határt nem esmerének, bár csaknem 2 mil. vagyonnal bírt. Kötelességsértéséiért 1746 büntető per indították ellene 's holtígi rabságra ítélték a' spielbergi várban, hol 1749 mh. T. felette szép ember volt, hihetlen erővel bírt és sanyaruságot nem esmert. 7 nyelvet 's folyvást beszélt és szép katonai esmeretekkel bírt, de erkölcsi tekintetben olly rossz ember volt, millyen a' világ szerencséjére kevés tekinthetik. Eltét leírta maga 1747-ig e' cz. a. *Merkwürdiges Leben und Thaten des Freiherrn Franz von Treck* (Wien 1807). L. még *Franz von Treck dargestellt von einem Unparteiischen* (E. F. Hübnert) mit einer Vorrede von Schubart (Stuttg. 1788).

TRECK (Friedrich, báró), Königsbergben (Poroszországban) szül. 1726. Katonaszolgálatba lépven, a' második schlesiai had alkalmával 1744 II Eridrik segédévé nevezé; de gyanuba jöven, mintha Treck Ferencz pandurerezedessel, ki neki rokona volt, titkos egyetértésben volna, a' glazi várba teteté fogságba. Gondos vigyázat mellett is kiszabadula 's Morván, Lengyel-és Poroszországon keresztül 169 mf. tevé gyalog anyjához. Erre Treck Ferenczhez fordula Bécsbe, de ez ekkor már fogva vala 's igen rosszul fogadá őt. Moskauba mene tehát 's innen Danzigba, hogy testvéreivel anyja örökségén megosztózzék. Itt, bár császári lovas kapitány volt, II Eridrik kivánságára megfogaték 's Magdeburghba viteték egy számára készített börtönbe, melly most is mutogatatik. Innen is el akara illanni, de még keményebb fogságot huza magára, keze, lába 's teste 68 fontot nyomó lánczokkal kötöztetvén meg, sőt a' 7 éves had kiütésekor még súlyosabbá teteté állapotja. Okosan tett szabadulás-tervei nem sülenek el 's csak Dec. 1763 bocsáttaték ki börtönéből, Prágába vitetvén. Itt is, Bécsben, Aachenben, Spaaban, Manheimban 's más helyeken, mellyekben megfordult, szabad véleményeivel, mellyeket

írásban is közönségesekké tett, sok üldözést huza magára, sőt va-
gyonának nagy részét is elveszté. II Fridrik Vilhelm uralkodásra
jutása után visszáá neki elfoglalt javait, 's most nyugodalmasan él-
hetett volna, de nyugtalan lelke a' francia lázadás kitörésekor Pa-
risba menni ösztönöze, hol Robespierre, mint külső hatalmasságok
ügyvivőjét, Jul. 1794 guillotinoztatá. T. nagy önszeretettel 's kér-
kedékenységgel birt, de lelki ereje, bátorsága 's állhatatossága tisz-
teletre méltók. Részint érdemlettlen sorsát annyival inkább kell saj-
nálni, mivel kedvező viszonyokban a' porosz hadvezérek közt első
helyre emelkedhetett volna. Nem tiszta igazsággal irt élete nagy tet-
széssel elvastaték. E' 4 köt. jelent meg Bécsben 1786, 's francziára
is lefordítottatott (Par. 1789). Többi irományai a' *Sämmtliche Gedich-
te und Schriften*-ben (8 köt. Leipz. 1786) foglaltatnak.

TRENCSIN vármegye Magyarország Dunán-inneni kerületében.
Határai: éjsz. Schlesia és Morva, d. Nyitra várm., nyug. Morva, 's
kel. Thuróc és Arva vármegyék. Az egész vármegye nagy völgy,
mellyet a' galgóczy hegláncz folyamátja 's a' Kárpát képeznek. Fo-
lyói: a' Vág, Zsilincza és Kissucz. A' föld nem igen termékeny,
de barom-és juhtartásra alkalmas, honnan hegyei teljesek juhnyá-
jakkal. A' levegő hideg, de egészséges. Terményei kevesek, Tren-
csin és Beczko környékét kivéven, hol bőven terem gabona. Bora is
van, de kevés és nem igen dicséretes. Gyümölcsből szép hasznot vesz-
nek a' lakók. Savanyu vizei jók 's számosak. Nagysága Trencsin
vármegyének 87 nsz. mf., mellyeken 1 kir. városban, 19 mvárosban,
411 faluban, 's 47 puztán, 281,555 laknak, kik nagyobbára Tótok,
's csak igen kevesen Magyarok és Németek, vallásokra nézve legtöb-
ben Kath., 21,623 ágostai hitvallásnak, 20 Reform., 's 5622 Zsidók.
Járása 5, u. m. a' zsolnai, vágbeszterczei, középső, alsó és hegyen-
tuli. Örökös főispánja: illésházi grof Illésházy István ur Eó Exc.

TRENCSIN Zsigmond király oltá (1412) szab. kir. város a'
Vág bal partján, termékeny tájékon, magas kősziklán ülő vár alatt,
melly hajdan nagy bátorságot adhatott, honnan 1662 több hónapig
benne tartaték a' magyar korona. Jelesek itt a' jesuiták igen pompás
temploma, piaristák collegiúma, vármegyeház és híres serdők.

TRESSAN (Louis Elisabeth de la Vergne, grof), költő és író,
1705 szül. Mansban, ifju korában jöve Parisba, hol Voltaire, Fon-
tenelle 's más híres férjsiak baráti levének, kiktől szép literaturához
szeretetében megerősítették. Ezért mindazáltal nem mellőzé el a' ka-
tonaszolgálatot, mellyre vala akkor szánva minden jó születésű férjfi
Francziaországban. Az 1741-ki hadban minden flandriai táborozásban
résztt vón, a' fontenoyi csatában XV Lajosnak segéde vala 's vezér-
hadnagyságra emelkedék. Béke után Leszczinski Stanislaus király
udvarába mené Lunevillebe, hol lelke és észtehetsége által kitünteté
magát 's egy vala a' kicsiny, de válogatott udvari kar diszei közt.
A' király jesuita gyontatója, ki T. befolyásától tartott, philosophia
vétkével vádolá őt. Midőn a' király ezért neki szemre-hányásokat
teve, azt felelé T.: *Kérem Felségedet, gondolja meg, hogy a' liga
kiséretében 3000 szerzetes, de egyetlen philosophus se volt.* Stan-
islaus holta után a' grof magányban élt 's különbféle munkákkal fog-
lalatoskodék. Ifjúságában több csipős epigrammákat irván, talám e'
volt oka, hogy csak 75 éves korában lehete a' francia academiának
tagja. Mh. közsvényben 1783. Költészethezi szeretetét 's észtehet-
ségeit holtig megtartá. Laharpe *Correspondence litteraire*-ében ha-
lála előtt kevéssel irt gyönyörű versezetét közli Tressannak, melly-
ben e' francvillei (a' Montmorency völgyben) lakását énekli. Több
munkái közt jelesek *Gallia Amadisa* 's Ariosto fordítása. Az ele-
ctricum fluidumra nézve tett észzrevételei Tressannak physicabani jár-

tasságát bizonyítják. *Oeuvres complètes*-e Parisban jelent meg 1780—1797, 12 küt.

TREVISOI HERCZEG, I. MORTIER.

TRIANON, két Versaillesnél lévő kicsiny mulató kastély neve (nagy és kicsiny Trianon). A' versaillesi kerten keresztül szép sétáut visz Nagytrianonba, mely Mansardtól keleti izléssel építetett. Az erdőcske végén fekszik Kistrianon, romai építésmódjával 's angol kertjével. E' vala a' szerencsétlen Maria Antoinette kedves mulató helye 's éppen ezért lázadáskor sokat szenvedte a' dühös pórnéptől. Azután egy vendéglő birta; hanem Napoleon visszavette 's hugának, Borghese herczegnének, ajándékozta.

TRIBONIANUS, híres statusférjfi Justinianus császár országlása alatt, Sidében (Pamphiliában) szül., messzeterjedt tudosságával, kiváltképen törvénytudománybani jártasságával igen megnyeré a' császár kegyelmét, kitől a' legfőbb statushivatalokra emelték. Magister officiorum, Quaestor sacri palatii és consul volt, de erkölcstelességeért közönségesen utáltatott 's K. u. 532 hivatalát elveszté, de nem sokára ismét visszakapá. Felette lösvény 's megvesztegethető volt. De észtehetségei 's esmeretei annyira megnyerék a' császár bizodalját, hogy e' rá 's 9 más tudóra bízta a' törvények különbözőféle gyűjteményeinek öszveszedését, melly teszi a' Justinianus codex nagyobb részét (Corpus juris civilis). Azt írják, a' kereszténységnek titkos ellensége volt 's az atheismust és pogány vallást pártolta, mi talán ellenségeinek alaptalan vádja. Mh. K. u. 545.

TRIBUNAL a' Rómaiaknál felemelt hely volt, mellyen ült a' PRAETOR (l. e.) sella curulisán, mikor törvényszéket tartott; tanácsnokai vagy a' törvénybírák mellette ültek. A' romai táborokban is volt tribunal, gyeptől, mellyen hozott ítéletet a' főparancsnok. — A' Francziák Tribune szót csináltak a' tribunalból 's ezen olly felemelt helyet értenek, mellyről mutatja magát valaki másoknak, p. o. szónokszéket, melybe lép fel az, ki a' kamarákban beszélni akar.

TRIBUNATUS, a' Rómaiaknál a' TRIBUNUS (l. e.) hivatala 's politikai helyzete. — E' nevet, noha belső lénye nélkül, a' Francziák is áltvevék. A' 15 Dec. 1799 készített polgári alkotmány t. i. mellynek tervét Bonaparte és Siéyes tevék fel, a' törvényhozó hatalmat, inkább névvel, mint valósággal, 300 személyből álló törvényhozó testetnek, 's 100 tagot tevő tribunatusnak adá által. Törvényjavasló joggal az országlás (a' 3 consul) birt kirekesztőleg, a' tribunatus csak tanácskozott az országló 3 consul által elibe terjesztett törvényjavالاتok felett 's a' törvényhozó testetnek csak szavazó joga volt a' törvényjavalat elfogadására vagy félretevésére nézve, miután a' tribunatus tanácskozásának szüleményét elibe terjesztette, de azt megbíráló joggal nem birt. A' statustanács szónokainak mint az országlás szóvivőinek, mindkét gyülekezetben fontos törvényes befolyások volt. A' tribunatusnak mindazáltal jog adatott az országlásnak előterjesztményeket 's kívánatokat benyújtani 's elég merész is volt e' jogával teljes mértékben élni. Minden tribunatusnak legalább 25 évesnek kellett lenni; évi fizetése 15,000 frank volt. A' tribunatus $\frac{1}{3}$ része évenként kilépe hivatalából, 's új tagok választatának. A' kilépők, míg a' nemzeti lajstromon állott nevek, ujra választathatának. Mennyiben a' tribunatusban bíráltattak meg minden törvényjavالاتok 's jó eszű emberek itt észtehetségeiket kitüntethették, innen a' szabadság védfalának kell azt tekinteni. Legkötésőbb szónokok voltak benne: Bonaparte Lucian, Carnot, Constant Benjamin. De a' tagok szabad véleményei 's a' consulok önkényességét gátló nyilatkozásai csak hamar elnémultak a' törvényhozó test megvesztegettetése 's Bonaparte ravasz politikája miatt, ki a' legeszesebb férjfiakat el tud-

ta attól távoztatni, midőn 1803 a' kilépő ötöd helyett engedékenyebb tagok választatának. Innen a' tribunatus köztársasági characterének utolsó nyomait Carnot császárrá választatása ellen tartott beszédében találjuk, melly mindazáltal sikertelen volt, mert Curée 30 April. 1804 a' felőli javalata megállott 's Bonaparte 4 Maj. császárrá kiáltatott ki. Különös, hogy ez, kit Casar az örökös dictatorság eszközzésére használt, hasonlóul tribunus volt 's Curionak nevezetett! Carnot egyedül nem írta alá a' választás jegyző könyvét. Erre a' 18 Maj. 1804 költ senatusconsultum (tanácsvégeztet) a' tribunatust csaknem egészen üszveolvasztá a' törvényhozó testtel, mivel Napoleon annak főgyűléseit eltörle 's csak 3 szakainak (a' törvényhozásának, belső 's közjövedelemre ügyelőnek) hagyá meghivatalos foglalatosságait, a' császártól kinevezett előlülők és quaestorok (kincstárnokok) alatt. Ezolta egészen elnémula a' tribunatus; mintegy egészítő része volt a' törvényhozó testnek, melly előtt csak 2 szónok adhatta elő a' tribunusi osztály véleményét. Végre a' császár 19 Aug. 1807 végképen eltörle a' tribunatust, tagjait, kiknek utolsó előlülők Fabre (de l' Aude) volt, a' törvényhozó testbe tevő által. Koch tribunus, esmeretes publicisticus író és strasburgi professor, 4,000 frank nyugtázást kapott.

T R I B U N U S, Romában eredetileg egy **TRIBUS** (l. e.) előjárója volt; aztán általában nyilvános személy, előjáró. Így voltak hadi tribunusok 's kincstári tribunusok (tribuni militares et aearii). Amazok a' legiok egy, közönségesen 1000 főből állott, osztályának parancsnokai, ezek a' quaestor segédei voltak, főleg a' zsold kiosztásakor. Sokkal nevezetesebbek 's fontosabb személyek voltak a' nép tribunusai (tribuni plebis), kik a' nép jogait védték a' patriciusok ellen 's innen a' népből választatának; nem tartoztak ugyan sajátképen a' főtisztviselők sorába, de azért felette nagy befolyások volt a' közönséges dolgok menetelébe. E' hivatal létesítésére a' népnek a' patriciusoktólí nyomatása 's a' városból a' szent hegyrei költözése adott okot, mivel addig nem akart visszatérni 's a' köz terhekben részt venni, míg szószólót (tribunust) nem kapott. A' tribunusok akármelly tanácsvégeztet is semmisíthettek vetojokkal, ha ezt a' népre nézve károsnak találták. Gyakran olly javalatoakat is tettek, mellyek a' patriciusoknak ellenekre voltak. Innen ezen eredetileg jótékony szerkezet későbbben heves perlekedések és nyugtalanságok forrása lett, főleg ha pártoskodás és szenvedélyek voltak a' tribunusok rugói. A' tribunusok száma későbbben 10-re határozottatott 's mivel a' főtisztviselők közé nem számláltattak, nem is birtak azon külső tiszteletjelekkel, mellyeket amazok viselhettek.

T R I B U S. Romulus Roma lakóit 3 osztályba helyezé, mellyeket számokról tribunusoknak nevezé. Mindeniknek saját tribunusa vala, 's 10 curiára osztaték. Servius Tullius a' város lakóit a' város 4 kerületeihez képest 4 részre osztá, mellyek tribus nevet kapának. Ezen 4 urbanae (városi) tribushoz jöttek a' rusticae tribusok, mellyekre a' faluk lakói osztattak 's számok lassanként 31-re nevededett, úgy, hogy a' tribusok öszves száma 35 tett.

T R I E N T (lat. Tridentum, olasz. Trento), város Tirol grofságban, melly város hajdan messzeterjedő körayekével együtt püspöki, 's e' közvetlen birodalmi fejedelem volt. 1803 a' város 's az egész püspökség Austriától, mint világi örökös fejedelemség, elfoglaltatott 's Tirolhoz kapcsoltatott, mellyel aztán egyenlő sorsa volt 's 1814 ismét anstriai felsőség alá jött. A' fejedelempüspök évenként 40,000 for. pensiot huz. — A' város mély, magas és sok mezei házzal 's szőlővel diszló hegyektől kerített völgyben fekszik, az Ets mellett, mellyen 146 láb. hosszú hid visz keresztül. A' város kellemetlen, egyenetlen 's tisztátalan; 760 ház. 's 9600 lak. van. A' püspöki ha-

stély régi, nem igen szép épület, gyönyörű kerttel. Santa-Maria templomában láthatni az itt tartott concilium tagjainak képeit. Lyceumában 13 professor philosophiát és theologiát tanít. A város nagy kereskedést űz, mellyet az itt hajózható Ets igen segít. Sok selyem-czérna-malom van benne. L. Franc. Vigil. Barbacovi 86 éves és vak fejedelmi cancellarius e' munk. *Memoire storiche della città e del territorio di Trento* (1821).

TRENTEI CONCILIUM. Miután a' costnítzi (constantiai) és baeli conciliumok végzései sikertelenek maradtak, sőt II Pius 1460 's II Julius 1512 még a' conciliumra való feljebb vitelt is megtiltották volna, annál hathatósabban kezdte a' kereszténység, a' rallsba becsuszott vissza-élések eltörlése végett egy közönséges és mind a' pápától, mind az uralkodóktól független conciliumot kívánni. Leginkább sürgeté pedig ezt V Károly, hogy egy felől a' pápát ijessze meg, más felől pedig a' Protestánsokat csendesíthesse le, 's nyugtathassa meg az által. III Pál pápa a' közönséges kívánságnak végre engedvén, ki hirdeté azt I Nov-re 1542, Trientet (Tyrolnak egy városát) tevén helyévé; hanem Károly a' Francziákkal hadba keveredvén, 1545-nek 15 Mart-ra halasztatott el. Mindazáltal, a' fő papok nem gyűlvén öszve a' rendelt napra, csak 13 Dec. kezdődtek el az ülések. Ennek a' conciliumnak két célja volt, u. m. az anyaszentegyházban elterjedt visszaélések kiirtása 's a' Protestánsok ügyének eligazítása, hogy ezek, azon fő okok, mellyek miatt a' Katholikusoktól elszakadtak, elháríttatván, ismét az anyaszentegyház kebelébe téríttessenek vissza. Millyen volt a' kezdet, olyan lett a' vég is. A' conciliumnak ugyan is függetlennek kellett volna lenni; ugye de már azon végzet által, hogy fő szerint szavazzanak a' gyűlés tagjai, függővé tétetett a' pápától a' concilium, mivel az olaszországi fő papok száma a' többi tagokét mind öszve véve is felyülmulta, és így már ez meg akadályozta a' Protestánsoknak az anyaszentegyházba leendő visszatérését, honnan nem csak ezektől, hanem az olaszországi püspököktől is lehetett a' concilium függése miatt panaszokat hallani. Elkezdődvén az ülések, a' helyett, hogy a' keresztény felekezetek egyesülése megtörtént volna, még álhághatlanabb közfal huzatott azok közt az apocryphus (így neveztetnek a' szent írásban azon könyvek, mellyeknek nem tulajdonittatik isteni eredet, és így mellyeknek foglalatjok nem tartatik csalhatlan hit-és életszabályoknak 's törzsökigazságoknak) könyveknek a' szent írásbai bevételese, a' traditioknak (azaz, írásba nem foglalt isten igéjének, mellyet Jézus és az apostolok tsak szájjal mondottak, 's melly csak a' szent lélek sugallása által maradt fen 's szállott egy püspökről másra) a' szent íráshoz hasonlóká, a' vulgata név alatt esmeretes bibliafordításnak csupán valóságos szent írássá tétetése 's azáltal, hogy egyedül az anyaszentegyház tétetett ennek törvényes magyarázójá. Ezekhez járult még többek közt a' 7 sákramentomokról, vagy szentségekről való tudomány is, melly a' többi cikkekkel együtt, fájdalom! még inkább fel élesztette a' későbbi időkben több száz ezerek vérebe kerülő meghasonlás ílkét a' Katholikusok és Protestánsok közt. Azonban, hogy a' dologba leendő mélyebb beereszkedéstől megmenekedjenek, ezen felyül pedig a' pápai szek megürülésétől is minden órában lehetett tartani, azon hamis hirre, hogy Trientben döghalál támadt, V Károlynak minden ellenmondása mellett is oda hagyták a' pápa követei 's az olasz püspökök a' conciliumot, mellyet a' császár ösztönözésére az új pápa III Julius folytatott, 1 Maj. 1551 nyitván fel legelőször. Ennek is, az urvacsoráról, bűnbánásról és utolsó kezeiről, továbbá a' püspökök törvényhatóságáról, t. i. mitsoda esetekben átélhetnek azok, 's mellyekben kelljen a' pápához a' tárgyakat feljebbvinni? hozott végzetek 's annak, hogy az egyetemenk, klastrom-

mok, kórházak 'sa't. vetessenek ki hatalmuk alól, megállapítása után, a' nélkül lett vége, hogy a' Protestánsok ügyét csak szóba is vették volna, mivel a' szász választó Móríc a' conciliumnak a' protestáns tudomány ellen hozott végzeteiből semmi jót se reményl-
 vén, meg se várta, hogy a' pápa képviselője vagy legatusa ellenére is, a' császár sürgetésére, meghívott protestáns papok és theologusok megérkezzenek, fegyvert fogott a' császár ellen, kit megszalasztott, a' conciliumot pedig, mely 28 Apr. tartotta utolsó ülését, szélely oszlatta. IV Pius ismét munkába vette annak folytatását, ámbár a' Protestánsok, kik Móríc vezérsege alatt a' császáron győzedelmeskedtek, semmit se akartak is arról tudni, és újra felnyitattott 18 Jan. 1562 a' tridentumi concilium, melyen a' pápának 6 legatusa, kik közül az előlülést a' mántuai herceg Gonzaga Herkules cardinalis vitte, 112 többnyire olasz püspök, 4 apát, s 4 szerzetesrend generalisai voltak jelen. Az ebben hozott nevezetesebb végzetek a' tiltott könyveket, a' papok nőtelenségét, a' purgatoriumot, a' szenteket, szent ereklyéket s képeket, a' klastromi életet, bűnbocsánatot s bűjtöt tárgyaztak, s azt a' reménységet, hogy a' Protestánsok a' Katholikuskokkal ismét egyesüljenek, örökre semmivé tette. Így lett vége a' tridentumi conciliumnak, melynek 255 fő pap által aláírt végzetei a' Katholika anyaszentegyháznak symbolicus könyvül szolgálnak. Legfőbb érdeme ezen három ízben folytatott conciliumnak az, hogy a' katholika vallás tudományának czikkei szorosabban meghatározottak és megállapítottak általa. Végzetei Olaszországban, Portugáliában és Lengyelországban feltétlenül, a' spanyol statusokban csak úgy, ha az ország törvényeivel nem ellenkeznek, és így feltételesen vetettek be, Francia, - Német, - s Magyarországekban pedig ellenmondásra találtak.

TRIER (francz. Tréves, lat. Augusta Trevirorum, bizonyos gall néptörzsektől, mely e' tájékon lakta), régi, a' Romaiak (kiknek itt táborhelyek volt a' Németek ellen s császáraik gyakran tartózkodtak benne) idejében s azután a' frank királyok alatt is igen nevezetes város, bájoló völgyben, melyet 2, szőlővel beültetett, hegy képez, a' Moselnél, melyen 8 boltozaton álló régi hid visz keresztül. A' Mosel itt elbir 2000 mázs. megterhelt hajókat. Hajdan fővárosa volt a' trieri fejedelemségnek, a' luevillei béke által (1801) a' tartomány nagyobb részével együtt Franciaország alá jutott, hanem a' parisi békekötés óta Alsórajna porosz nagyhercegséghez tartozik, s e' tartomány 3-dik kormánykerületének fővárosa, a' kormányzék s püspök helye, egy püspöki s tanítónévelő seminariummal. A' város környéke messzeterjedő, mert körülte igen nagy kertek vannak, de csak 1150 ház. (13 kapuval) s 9700 (mások szerint 15,300) lak. van. Építményei közt jelesek: a' régi választói palota, most kaszárnya; a' szép Máriatemplom, a' német építésmesterség legjelesebb miveinek egyike a' főtemplom, igen szabálytalan formájával, de szép oltárai-val s márvány galeriájával; sz. Simon temploma, igen régi építmény. 2 boltozata van, melyeken mentek be hajdan a' városba s mivel fekete színük, porta nigra nevet viselnek; legjelesebb római építmény, mellyel Németország bir. Triernek vannak római régiségei is, mint amphitheatrum, most csaknem egészen lerontva, a' sz. Kereszthegy mellett levő ferdők 'st. L. *Beschreib. der Alterthümer in Trier und dessen Umgebungen etc.* (28 rézm., K. F. Quednowtól, Bonn 1820, 2 rész.) Itt élt s nyugszik HONTHEIM (l. e.) püspök. Triertől 5 ór., Igel falunál, áll az Igelstein, 72 láb. magas hegyes oszlop, a' Secundinek nemzetségének sírboltja. Gymnasiumának 70,000 köt. s 2000 kéziratból álló könyvtára van s tudós társasága tudományos és régiségi gyűjteményeket alapított. A' trieri hajdani püspökség, mely 327 érsekséggé tétetett, legrégibb volt Németországban. A' választó

2-dik volt a választók közt, 's romai szent birodalom főcancellarius-a címet viselt. Lakhelye Koblenz volt. Az utolsó választó, Kelemen Venozel, Augustus szász király nagybátyja, miután birtoka világivá tétetett, Franciaországtól 's néhány német fejedelemtől 30,000 for. kárpottást kapott. Mh. 27 Aug. 1812 Augsburgban. L. Haupt Theodor hist. rajzolatát *Triers Vergangenheit und Gegenwart* cz. alatt (Trier 1822, 2 rész.)

TRIEST (olasz. Trieste, lat. Tergestum), híres tengeri és kereskedő város, az austriai birodalomhoz tartozó illyriai királyságban, a triesti kormányzás fővárosa, kerítetlen 's az adriai tenger triesti öblénél fekszik. 3 városból áll, v. m. a' fellegvárral bíró várhegy lejtőjén fekvő Óvárosból, a' tengerig nyúló Újvárosból 's az ujonnan telepített József- és Ferenczvárosból. Az elsőnek szűk, görbe 's tisztátalan utcái vannak, hanem a' Therezia-vagy Újváros szép építményekkel, nagy piacakkal, széles utcákkal 's néhány csatornával diszlik. Különösen gyönyörű tekintete van a' nagy csatornának. Triestnek 31 piacza (mellyek közt a' Therezia- és Józsefpia cz az Újvárosban 's a' nagy és kicsiny óvárosi piac 'st. kitetszők), 214 utcája, 10 temploma (ezek közt 1 luth. 1 reform. 's 1 görög) 's 1540 háza van. Több közönséges szép építményeken kívül, millienek a' kath. templomok, börze, Palazzo, vámbáz, játékszin 'st., a' várost szép más privát építmények is díszesítik. A' lakók (40,500-an felyül) Németek és Olaszok keveréke, 's e' különbséget karakterekben és viseletekben is láthatni. Midőn Triest 1719 VI Karoly császártól szabad kikötővé tétetett, a' népegség 6000-re se ment. M. Therezia megerősíté 's szélesbíté ama szabadságot. Minden portékát, kivéven néhányat, vám nélkül ki lehetne most vinni. Triest, hol csaknem minden europai nemzet tart consult, egész austriai monarchia első 's legfontosabb kereskedő helyének nézethetik. 17 bank 's kármentő intézet, általában 1000 kereskedő 's 1700 vevő kerítő van benne. A' kereskedés nagyban üzetik 's évről évre élénkebb. Már 1804 előtt 20 mil. tett a' kereskedés értéke. 1815 7676 hajó evezett be 's 5,500,000 mázs. portéka terhelhetett hajókra 's vitetett el. Kikötőjét erős agyusor védi, de a' hajók nincsenek bátorságban szélvész ellen. Négy hajóépítő műhelye van. A' kikötőnél 2 tisztuló intézet (lazaretto sporco és netto) áll a' gyanus helyekről jövő hajók számára. Gyarái közt kitetszők: 13 rozzolis-fabrikáji; csak 1 évenként 2000 akónyit készít. Vannak még itt: 1 cukorfabriká; 1 plajbász-, 1 porcelán-, 1 kártya-, 1 veres fonal-fabr.; 1 rumfőzés 'st. A' S. Servolonál (1 ór. Triesttől) lévő sótózések évenként 20-30,000 mérő tengeri sót adnak. Környékén különféle jó borok teremnek 's a' körülte fekvő halmokon gyönyörű mezei házak díszlenek, legszebb kertekkel. Mintegy 70 év előtt e' halmok méz püszták 's kopaszak voltak. Nagy költséggel szállított Istriából föld hajókon 's így tétetett lassanként paradicsommá a' pusztaság. A' bécsi béke után (1809) Triest környékével együtt Illyriához kapcsolatott; 1814 olta ismét előbbi ura alatt van. Az *Archeografo triestino, raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l'Istria* (1 köt. rézm., Triest 1829, statist. - histor. - archaeol. - 's tudományos tartalmu munka) a' triesti tudós egyesülettől (Gabinetto di Minervától) adatik ki.

TRIGONOMETRIA, I. HÁROMSZEGMÉRÉS.

TRILLA muzsikában két egymás mellett fekvő hangnak sebes és egyenlő váltogatása. Kellemes ékesítő módosság, mely éneknel hajlékony, ügyes torkot, 's szorgalmas gyakorlást kíván. Két hang kell hozzá, egy alsó 's egy felső; amaz a' fő hang, vagy trilla vezető, azon kell végződni is a' trillának. Hogy segédül egész vagy félhang vétessék-e, a' hangnemtől és a' fő hang állásától függ. Különféle módosságait a' gyakorló hangászat tanítja.

TRILOGIA. Így nevezének a Görögök három, tartalomra nézve egybefüggő tragoediát, mellyek összekapcsolva egy satyrdarabbal egymás után adattak, de ha ez is hozzá járult, akkor már tetralógia volt nevék. Minden tragicus költőnek kelle ilyen tetralógiát előadani, ki Bacchus innépein pályára szállott. Illyen trilogia Aeschylus *Orestias*-a, mert benne foglaltatik *Agamemnon*, *Cephorok* és *Eumenidák*.

TRINIDAD (francz. la Trinité), a' kis Antillák egyike Nyugot-indiában, melly minden vele egy csoportban fekvő szigetek közt legközelebb fekszik a' szárazhoz, nem messze az Oronoco torkolatától, 's a' száraztól a' pariai (más neveken szomorú öböl, édes víz tengerre) öböl által választatik el. Colombo 1498 fedezte fel 's nevezte Trinidadnak. A' Spanyolok gyarmatot telepítették rajta, hogy a' szárazzali őszveköttetést fentartsák; idővel elmellőzték 's csak későbbben miveltetett ismét. Hossza 13, szél. 9—10 ném. mf. 's kiterjedése 78 nsz. mf. Egalja idegeneknek egészségtelen; hanem a' benszültek csaknem mindég egészségesek 's megöregszenek. Egy illy csekély kiterjedésű szigetnek sincs annyi hajózható folyója, mellyek közt legjelesebb a' Caroni. Ejsz. hegylancz meg keresztül rajta, délen halomcsoportok fedik, 's középen más, mellynek legmagasb pontja Tamana hegy, egy tetején lévő kicsiny tóval. A' föld termékeny, de sok posványal fedetik, mellyek sok Manglefát teremnek. Száraz évszakban ezen posványok savannakká (füves mezökké) válnak, mellyeken a' barom leghujább ételmet talál 's igen sok szárnyas állat és földi teknős béka tartózkodik. A' sziget czukrot, jó dohányt, indigót, gyömbért, jó gyümölcsöt 's igen szép gyapjat ad; előbb szép erdők díszesítették 's becses mahagoni-fái voltak. Korábban a' lakók csaknem csupán cacaot termesztettek, melly különösen jó volt. De 1727 a' cacaofák kivestek 's azolta több nem ültetett, mivel azt hiszik, hogy az északi szelek ártalmasak azoknak. Fekvése e' szigetet a' mexicói öbölnek kulcsává teszi, 's mind a' nyilvános, mind a' lopvakereskedést igen segíti, honnan a' tengeri hatalmasságok figyelmét mindég magára vonta. 1595 Walter Raleigh az Angolok részére elfoglalta, de a' béke visszadta Spanyolországnak. 1676 a' Francziáktól feldulatott. A' Spanyolország tengeri erejére nézve olly karos tengeri had alkalmával (1796 's kör.) az Angolok, miután 16 Febr. 1797 egy spanyol hajóseregosztályt a' pariai öblön semmivé tettek, 18-ban szerződésnél fogva megvették a' szigetet, midőn sok ágyu, hadi eszköz és 2 mil. piaster került kezekre. Az amiensi békében (27 Mart. 1802) Spanyolország az Angoloknak engedte által. 13 Mart. 1829 a' fejérek 's feketék közt minden polgári különbség eltöröltetett. Azolta a' nép műveltsége és száma nevedett, ez utolsó 38,000-re. Legjelesebb kikötők a' charagamusi, mellyben a' legnagyobb hadi hajók is elférnek, 's a' carenagei, fregatok 's kereskedő hajók számára. A' Puerto de Espanna kikötőt kereskedés és mesterség Trinidad első kikötőjévé tették. Ez a' nyug. oldalon fekszik, egy a' föld legbátorosabb 's legtágasb tengerkeblei közt 's erős ágyusortól védetik. Tőle kapta nevét a' főváros. A' körülte fekvő hegyek meg vannak erősítve. Utána legjelesb kikötő az anna parmai, hol azolta származott város, miolta Angolok kezében van. A' sziget belsejében fekszik a' sziget előbbi fővárosa, S. Joseph d'Oruna, 300 ház. 's 2000 lak.

TRINITARIUSOK, a' Spanyolországban 1198 alapított szentháromság-rend tagjai, melly Agoston közönséges szerzetes-szabályain kívül arra is kötelezé magát, hogy keresztény rabszolgák kiváltására alamizsnát gyűjt. Már 1201 származtak Spanyolországban e' rendbeli apácák is, kik fejer ruhát 's kék kerezztet viselnek. Jótékony célja nagy nevedést szerze a' rendnek Spanyol-, Franciaországokban (ez utolsóban Parisban sz. Mathurin kápolnájuál lévő klastro-

mokról, Mathurinoknak nevezettek), Portugában, Olasz-, Lengyelországokban, sőt Amerikában 's más Európán kívüli gyarmatokban is. A' 18 száz., ide számlálván az újra alkottatásakor Spanyolországban alapított 's 1636 oltá tulajdon generalisa alatt álló Trinitarius-Mezitlábosokat, Európában 300 klastroma volt. Hasonló fogadástéttel 's ugyanazon célra egyszersmind betegek és foglyok ápolására, állított fel 1230 Spanyolországban a' jutalmazó bold. szüz. Mária rendje (ordo S. Mariae de mercede), melly előbb vitézrend volt, de majd szerzetesrenddév változott, 's Francia-, Olaszországokban, még inkább Amerikában és Keletindiában igen elterjedt. 1568 oltá hasonlóul elszaporodott Spanyolországban, apácza-klastromok 's meztlábosak klastromai által, kik, mint a' régi szabályt követő szerzetesek, fejér ruhát és scapulariumokon arany kereszt alatt Aragonia czimerét viselik. Mindkét rend nagy hévvel dolgozóék eleinte célján és sikerrel, Tertiariusok csatlakoztak hozzájuk 's gazdagon segítették azokat. De lassanként egyik, mint másik rászokott maga megemészteni, mit gyűjtögetett 's végrendeletek után kapott. Most ismét kezdenek eredeti céljokhoz közlelni. Legtöbb klastromaik Spanyolországban, Portugában 's Amerikában vannak, kevesebbek Olaszországban 's a' szigeteken. Az austriai birodalomban csak Trinitarius-Mezitlábosak vannak.

TRINITY-COLLEGE. Így nevezetik a' dublini egyetem, melly sok jeles statusférjfit képzett. Legnagyobb befolyása volt erre a' Historical societynek, mellyet az egyetem tagjai magok közt alapítottak. Most ezen egyesület el van törölve, mivel igen ingerlette az értekezés szellemét. A' Trinity-College 1 prépostból, kinek 3000 font sterl. évi jövedelme 's szép laka van, 7 idősb fellovból (mindenk 2000 fonttal), 16 ifjabb fellovból, kik tanítók 's ezért fizettetnek, 70 scholarból, kiknek szabad lakok 's kevés fizetések van, 's mintegy 1500 tanulóból áll. 1821 tanításért mintegy 15,000 f. st. fizettetett. Van még itt 30 stipendiatus. Ezen főiskola dissentereket is befogad, kik az angol egyetemekből ki vannak rekesztve.

TRIO, 1) három fő hangzatra szerkeztetett szerez muzsika, v. két fő hangzat bassus kíséréttel; p. o. fuvola, hegedü és kis gordon, vagy hegedü, brácsa, és gordon; lehet azonban egy fő hangzat és két kísérő is. Az ilyen trionak neve Sonata a tre, 's valóban a' sonatához tartozik, noha klavir vagy fortepiano is lehet mellette. 2) Menuettnél a' trio a' sajátképi vagy fő menuettnék megfelelő tételt jeleli, ma már azonban keringőhez, marshoz 'st. is toldanak triókat.

TRIOLOA muzsikában három összekötött kóta, melly idő mennyiségre nézve két hason minőségű kótával egyforma értékű. Az ékezet mindenkor az elsőre esik.

TRIOLETT játszói versnek francia neve. Magyarúl lehetne nevezni *hármaská*-nak. 8 sorból kell neki csak állani 's egy kis enyelgő gondolatocskát úgy kifejeznie, mintha a' költő, feltétel nélkül is épen csak 8 sorban végezte volna el tréfáját. Az első sórnak előfordulni benne háromszor kell, rendszerint ugyan a' 4 és 7-dik sorban, de be lehet azt játszani máshová is. A' még fennmaradó 5 sorból, kettőnek kell egybehangzó riműnek lenni 's háromnak ismét így. Franciaiban Ménage szerint Raubin, németben Gleim, Hagedorn, Schlegel A. W. jeleskedett. Egész válogatott gyűjteményt Raszmann adott ki.

R. A.

TRIPOLIS, a' BARBARESKEK (l. e.) egyike Barkával, 8800 nsz. mf. fekszik 2 mil-nál több lak., kiknek nagyobb része rablásból él. A' kereskedés csaknem egészen Zsidók kezében van. A' tripolisi dey (1795 oltá Sidi Jussuf) basa czimet visel, 's névvel a' porta alatt van, innen a' szultántól erősítették meg. Egyes tartományokat beyek igazgatnak. Tripolisnak ajándékokat fizetnek évenként a' keresztény

hatalmasságok, p. o. Dánország 1806 oltá 6000 piastert. A' dey 3000 főből álló sereget tart, ide nem számlálván a' lovasságot 's zsoldos katonákat; az arab nemzetségeket is fel szólítván, 50,000 embert kiállíthat. A' rabló hajók mind a' basáéi. Nápolynak 1816 mindenik fogolyért 300 piaster váltságot kelle fizetnie 's új consul kineveztetésekor 4000 piastert. — A' fővárosnak, Tripolisnak, 25,000 lak., heteg keresztény rabszolgák számára kórháza 's fontos gyárjai vannak. A' városba menetelnél áll Marcus Aurelius diadali íve. Kelet felé is, főleg Lebidában (Leptis Magna) vannak vizvivések, amphitheatrumok és eltöredezett porphyr-, gránit- és verdantico-oszlopok pompás omladványai. Képfaragás miveiből csak csekély töredékek találtattak; hanem a' part a' Bon-foktól Alexandriaig még kerésés is van megvizsgálva. Fezzan tartomány, a' király lakhelyével, Murzukkal, mellyben 20,000 lak. van, 80 mf. Tripolistól, nagy kereskedést üz. A' szultán évenként gazdag ajándékokat küld a' basának. **BARKA** (l. e.) tartomány is nagyobbára a' tripolisi dey alatt van. L. a' Barbarbareskekre nézve **TONNIES** (l. e.) irományit.

TRIPOLIZZA, tulajdonképen Tripolitea, eddig Morea fővárosa, mivel a' Görögök felkeléséig (1821) a' félsziget első török helytartóságának helye volt; hanem mióta Peloponnesus a' török jármat lerázta, Argos, Corinthus, Kalamatta és Epidaurus városokkal kelle e' tiszteletben osztoznia, váltólag, mint a' körülmények most ide, majd amoda menni kényszerítették a' görög ideigi országlást. A' görög lázadási hadban Tripolizza véres és iszonytató részt vett. Kolokotronis görög vezértől Aug. 1821 vivatván, a' Törökökből és muhamed hit-vallásu Albániaiakból állott ővsereg kétségbe-esve védte magát Oct.-ig. Nyavalyák, éhség 's a' vívők szakadatlan rohanásai miatt végre legfelsőbb pontra hágott a' nyomoruság Tripolizzában 's az Albániaiak (3000-en) alattomban alkudozni kezdtek a' görög vezérrel. 5 Oct. (ó kalendariom szerint) ajánlák, hogy ha szabad kime-netelt nyerneik, a' rájuk bizott városfertályt áttadandják. E' nap reggelen a' Görögök főrohanást tettek; egész nap folyt a' csata, mert a' Törökök dühös elszántsággal védték magokat, még akkor is, midőn az Albániaiak már kapujokat felnyitották, nemi ellenállás után, Kephalos alvezérnek, 's Kolokotronis ekkor 2000 Mainottával öldökölve 's mindent letiporva a' városba nyomult. Ekkor az utszákon 's házakban dühösködött az elkeseredés, míg a' Törököket a' minden oldalról bekerítő lángok a' házakból ki nem szorították, midőn a' könnyörületlen győzedelmesektől levágattak 's a' város maga csaknem egyetlen füstigő omladvány lett. 6000-nél több különféle kóru 's nemű Török veszté el éltét e' szörnyű zapon. A' 3000 Albániaiak is, nem messze a' várostól, mellyet elárultak, mivel a' Görögökkel kötött szerződést megszegették, vad küzdés után levagdaltattak. A' Görögök igen sok fegyvert és tábort eszközt, mellyekre ugyis nagy szükség volt, találván Tripolizzában, új erőt kaptak a' had folytatására Peloponnesusban, úgy, hogy azolta ez a' félsziget, nehány partmelyéki várat kivéven, Khursid basa 1822-ki beütésének visszaveretése után, egészen szabad volt az Ázsiaiak jármától 's az ujjá-született Hellas középpontjának tekintetett. — **Tripolitea**, kiesiny kerületével, tágas, hullámformájú térségen fekszik 's Megalopolis, Tegea, Mantinea és Pallantium városok, mellyek nem messze estek egymástól, omladványaiból építetett. A' városnak falai és bástyái, kövezett utszái vannak 's az említett hadi történetek előtt 12,000 lak. voltak, kik jüvedelmes kereskedést üztek természetmennyekkel. Századok pusztításai mellett is, mint utazók állítják, megfelel szépségére 's termékenységére nézve azon rajzolatoknak, mellyeket a' régiek valaha Arkadia (mellynek közepén fekszik Tripolizza környékével) gazdag és virágzó völgyeiről tettek. Midőn Ibrahim basa egyiptomi seregével

Navarint 1825 megvette, az újra felépített Tripolizzát is megvette 's csak Moreából 1828 történt kitakarodásakor adta vissza az om-ladékokat.

TRIPPEL (Sándor), az újabb idő leghíresebb képfaragóinak egyike, szül. Schaffhausenben 1747. Elt Kopenhagenben, Dresdában, Párisban és Romában (1776 olt), hol hm. 1793. Teremtői képzelődő ereje 's a kifejezés leghatósabb meghatározottsága csodálatnak.

TRIPTOLEMUS (mythol.) Celesus eleusisi királynak és Metanirának, ki Neáranak is neveztetik, fíjok. Némellyek szerint atyja Trochilus vagy Oceanus, vagy Eleusinus 'sit., anyja pedig a Föld vagy Kothonea vagy Polymnia 'sit. volt. Ceres, ki elveszett leányát, Proserpinát egész földet kereste, T. szüleihöz is elment Eleusisba 's az éppén ekkor világra jött Triptolemusnak, mások szerint Demophonnak, dajkája lón. Ceres a csecsemőt halhatlanná akarván tenni, éjjel tűzbe tette, hogy e' minden romolhatót megemésszen; de anyja rajta érte és sikoltásával megháborítá a' titokteljes munka csendjét, mely e' szerint nem mehet véghez. Ceres e' helyett sárkányoktól vitt szekerével ajándékozta meg, hogy ezzel, mint követe, egész földet bejárja 's az embereket gabonatermesztésre megtanítsa, innen útközben minden veszély ellen védé Triptolemust. Visszatérvén honába saját atyja ólalkodék T. élte után, de Ceres ismét megmenté őt 's atyját az országlásról lemondásra bírta. T. volt az eke és szeker feltalálója, Eleusis városának építője 's némellyek szerint az eleusisi mysteriumok alkotója. Atticában legelőször a' rhari földet veté be gabonával 's Arcadiában tőle tanulá a' szántásvetést Arkas, mint Eumelus is Atticában, kit a' városépítésre is megtanított. Triptolemusnak Eleusisban tulajdon temploma volt 's a' rhari mezőn oltára. Néha kezében levő kalászokkal, néha eke mellett állva, majd sárkányos szekérben ülve képeztetik. Neve 3-szor felszántott földet jelent. A' Romaiak Triptolemusból képezték az ő Bonus Eventusokat.

TRISMEGISTUS, I. HERMES.

TRISMUS, állcsont-görös, az állcsont inainak olly erős összehuzódása, hogy a' fogak mozdulatlanul szoríttatnak egymáshoz. Eleinte, vagy ha az összehuzódás nem nagy, fogcsikorgás támad.

TRISSINO (János György) költő és tudós, sz. 1478 Vicenzában nemes szüléktől. Csak éltes korában fogott a' tudományokhoz; tanítója a' görög nyelvben Demetrius Chalkondylas vala, kinek emléké sárgával tisztelte meg utóbb. Első neje halálával bucsut vón születése helyétől, 's Romába költözött. X Leo alatt több követségeken járt el a' dán királyhoz, Maximilian császárhoz 's a' velencei kormányzóhoz. VII Kelemenőt V Károly császárhoz küldetett, kitől nagy tisztelkedésekkel fogadtatott. Mh. 1550. Olaszországnak az első Aristoteles szabályai után készült tragoédiát *Sophonisbét* ő adá. Megjelenésekor köz tapssal fogadtatott, 's X Leo rendelkezésinél fogva nagy pompával játszatott el. A' rimetlen, tizenegy tagu versnek (verso sciolto) ő volt teremtője, 's ezt Plautus után készült *I simillimi* című vigjátékában is használá. *Italia liberata dai Goti* című eposa nemzetiség híjával vagon. A' lyrái költésben szerencsebb volt Trissino; ebbeli dolgozásait gyengédség és elmésség jelelik. Birunk tőle egy poétikát is. Munkájának legjobb kiadása Maffei ügyelése alatt jelent meg.

— l — y.

TRISTAN, régi mintegy 24,000 versből álló költői miv. Irják, hogy Tristan új mysteriumoknak, a' Németországból jött naptudományoknak, melyek a' Druidák tudományát megváltoztatták, alapítója volt. L. *Tristan von Meister Gotfrit von Straszburg, mit der Fortsetz. des Meisters Ulrich von Thurnheim*, 2 szak. kiadta E. v. Grote (Berlin 1821.) Vö. Mone a' *Heidellb. Jahrb.* ben 1821, Dec.

TRITON Neptunus és Amphitrite fíjok, 's a' legjelesb tengeri istenek egyike, kin, ugy látszik, a' hullámzó tenger zugását értetik. Csigahéjjal fujta fel 's csillapította le a' tengert, ha Neptunus parancsolta. Az isteneknek Gigasokkal csatájában megszalasztotta ez utolsókat csigahéj-muzsika-szerének hangjával. Ő ölte meg Aeneas kormányosát, Misennust, mivel ez vele sűvásban versenyezni akart. — Legrégibb mythusban T. sajátképen Triton lybiai tónak istene volt. Homerus nem említi őt, de Hesiodus ugy énekli, mint közönséges vízi istent. Későbbben nem csak Lybia körül, hanem a' földközi tenger más tájékain is uralkodó alsóbb tengeri daemonok egyikévé tétetett. Végre több Tritonok is fordulnak elő, kik, mint a' későbbi Pánok, Priapok és Silenek, atyjok nevét öröklötték, félállati alakban képeztetnek 's a' Nereidáknak kocsiját húzzák vagy ezeknek lovak gyanánt szolgáltak. T. két végü farkkal és sarlo-ataku halszárnyakkal, 's elől emberi formával is képeztetik. Pausanias még teljesebben írja le a' Tritonokat, u. m. zöld hajjal, igen kemény pikkelyű testtel, fülek alatt kopotyóval, emberi orral, széles szájjal 's állatfogakkal, kék szemekkel, pikkelyes kezekkel 's körmös ujjakkal, mejjeken 's hajokon uszószerű szárnyakkal; e' mellett emberi szavok volt 's csigahéjt fújtak. Mások szerint T. tengeren kocszik kékes lovakkal 's ekkor rákollókkal képeztetik.

TRIUMPHUS, I. DIADAL.

TRIUMVIRATUS. Romában több hivatal volt, mellyeket 3 személy közösen viselt. Midőn Caesar meggyilkoltatott, Antonius, Octavius és Lepidus magoknak adaták a' romai néptől azon hatalmat, hogy a' statust ismét rendbe hozzák, 's innen Triumviri reipublicae constituendae nevet viseltek és közös hivatalok triumviratusnak nevezetett. Azonban Octavius meg tudott menekedni két társától 's monarchiát vitt be. Caesar, Pompejus és Crassus öszveköttetések is triumviratusnak nevezetett, de helytelenül, mivel ezen egyesület nem volt megerősítve a' statustól.

TROAS, I. TROJA.

TROCHAEUS, I. RHYTHMUS.

TROGLODYTÁKNAK nevezetnek olly emberek vagy egész népek, mellyek barlangokban laktak. Hajdani Azsziának különféle tartományban, főleg Aethiópiában voltak troglodyták, de az akkori írók tudósításai igen ingadozóok felőlök. — Régibb egyházi történetírásban bizonyos eretnekek nevezetnek így, kik minden felekezet kebléből kítaszítottak 's innen vallásos gyülekezéseiket barlangokban kellett tartaniok. Zsidókra is, kik azzal vádoltattak, hogy titkos barlangokban bálványozást üznek, ragasztott e' név. — Természethistoriában bizonyos farkatlan, 's orang-outanghoz hasonlító majomnem visel troglodytes nevet.

TROJA. Egy várost se dicsőitettek annyira az ősz kor költői, mint Troját, noha újabbak még azt is kétségbe hozzák, hogy valaha létezett. A' város tulajdonképpí régi neve Ilios vagy Ilium volt 's Troja a' város környékét 's teszi; mindazáltal, főleg későbbieknél, a' város közönséges neve Troja. E' Phrygiában feküdt, Troas tartományban, dombon, a' Simois és Skamandros vagy Xanthos folyók közt, nem messze a' tengerparttól, az Ida hegy tövében. Mese szerint a' Troja vagy Troas név Trostól, Erichthonius fíjától, jó, ki nevezte így legelőször országát 's Kalírrhoeal, Skamandros leányával, mint nőjével Ilost 's más gyermekeket nemzett. Azt írják a' Tantalossali ellenségeskedés tette volna le Troja későbbi szerencsétlenségének talpkövét. Mint kicsiny fejedelemnek, Priamus királynak, lakát, talám figyelmekre se méltattak volna a' Görögök, ha a' király Paris nevű fíja Helena ellopásával 10 éves háborura nem adott volna okot, midőn az egyesült Görögöktől megtámadtatott 's

elfoglaltatván lerontatott, mint ezt Homerus *Ilias*-ában gyönyörűen leírja. Egyébiránt a város olly erős falakkal volt kerítve, hogy ennek építése isteneknek tulajdonított. E' had idejét bizonyosan nem lehet meghatározni, újabbak K. e. 1184-re teszik Troja lerontatását. Iratik, hogy már Hercules elfoglalta volna; de ezt egészen elhomályosítják a későbbi történetek Agamemnon mycenei király, mint az egyesült görög sereg főparancsnoka alatt, főleg azért, mert a nevezett híres költő énekeivel halhatlanította azokat. Troja hősei közt az *Ilias*-ban Hector, Priamus fija, úgy említették, mint legnemesebb 's legvitézebb bajnok, kinek Achilles keze általi eleste eldönté Ilium sorsát. A többi Trojaiak közt nevezetes Aeneas, mint a ki Olaszországba vándorlott 's Virgilius remek Aeneisének főtárgya. A trojai vár Pergamosnak neveztetett. Későbbben a leromlott város helyén új állott fel, hasonló nével, 's mint a régi, Pallasnak volt szentelve. — Újabb időbeli utazók gondosan vizsgálgatták régi Troja helyét, kiváltképpen két Franczia, gróf Choiseul-Gouffier és Lechevalier, kik némelly maradványira rá is akadtak. Lechevalier szerint hajdani Troja vagy Ilium ott állott, hol most Bunarbaschi falú fekszik. Vö. *Reise nach Troas, oder Gemälde der Ebene von Troja in ihrem gegenwärtigen Zustande, vom Bürger Lechevalier* (franciából Lenztől, rézm. és földabr., 1800); továbbá *Die Ebene von Troja; nach dem Grafen Choiseul-Gouffier und andern neuern Reisenden etc.* (Lenztől 1798); Webb *Untersuchungen über den ehemal. und jetzigen Zustand der Ebene von Troja* (angolból Hasetól, 1822); végre jeles észrevéteket találhatni Wood Angol *Essay on the original genius and writings of Homer*-ében.

TROKÁR (francz.) sebesíri eszköz, mely három élű töből áll, mellyet különbözőféle hosszúságu csőbe alkalmaznak. A' tö a' csővel együtt a' test meghatározott helyén szükséges mélységre beszuratik, aztán a' tö kihuzatik, de a' cső ben hagyatik, mellyen vizkorságosokból a' viz kifoly, 's a' friss takarmány miatt felfuvódott marhá- ból a' szél kibocsáttatik.

TROLLE (Herluf), kitetsző dán nemzetség tagja, Trolle Jakob admiral fija, 1516 szül., 1558 dán országtanácsnok, 1559 lovag leve; 1561 oltá a' hajósereg felügyelője volt 's 1563 XIV Erich svéd királlyal had törvén ki, admiral lett, midőn 1564 25 hajóval tengerre ment, Gothland és Öland közt egyesült néhány lübecki, Knebel Fridrik alatt volt, hajóval 's Ölandnál megtámadta a' svéd hajósereget. A' svéd admiralthajó, Magelös (hasonlíthatlan) nével, 's a' Dánokat gyűlölő Mars nevű, 200 ágyus, rendkívül nagy hajó elfoglaltattak, de a' Mars levegőbe repült. Bagge Jakob svéd admiral és Trolle Arved admiral elfogattak; a' többi svéd hajósereg futásnak eredt. 1565 T. a' lübecki hajósereggel egyesülvén megtámadta Klaus Horn svéd admiral, kinek 50 hajója volt, Fehmarn és Wismar közt 's megszalasztotta; de T. halálos sebet kapott, mellyben 3 hét múlva Kopenhagenben mh. — T. okos, vitéz, ajtatos és jótevő férj volt, a' tudományokat szerette 's előmozdította, iskolákra, templomokra 's kórházakra igen sok pénzt fordított 's a' Herlufsholm iskolát (Nestvednél Seelandban) alapította.

TROLHÄTTA, nagy vizesés Gotheibe svéd folyóban, melly a' Wenertóból jó 's Gothenburgnál tengerbe ömöl. Nem messze onnan, hol a' folyó a' töből kifoly, a' víz 12 ölnyit esik, 's olly lármával, melly 2 mf-re hallható. 1793 társaság álla össze csatorna-ásásra, mellyen a' hajók ezt a' vizesést kikerülhessék 's 1800 már készen volt 360,000 tallér költséggel. Melly fontos legyen ez a' svéd kereskedelem nézve, megtetszik abból, hogy 1809 a' rajta evezett hajók száma 3080 's a' zsilipvám 26,830 tall. tett. A' csatorna $\frac{1}{4}$ svéd mf., 22 láb. széles 's hol legcsekélyebb 7 l. mély. Ha a' Wenertó

a' Hielmar- és Mälartavakkal a' Göthacsatornáánál fogva öszveköttek, akkor a' hajók Stockholmból Gothenburgba evezhetnek, a' nélkül, hogy a' Sundnak kellene utjokat venniük.

TROMBITA. Ez ismeretes, háromszorosan összehajtott hosszú vékony réz csőből álló, 's széles tölesér formán végződő hangszer-szám hangjainak köre tenor G-tól discant G-ig terjed; határos a' vadászkürttel, 's hanglatorjája is egyenlő amazéval. Felső octávjában nehéz rajta tiszta hangokat kivenni, azért orchestrumban ritkán viszik kétszer vont g-nél fölebb. Párisból hozott mustra után Bécsben Uhlmann Leopold most nagyobb tökélyel készíti, 's ott már nagy concerteknél, tábóri muzsikáknál 's Meyerbeer *Robert der Teufel* című operájában meglepő sikerrel használják.

TROMP (Martin Harpertzoon), Holland leghiresb tengeri hőseinek egyike, Brielben szül. 1579. 8 éves korában szülei egy Kelet-indiába evező hajó szolgálatjába adák. Igen ifjan egy angol rabló hajótól elfogatván, itt alkalma vala az apró tengeri hadakozás minden mesterségét kitanulni. Honába visszatérte után néhány évvel a' földközi tengeren török kézre kerüle, de elillana. Későbbben Holland rendeinél vállala szolgálatot, Hein Péter híres admiral, kinek ő kedveltje volt, mindenüvé kíséré 's éppen oldala mellett küzdé, midőn Hein elesett. 1639 hollandi admiral leve 's azon birre, hogy egy spanyol hajóserég 10 lineahajóval, 4 fregattal 's több apró hajóval Randykból kiveze, utána nyomula annak 's Grevelingennél 5 lineahajót 's minden fregátot semmivé teve. Oct., Cornelitzoon de Witte admiralától kísértetve, megtámadá a' hatalmas spanyol hajóseréget Oquendo alatt, kit az Angolok nyomosan segítettek, 's dicsőséges győzedelmet nyere. Oquendo saját hajójával elmerült volna, ha T. nagyfelküleg egy fregátot nem küldött volna szabadítására. E' győzelem nevét egész Európában elhiresíté 's a' francia király francia nemességre emelé őt. 1652 ellenségeskedés töre ki Holland és Angolország közt, de itt Trompnak, nemi veszteséggel, vissza kelle vonulnia Blake admiral előtt. Kévéssel ezután, midőn Blake néhány heringhalászat végett kivezett hollandi hajót elfoga, parancsot kapa T. az Angolok megtámadására; hanem heves szélvész kerekedvén, éppen midőn jelt akara adni az ütközetre, hajói szét-szórátának 's vissza kelle a' kikötőbe térnie. Ezen szerencsétlenség miatt, bár T. ártatlan volt, elbocsátá őt az országlás szolgálatjából 's helyébe de Ruyter lépe. De már ugyazon évben visszakapá a' főparancsnokságot 's 29 Nov. Evertzoontól és de Ruytertől segítvén, Blakenak olly tetemesen visszafizeté a' költsönt, hogy ez 5 hajó veszteséggel szalada vissza a' Themseré. T. ez alkalommal, igazi matroc - szellemben, árboczfájára egy seprüt köte, annak jeléül, hogy az egész esatornát ki akarja sepreni. Esztendő végével számos, általa kísért, kereskedő hajóval evezé be egy hollandi kikötőbe, hol a' hollandi rendek nyilvánosan megköszönék fontos szolgálatait. 1653. T. és de Ruyter, kik nagy számú kereskedő hajókat kísértek, Monk, Dean és Blake egyesült hajóserégeik által megtámadtatának; mindkét fél igen erős volt, de az Angolok jóval erősebbek. A' 3 napig tartott csatában a' Hollandiak 11 hajót vesztenek ugyan, de jó renddel térének vissza 's a' kereskedőket legkisebb kár nélkül vivék haza honokba. T. kinek dicsősége ezáltal nem csonkittaték, más kereskedő hajóserég kíséretére küldeték el 's ezt egy hajó elvesztése nélkül vivé Scotország éjszakai partjaira. Erre, hogy hoszut álljon, Jun. megtámadá az angol hajóseréget Monk, Dean és Lawson alatt Nieuportnál, de nem csekély veszteséggel üzeték vissza Weilingenbe. Ó és de Ruyter ez alkalommal költsönösen menték meg a' veszedelemtől egymást. Miután hajóserégeik ismét fel valának készítve hajókkal 's emberekkel, T. 85 hajóval Seeland partjaihoz evezé, hol

a' 94 hajóból állott angol hajósereget észrevevé. Szélvész megakadályozá eleinté a' ráütést, de 6 Aug. 1653, midőn T. de Witte által 120 hajóig erősödék, elkezdődék Schweiningennél és a' Maasnál a' csata. Az első nap semmit se döntö el: de a' második napon T. szokása szerint áltűrőre az ellenség hajólineáját, hanem saját hajóseregétől elhagyatva bekerítették. Oroszlány-módra küzde, hogy kivágja magát, míg egy puskagolyóbistól találta, le nem rogya. *Kajta fiaim!* kiálta haldokolva, *én pályámat dicsőségesen végzem be!* Hasztalanul iparkodék de Ruyter a' többi parancsnokokkal a' hollandi katonákat neki bátorítani, miután T. halála tudva lett, 's szerencsétlen, de drágán adott győzedelem végzé be e' napot 's háborut az Angolokra nézve. T. általában 33 tengeri ütközetben győzött. Hogy hazajáért ömöljön ki vére, maga is mindég kívánta. Nagy pompával temették el teste a' delfti templomban 's fényes emlék emelték tiszteletére. A' status emlékpénzeket verete 's innepélyes kiküldöttség által adatá tudtára özvegyének a' közönséges fájdalmat, melyet illy nagy férjfi elvesztén érze az egész status. — Tromp Cornelius, az előbbinek második fja, 1629 szül. 's már 19 évében parancsnoksága alá adatek egy hajó az afrikai tengeri rablók ellen. Ket év múlva contreadmirallá nevezteték az amsterdami admiralságtól. 1665 jelen vala az Angolország és egyesült statusok közt folyt had alkalmával a' solehayi ütközetben, hol a' németalföldi hajósereg megvereték 's Opdam admiral levegőbe vetteték fel; miundazáltal T. remek visszavonulása által a' győzedelmek hasznát nagyobbára semmisíté. Ügyességgel 's bátorságával olly nagy hirt szerze, mint atyja, 's ennek nyomdokit követvén, az oraniai párttal tartá; ezért de Witte, bár political tekintetben ellenkezőleg gondolkozott, tanácsosnak találá, Ruyter, ki távol volt, visszajöttéig, rábizni a' hajósereg vezérlését. Noha de Ruyter hazatérte után nem akara ez alatt szolgálni, mégis engednie kelle végre. A' Jul. 1666 történt 4 napig tartott csatában éppen annyi bátorságot, mint ügyességet mutatá, a' nélkül mindazáltal, hogy olly szerencsés volt volna, mint de Ruyter. Midőn Aug. ugyanazon évben nagy tűzzel kergetne egy általa megvert angol hajósereget, a' hollandi főhajóseregtől elszakasztaték 's ezáltal meggátoltaték, hogy de Ruyter admiral, kinek vissza kelle vonulnia, segítse. T. ugyan olly szerencsés volt, hogy hajóseregét csekély veszteséggel visszaviheté Texelbe; de de Ruytertől elvadtatván, hivatalától megfosztaték. Mindazáltal 1673 Holland és az egyesült Angolok 's Francziák közt had törvén ki, ismét visszaveték szolgálatba 's ekkor de Ruyterrel megbéküle. Ezen háboruban dicsőségesen tünteté ki magát több győzedelmeivel, mellyeket az Angolokon nyert 's midőn 1675 béke után Angolországot meglátogató, nagy tisztelettel fogadtaték 's II Károlytól baronetságra emelteték. Ugyanez évben Kopenhagenbe küldeték, hogy Dánországot, hajóseregével, Svédország ellen segítse 's a' dán királytól elefántrendet nyere. De Ruyter holta után követé ezt-hivatalában, mint az egyesült hollandi statusok admiral-vezérhadnagyá, de azért az említett háboru alatt dán szolgálatban maradt 's nagy részt veve Dánország éjszaki foglalmányiban. Midőn 1691 a' had Holland és Francziország közt megújván, a' hollandi hajósereg főparancsnokává nevezteték, meghala Amsterdamban 29 Maj. 's atyjának pompás sirboltjába temetteték el.

TROPICUS, I. TÉRITŐ KÖRÖK.

TROPHONIUS Erginus orchomenosi (Boeotiában) királynak fja. Ő 's öccse Agamedes segíték Apollot a' chryszai templom építésében. Ők építék a' delphii templomot is, miért az istentől jutalmat kérének. E' meg is ígérteték nekik 7 nap múlva, de úgy hogy ez idő alatt vigan legyenek. A' hetedik nap eljőve, 's mindketten hal-

va találtának. Mások azt írják: T. és öccse Hyrieusnak házat építének kincsei számára, de a' köveket úgy rakák, hogy éjjel kivetethetének 's ők a' kincsből tetszéseik szerint lopkodhatának. Hyrieus látván kincseinek naponkénti fogyását, noha ajtók 's záruk épek valának, töröket teve, mellyektől Agamedes megfogaték. T. hogy a' gonosztevő titokban maradjon, öccse fejét levágá 's magával vivé. (Mások ezt Augias királyról beszélnek, 's a' két testvér tolvajtársának még Cercyon említették). T. Elisből Lebadiába (Boeotiában) szaladt, itt földalatti lakhelyet készíte magának, jóslást üze, 's midőn meghala, istenítették. Innen az is meséltetik róla, hogy föld nyelé el Lebadia berkében. Idővel temploma építették, mellyben Jupiter Trophonius névvel tiszteltetik Praxitelestől készített szobra 's jövendőt monda. Oraculumuk következőleg fedezteték fel Lebadiában: 2 évi szárazság miatt a' Boeotiaiak Delphibe menének tanácsot kérni. Ez azt parancsolá, hogy menjenek Trophoniushoz Lebadiába. A' követek sokáig keresék a' helyet, mellyről senki se tudott. Végre a' legidősb követ megláta egy méhrajt, mellyet nyomozván, egy barlanghoz érnek, hol Trophoniuszt megtalálák 's utasítást kapának tőle. Hihetőleg tehát ezen oraculum eredete a' delphii papok haszonkeresése volt. A' jövendőkérdőnek barlanghani léte hosszabb vagy rövidebb ideig tart. Némelyek csak 1 nap's 2 éj mulva jövének fel. A' feljövőt a' papok egy székre, melly Mnemosyne székének nevezterék, ülteték 's kérdék, mit látott 's hallott? Mit ez ekkor bodultságában beszélt, oraculum feleletének tartaték. Innen a' jó Genius és Szerencseistenné templomába viteték, hol lassanként magához jöve. A' különbséle borzasztó jelenetek iszonytató benyomást okozának a' kérdezősködők elméjében, kik azután is nemi komorkórságot mutatának, honnan az igen levert emberről közmondássá vált: Trophonius barlangjából jó. Ha valaki csak kíváncsiságból mene be, 's igaz hitében nem vala a' papoknak bizodalmok, az ilyen gyakran éltevel adózott vakmerőséggért. Így járt Demetrius királynak egy kísértője, ki oda belopdózott kincskeresés végett. Teste egészen más helyen találtaték meg, hova hihetőleg földalatti titkos uton viteték. — *Trophonia*, inepélyes játékok valának, mellyek Jupiter Trophonius tisztelésére adatának évenként Lebadiában.

TROP PAU, 1614 olta Liechtenstein házhoz tartozó fejedelemség, részint austriai, részint porosz Schlesiaiban, mellytől az Oppa által választatik el. Porosz Troppau Jägerndorffal és Hultsinnal 17 nsz. mf. 3 vár. (fő Leobschütz), 5 mvárost, 120 fal. 's 54,500 lakót, az austriai 5 várost, 1 mvárost, 160 fal. 's 76,000 lak. foglal magában. Fővárosa Troppau az Oppánál, 8,300 lak., ide nem számítván a' várossal öszvefüggő Katharinendorffot (3000 lak.) Helye a' kormányzéseknek, János- és Németlovagok rendkormányozójának, tartományrendek gyűlésének, austriai-schlesiai museumnak, könyvtárnak, jeles természethistoriai gyűjteményeknek, több jó iskola-intézetnek 's főleg posztó- és vászongyáraknak.

Itt tartaték Oct - től Dec - ig 1820, a' spanyol, portugali és nápolyi statusváltozások miatt, az europai diplomatiában nevezetes congressz, melly a' fegyveres közbenjárás (i. KÜZBENJÁRÓ) elvét megalapítá. Jelen valának ebben: az austriai és orosz császárok, porosz király 's koronaörökös, Miklós akkor még nagyherczeg, Rudolf cardinalis és olimützi püspök, Austria részéről hercz. Metternich, Gentz, Mercy (a' jegyzőkönyv szerkeztetői) és Wacke, Oroszországról graf Nesselrode 's Capodistrias, Poroszországról hercz. Hardenberg és Berastorff minister; de más udvaroktól is lehete itt látni diplomatikusokat, mint de la Ferronaye és Caraman francia ministereket, lord Stewartot 's m. A' tanácskozások főpontja a' vala, hogy a' főhatalmasságok egy-polgári szerkezetet se esmernek meg, melly Eu-

ropa törvényes, monarchiai statusrendszerétől eltávozik. A' 3 hatalmasságok, Austria-, Orosz- és Poroszországok, tehát egyesülének a' Nápolyban lázadás által okoztatott változás meg nem esmerésére 's ha szükség kívánandja a' réginek erővel is leendő visszaállítására. E' végre a' nápolyi királyt Laibachba meghívák, hol I. Ferdinand Jan. 1821 megjelent, mivel a' tropaiu congressz Laibachba tetetett által 's itt alapítottak meg amannak végzetei. Egy ezek közt, hogy Austria, ha Nápollyal hadra jőne a' dolog; egyedül csatázzék ezzel, Orosz- és Poroszországok pedig többi Európát tartás szemmel 's az austriai statusok épségéről kezeskedjenek. L. Bignon *Du congrés de Troppau*.

TROPUS (gör. τροπος, megfordítás), a' köz beszédmódnak azon változtatása, melly szerint az ábrázolat szemlélhetősége 's élénksége előmozdítása végett, a' sajátképi kifejezés helyébe más nem saját és képes kifejezést teszünk. A' tropus tehát a' képes beszéd figurától abban különbözik, hogy a' tárgyat ellenképével felcseréli. Használata oly régi, mint maga a' beszéd. Nincs nyelv, mellyben számos tropusi kifejezések ne volnának, mellyeket még eleinte a' nyelvnek szük volta 's tökéletlensége okozott. Mi a' tropus neveit illeti, ezek száma iránt nem mindig egyeztek a' vélemények. Quintilianus panaszolkodott a' grammaticusoknak e' részbeli tévovázása miatt. Ennek oka a' figurák és tropusok összezavarásában volt. Ő tehát iparkodott ezeket elkülönözni, 's hataraikat kijelelni, de nézetében ő is felette ingadozott 's számos beszédfigurát tropusnak vett. Adeling volt első, ki ezeket szoros birálattal elválogatá, noha úgy látszik, hogy csak a' metonymiát, synekdochet, és metaphorát vevén tropusnak, a' dologot ő sem egészen meríti ki; újabbak tehát helyesen számlálják még ide az allegoriát és prosopopójiát is.

TROXLER (Ignác Pál Vitalis) sz. 1780 Aug. 17 Beru-Münsterben, taullt Solothurnban és Luzernben a' jesuiták alatt, 's jeles tehetségeiért, a' francia revolutio kezdetével, kormányhelytartósági titoknoknak neveztetett ki. De hazájának akkori állapotja és tudományseretete elhagyaták vele szülőföldét, 's 1800 Németországba költözött, hogy orvosi és bölcselkedési tudományoknak éljen. Jenában jelent meg *Über die Lehre von der Bewegung der Iris-e* 's ugyan ott 1803 doctori értekezése: *De inflammatione et suppuratione*, utóbb pedig *Ideen zur Grundlage der Nosologie und Therapie*. Innen Göttingenbe ment, 's itt készültek 1804. *Versuche in der organischen Physik*; innen Bécsbe jött, 's legnevezeteseb munkájának egyikét *Grundriss der Theorie der Medicin* sajtó alá bocsátá. 1806 Olaszországon keresztül hazájába visszatért, hol vizályba jöven a' canton egészségügyi tanácsával, a' netalan reáháramló bajnak kikerülhetésére ismét Bécsbe költözött. 1807 adá ki *Über das Leben und sein Problem* és 1808 *Elemente der Biosophie*. Többnemű tapasztalásai után, mellyeket utazásában Belgiumon, Francia- és Olaszországokon keresztül, gyűjtött, 1808 szülőföldjén Münsteren telepedett le. 1811 mint philosophiai vizsgálódásainak gyümölcse *Blicke in das Wesen des Menschen* cz. munk. került sajtó alá. A' politikai változások 1814 kikapták őt tudományos vizsgálódásaiból, 's több demokratiai irányzatú irásaiért fogságba jutott, 's csak egy magas helyzetű személy közbenvetésére szabadult-ki. Most mint követ Bécsbe, Potsdamba és Berlinbe ment, 's munkáját *Über die Schweiz* közrebocsátá. 1816 Aarauban mulatozott, 's folyóírás kiadásával foglalatoskodott. Gyakori bajainak ellenére is megmaradt hazájában 's 1820 a' philosophia és történetírás tanítója lón Luzernben. Több szabadlelkű irataiért innen is elbocsáttatott. Azolta előjárója lón az aaraiu politechnikai intézet tanító egyesületének, 's philosophiai leczkéjinek kiadásával

foglalatokodik. Élénk részt vett hazájának leujabb (1832—33) mozgalataiban is.

TRÜTZSCHLER (Fridrich Karl Adolf) a' gothai és altenburgi fejedelemségek titkos tanácsának elnöke, cancellarius, főadóigazgató 'sat. Altenburgban, Kulmitschban szül. 3 Jun. 1751. Jenában már ifjontan jeles értekezésekkel tünteték ki magát, mint *De jure creditoris; mutata re oppignorata* (1769); *De donatione inter virum et uxorem per tertium facta, prohibita* (1771.) Ugyanezen évben III Friderik szászgothai herczeg szolgálatába lépe, hol munkásságával 's közjő eránti buzgóságával végre fenemlített méltóságaira emelteték. A' szász király polgári érdem-, a' weimari nagyherczeg fejer solyomrendel tisztelek meg őt. L. *Denkschrift der 50jährigen Dienstjubilaeum S. Exc. des Hrn. Friedrich Karl Adolf v. T.* (Altenburg 1821.) Több jeles munkái közt kitetszők: *Lehre von der Praeclusion bei einem Concurse der Gläubiger* (Leipz. 1781); *Anweisung zur vorsichtigen und förmlichen Abfassung rechtlicher Aufsätze, insonderheit über Handlungen der willkürlichen Gerichtsbarkeit* (Leipz. 1783); *Anweisung zur Abfassung der Berichte über rechtliche Gegenstände* (Leipz. 1785), mellyek többször kiadattak.

TSCHERKASSIA, I. CIRCASSIA.

TSCHERNING (Andreas), 17 századbeli német költő, szül. 1611 Bunzlauban, Boroszlóban tanula 's hadi és vallási nyugtalanságok miatt Rostockba üzeték, hol költészettanító leve 1644. Mh 1659, Lantos és epigramma-költő vala. Munkái: *Frühling* (Breslau 1642—49) és *Vorab des Sommers deutscher Geschichte* (Rostock 1655.) Válogatva olvashatni Müller *Bibl. deutscher Dichter des 17 Jahrhunderts*-nek 7 kötetében.

TSCHESME vagy DSCHESME, csekély hely Kisázsia keleti partján, Scios szigettel szemközt, hires azon tengeri csatáról, mellyben az Oroszok Orloff, Spiridoff, 's Elphinstone és Greigh orosz szolgálatban volt Angolok alatt 5—6 Jul. közt 1770 éjel az egész török-hajósereget, melly az egy nappal előbb történt ütközet után, megbocsáthatlan vigyázatlansággal a' tchesmei szük és csekély vízü öbölbe evezett, felégették. Ezen merész vállalat szerencsés kimenetelét főleg Dugdale (szül. Angol) orosz hadnagynak lehet köszönni, ki gyújtó hajóit az ellenség hajóserege közé vivén, egyet saját kezeivel akasztott egy török hajóhoz, 's ezéjét valósítván, égett kézzel 's arczal övéihez uszott. Dugdale orosz contreadmiral leve, de mivel az orosz nyelvet nem tanulhatta meg, szép nyugpénzzel elbocsáttaték. Greigh, mint orosz contreadmiral, Revalban halt meg, hol Katalin czárné carrarai márványból emléket emeltete neki a' püspöki templomban. — Az ütközet emlékezetére II Katalin Pétervárában palotát építtete, mellyet Tschesmének nevezte. L. J. Castera *Hist. de Cathérine II* (Paris an VIII, liv. VI.)

TSCHIRNHAUSEN (Ehrenfried Walter, graf), Kislingswaldének 's Stolzenbergnek ura, érdemteljes mathematicus, természetvizsgáló és böles, szül. 1651 Kislingswaldeben (Felsőalsitzban) Kedvelt foglalkozása ifju korától fogva mathesis vala, mellyet Leydenben nagy szorgalommal tanula. Másfél évig hollandi szolgálatban vala, aztán beutazá Franciaországot, Olaszországot, Siciiliát és Maltát, 's Németországban, főleg Bécsben, hosszabb időt tölte. 1682 a' parisi tudós társaság tagjává nevezé. Parisból Hollandba, innen szász jószágira jöve, hol 1708 mint választói tanácsnok hala meg. Falusi magányában főleg opticával foglalkozék; 3 üveghutát állita fel 's malmot a' gyújtó üvegek készürülésére, mellyek közt egy rendkívül nagy 's 160 fontos a' parisi academia cabinetjében van, mint ajándék. Csodálkozást érdemlő munkálatira nézve I. Gyujtóüveg. A' Gyujtóüveket (I. e.) is ritka tőkélyre vivé. Róla 's e' tárgyakról több

értekezést olvashatni az *Actis eruditorum*-ban. Philosophiai munkája *Medicina mentis et corporis* (Amsterdam 1687.) Vö. e' nevezetes férfinak *Lebens und Todsgeschichte*-jét (Görlitz 1709.)

TUBA, a' Romaiak fuvó hangszere, melly hadban használtatott 's a' mi trombitáinkhoz hasonlítható, poha formája ezétől valamennyire különbözött.

TUBERCULUMOK általában véve csomók 's apró keményülmenyek, kásanagságtól borsóéig, 's dióéig. Gyulhatók 's mindég nagyobbodhatók. Jeleik: sebes mozgáskori, főleg hegymászaskori lélekzet-elfogódás, rövid száraz köhögés, mulékony szurások a' mejjben 'st. Kinek tüdejében csomói vannak, kerüljen minden vérhevülést, futást, tánczot, hevítő italt 'st. vigyázó életmód mellett még késő vénséget érhet.

TUBERO LAJOS (Ludovicus Cervarius Tubero) ragúzái patricius, Sz. Bepedek szerzetebeli apát Meleda v. Melita nevű dalmát földi szigeten, élt a' 15 évszáz végén és a' 16 elején, és diák nyelven készített egy történetíratot, melly a' Magyarok és Törökök europaí laktelyökben történet dolgokat adja elő 1490—1522. E' munkának egy kézzel írt példányát ajándékkul küldötte a' szerző Frangepáni Gergely kalotsai érseknek, ki 1503—1521 ült a' nevezett érsekséken; és ezen adathól következtethetni, melly időtájban kellett Tuberonak élnie. Egy másik kézzel írt példányt, Forgács Ferencz, varadi püspök, felszólítására, Benessa Péter, ragúzái patricius, küldött meg Zápolya Sigmund János királynak 1570. Egy harmadik kézzel írt példány, nem tudni, mi módon, Frankfurtba került, hol azt, a' városi előjáráság meghagyásából, kiadta M. Adalarus Cravelius, a' frankfurti iskola igazgatója, illy czim alatt: *Ludovici Cervarii Tuberonis, Patricii Rhacusini, ac Abbatis Congregationis Melitensis, Commentariorum de rebus, quae temporibus ejus in illa Europae parte, quam Panonii et Turcae eorumque finitimi incolunt, gestae sunt, Libri XI.* Francofurti 1603. Felvetetett ez a' munka Schwandtner gyűjteményébe is. Ez a' kiadás a' frankfurtiból vetetett, az ebben hibásan íratott magyar nevek megigazításával. Későbbben pedig, t. i. 1784 külön is kijött az Ragúzában. F. P.

TÜBINGEN, Württemberg régibb városinak egyike, 's az ország második fővárosa, egyetemmel 's 8200 lak., a' Neckar mellett, igen szép 's termékeny tájékon, mellyen sok gabona és bor termesztetik. Az egyetemet 1477 alkotá grof Szakálas Eberhard, ki utóbb Württemberg első hercege leve. 1498 már könyvnyomtatás vala benne. 1828 az egyetem jövedelme 80,000 for. emeltetik. 6 kar van benne, ezek közt 1 prot. 's 1 kath. theologiai 's 1 statusgazdalkodási kar. A' rendes tanítók száma 30 's a' rendkívülieké 6. Amazok képzik az academiái tanácsot, az egyetem cancellára alatt, kit a' király nevez ki. Ennek helytartója az alcancellár, kit a' király 3 évre nevez ki a' professorok közül. Vö. Wächter *Über die Organisation der Universität Tübingen* és Paulus *Sophronizon*, 12 köt. 3 füz. (Heidelberg 1830.) 1829 az egyetemben 862 tanultak. A' könyvtár 140,000 köt. áll 's évenként 4000 for. fordítottatik könyvvételre. Jelesek még: a' természetmü - gyűjtemény; theolog. seminarium; 's fűvészkert. Az egyetemnek több, részint igen gazdag, stipendiuma is van.

TUBUS, I. PERSPECTIVA.

TUDNI, tudat, azon meggyőződés, melly v. érzéki szemléletre és tapasztalásra alapul (történeti tudat); v. mathematicai, azaz, tiszta, minden tapasztalástól független szemléletre a' nagyságról, formáról és számról (math. tudat); v. végre az értelem fogalmaira (értelmi, philosophiai isméret); többnyire azonban a' tudat mind ezen isméretek foganatja. E' meggyőződés mód karaktere az, hogy mindig a' világ véges, korlátozott és feltételes viszonyaira vitetik, 's minden

iparkodásunk mellett sem vagyunk képesek vele egységet és egészet, hanem csupán töredéket képzelni, mert ez uton nincs tehetségünkben az anyag v. indulatink alaperején túl emelkedni. De épen ez ut vezet a' meggyőződés második neméhez, melly az egység, tökély és feltétlenség ideájának eszméletéből származik. (L. HIR.)

TUDOMÁNY általában minden bővített, világos és elrendezett ismétel, v. összes summája annak, a' mit tudunk. Szorosb értelemben ismeretek rendszeresen egybekötött egésze. Ily egészben, hol az egyes, mint szükséges tag jelen meg, fogalom egységének kell lenni, továbbá egy okfőnek, melly szerint a' tudomány anyagja, az ide tartozó egyes ismeretek egy egészbe fűzetnek. Minden egyéb alapelveknek, mellyek a' tudományban felállítatnak, e' legfelső okfőből kell származniok 's az alá rendeltetniek. Tudományosnak mondatik ehez képest az elvekből következett ismétel, 's egyszersmind olyan, melly a' tárgy észképét kifejti 's nemcsak mint létezőt, hanem mint leendőtt ábrázolja. Ez legmagasb értelemben történik a' philosophiában, melly mindenütt a' végső ok és tiszta elv után törekszik. Tudomány és Tudósság különböznek.

TUDOMÁNYISMÉRET v. általában a' tudomány theoriáját, v. a' logicának azon részét bélyegzi, melly a' tudománynak közönséges szabályos feltételeit fejti ki, v. különösen a' FICHTE (I. e.) által e' név alatt felállított rendszert jelenti.

TUDOR (ház), I. ANGLIA.

TUILERIE (a' tuile, szótól téglá, mivel hajdan helyén téglaveető volt) a' francia monarchák híres lakvéra a' Seine jobb partján Párisban. Medíci Katalin, II Henrik nője kezdé 1564 építését. IV Henrik bővítetté 's egy karzatnál fogva 1600 a' Louvre-al összeköté. XIV Lajos 1654 ismét nagyobbítá 's bevégzé a' nagy karzatot. A' Louvre felőli oldal 5 pavillonból 's 4 főépületből áll, az ellenoldalnak csak 3 pavillona van. Napoléon Flora pavillonban lakott, utána ugyan azt XVIII Lajos foglaltá el. A' tuilerie külseje csupa össze nem illőség, mert ez is, amez is aggatott holmit hozá különböző időkben, hanem belseje fénytelen. A' 2-dik karzatot, Rivoli tere 's a' St. Honoré utszája felé, Napoléon 1808 kezdé el, de félben-maradt. Hely nyeresé végett sok házat, sőt egész utszákat széthánytak 's most ott a' rakás omladék. A' tuilerie palotájánál lévő kertet, 's korlátok kerítik. Tele ez a' kert naponként mindenféle karbeli sétálóval, 's minden hírlapot csekélységért olvashatni.

TUISCON (Taut, Teut, Tot, Theot 'st.) éjszaki népeknél, Galloknál 's Németeknél, azon istenség, mellynek tulajdonítják azok léteket; Tácitus szerint földből származott isten; Titze Tuisconon a' napot, Mannuson a' holdat érti. (L. THUISCON.)

TÜKÖR minden olly sima lap, melly a' fény sugarokat visszaveri. Itt csak optikai tekintetben vizsgáljuk meg a' tükröt. Ha a' falon egyenesen függő tükörbe tekintünk, azt tapasztaljuk, hogy a' tárgyak épen olly messzeségre látszanak annak háta megett, mennyire valósággal előtte állanak. E' tünet megfjtésére megy ki alkalmasint minden, mit a' lapos tükrök theoriájára nézve mondhatunk. E' végett említenünk kell azon catoptrikai törvényt, melly szerint minden fény sugar, melly a' tükörbe ütközik, ugyan azon szeglet alatt verődik vissza 's egyszersmind a' visszazugárzás térében marad. Ez tehát mind azon sugarokról áll, mellyeket egy világító pont a' tükörrre vet. Ehez képest rajzban a' tükröt egy egyenes vonal által ábrázolhatni, mellyre egy bizonyos távolságban felvett ponttól különféle szegletek alatt egyenes lineákat (fény sugarakat) bocsátunk, 's egyszersmind a' visszavert sugarakat mind hasonló szegletek alatt le rajzoljuk. Ha ezek hátul e' szerint összevonatnak, nem csak ismét egy pontban egyesülnek, hanem ez épen olly messze fog esni a' tü-

kör háta megett, mennyire az előtte felvett pont áll. Geometriai elveknél fogva másképen nem is lehet. Mi itt egy pontról igaz, igaz a' fénylő test minden más pontjairól is, ugy hogy ennek hasonlatos alakban és nagyságban szinte olly távolságra kell a' tükör háta megett lerajzoltatni, mennyire természetben előtte áll. E' teoriából magyarázható már, miért nem szükség a' tükörnek arra, hogy magunkat tetőtől talpig meglássuk, nagyobbnak lenni mint felényi magasságunk; feltéve mindazáltal, hogy velünk párhuzamosan függ, 's az üreg felső széle homlokunkkal egyenlő magasságban esik. K. Kästner *Anfangsgründe der Katopt.* (Gött. 1780.) Innen könnyen átlátható továbbá, miért van, hogy a' padolaton levő tükörben, a' földre eresztett golyóbis fel felé szállani látszik 'st. A' lapos tükörben kívül vannak homorodott tükörök is; ezek közt legnevezetesebbek az óvas tükörök, millyeneket például beretválkozásnál használunk. Szembeszökő tünemény ilyen tükörnél az, hogy bizonyos távolságra a' kép nagyitva tün fel háta megett, ha a' tárgy távolabb vitetik tőle, képe a' tükörből egészen elenyészik, ha még távolabb tartatik, képe megfordulva, nem a' tükör háta megett, hanem előtte, szabadon lebegő légkép gyanánt mutatkozik. E' tünet általános oka szinte a' visszazugárzás már meghívott törvényében alapul: de ezt rajz nélkül világosan meg nem magyarázhatni. Ugy látszik, hogy a' legelső tükörök érczből voltak; azonban az üveg tükörök is rég divatoznak már; Plinius szerint Sidonban találtattak fel, csak hogy még akkor nem tudták a' ma szokásban levő hátborítékot, mellynek feltalálása Beckmann szerint a' 14 száz. esik. 17 száz. végén találta fel Thevert nevű franczia az üveg táblákba öntésének mesterségét, melly ma már olly tökélyre vitetett, hogy Párisban 9 láb hosszú, 5 l. széles és $\frac{1}{2}$ hüvelyk vastagságu tükörket, sőt néha még ezeknél nagyobbakat is készítenek, mellyek ára 1500 talléron felül megy. Angliában St. Helens, Spanyolországban S. Ildefonso, Oroszországban Petersburg, Poroszországban Berlin híres tükörgyárakkal dicsekedhetnek. A' tükörök öntése egy igen vastag veres réz táblán történik, melly néha 15,000 fontnál többet nyom; ezen a' gyuradék egy nagy érczhengerrel elegyengettetik, 's midén a' hideg kemenczében meghül, megköszörültetik, kitényesítettetik, 's hátulja szokott mód szerint beöritetik. —

T U L A, jeles kereskedő és gyárvaros Oroszországban, 1783 oltá hasonló nevű kormányásznak főhelye, az Upa folyónál, mellybe foly itt a' Tuliza, 3500 ház. 's 30,000 lak. A' városnak 26 temploma, 2 klastroma, 17 szegényháza, 1 seminariuma, 1 játékszine, talált gyermekek háza 's fenyítékháza vannak. Fegyvergyára egész Oroszországban legnevezeteseb 's 5500 embernél többet foglalatostkodtat; a' koronáé 's egész haderőnek elég fegyvert készít; egyébiránt más finom vas- és aczélműveket is ad. Vannak még beune 2 vasöntés, 600 kovács, sok timár, juftgyárak, fadgyuolvasztások, mellyek évenként 2 mil. font fadgyut készítenek. Többi gyarai gyapju-szöveteket, vásznat, spanyol viaszt, arczkenőcsöt, berlini kéket adnak 's élénk kereskedés üzetik velek.

T U L A J D O N Í T Á S ítéletes következtetés az embernek cselekedetbeli szabadságára, melly abban áll, hogy cselekedeteit az erkölcsi törvények szerint v. azok ellen szabad akarattal 'és választással viheti kégbé. Maga az ítélet kétféle, u. m. a' cselekedet tulajdonítása, mellyben el határozatatik, hogy a' cselekedet szabad akarat szüleménye, imputatio juris, mellyben megítéltetik, hogy a' cselekvő mennyiben ismerte a' törvényt, 'és milyen szabadsága volt a' törvényteljesítésére, vagy áthágására. E' kettőből kerekedik ki osztán a' tökéletes tulajdonítás, mikor mindkettő egy v. több személyben öszvetalálkozik. Az imputationak tárgya tehát a' cselekvőnek erkölcsi

szabadsága, 's olly esetekben fog helyet, mikor a' cselekvőnek hatalmában állott másképpen is cselekedni, mint cselekedett, mellyből következik, hogy a' tulajdonításnak 's megbüntetésnek a' cselekvő szabadsága állapotjához képest különböző lépcsői vagynak, 's a' mérték a' szabadság mértékéhez képest nagyobb v. kisebb lesz. Polgári büntető törvénykönyvek szerint a' tulajdonításnak e' közönséges szabályai vannak: 1) Annál hibásabb a' tett, mennél kevesebb külső okok vagy érzéki ingerek adtak arra alkalmat; 2) mennél elhatározottabb volt a' szándék; 3) mentől több erőt és eszközöket használt a' cselekvő, maga erejétől a' tett végrehajtására; 4) mennél számosabb és fontosabb következéseket huzott az maga után, mellyeket a' bűnös előre jól látott, v. láthatott; 5) mennél több ideje volt a' cselekedet meggondolására, 's azt valósággal meg is fontolta. Azonban csak azon következesek tulajdoníthatnak a' cselekvőnek, mellyek tettéből közvetlen kifolytak, vagy azokat maga eszközlötte, azért nem a' történet, mint inkább a' szándék vétetik tekintet alá.

TULAJDON KERESKEDES az, mellyet valamely nemzet kereskedői saját tőkéjekkel 's magok számára üznek; így a' külső szállítás és **BIZTOSI KERESKEDES**-sel (l. e.) szemközt áll. (L. KERESKEDES.)

TULAJDON NÉV, l. NÉV.

TULIPÁN, esmeretes virágnem. Németországban, hova Busbeck akkori austriai követ által küldetett Konstantinápolyból, legelőször Angshurgban tenyésztetett 's Geszner Konrád híres füvész tett először említést felőle. Eredeti hona Krim, hol Pallas és Biberstein marsall vadon növe találtak. Holland nagy kereskedést üzött vele.

TULVIDÉK. Táj-és hist. festeményeknél a' lapot, mellyre a' tárgyak ábrázolják, ezek közel- vagy távoltságához képest elő, közép-és hátfenekre osztják. Az előfenék a' lap alsó része, mellyre a' legközelebb első tárgyak rajzoltatnak; magasb része, mellyre a' távolabbiak jönnek, hátfeneknek, tulvidéknek, hátulatnak nevezetik.

TÜNDÉRFÉNY (St. Helms, St. Elmo, v. Illyüstüze), légtünnemény, melly gyuladó gőzökből ered, 's lángalakban néha a' hajók árboczaiban 's vitortáin látható. Ha két illy láng egyszerre jelen meg (Kastor és Pollux), a' hajósok jó jelnek tartják, de ha csak egy mutatkozik (Helena, Ilona), rossz jövendőtől tartanak.

TÜNNEMÉNY, l. PHENOMENON.

TUNGUSOK, számos nép Sibiériában 's mandsur eredetű, melly a' Jenisei alsó tájékain, a' Tungusca-folyónál, Lénánál, Amurrál a' pensinski tengeröbölíig, sőt a' jégtengerig szétszórva lakik. Az Amur-folyón túl lakók chinai, az innen fekvők orosz védelem alatt vannak. Némelylek megkeresztelkedtek 's földmívelést üznek; legtöbben samani pogányok 's lovaikkal, írámszarvasaikkal vagy kutyáikkal, mellyek szánaikat huzzák 's élelmül szolgálnak nekik, egy helyről másra vándorolnak, úgy, hogy egy helyen csak egyetlen vagy legfeljebb 2 éjt töltenek. Foglalatosságok vadászat 's részint baromtartás. Tartózkodások helyeihez képest erdei és pusztai Tungusokra osztatnak. Az elsők életmódjuk szerint Írámszarvas-, Vadász-és Halász-Tungusok. A' pusztaiak pásztorok 's közönségesen Ló-Tungusoknak neveztetnek; lovakat, mellyek teszik nagyobbára gazdagságokat (néha egynek 1000 darab lova is van), marhát, juhot, kecskét 's teréket tartanak. Vidám 's erős nép; arca lapos, szemei kicsinyek, de nem annyira, miát a' kalmuckokéi. Pénzt, 's arany és ezüst használatát nem esmerik. Adójokat czobolybórral 's már prémportékával fizetik le. Némelylek részek adótól ment 's a' mongol határokon katonaszolgálatot tesznek. Nyelvek egy 's innen szétszórattások mellett is egy népnek nézethetnek. Számokat nem lehet pontosan meghatározni. Wichmann szerint 26,404 fő adózik, hova csak a' felnőtt férfji nem számláltatik. A' Jakutszk tartományban 's ochozki tenger mellyékén

lakók Lamutáknak, azaz, tengermelvényieknek nevezetnek. Ezek kutyákat használnak kocsizásra 's élelemre.

TUNICA, alöltözet, melyet a' Romaiaknál férfiak 's asszonyok egyiránt viseltek meztelen testeken. Közönségesen gyapjuból készítettett, fejér volt 's térdig ért. Több tunicát is viseltek egymáson. Nyilván csak rabszolgák jártak benne 's közönséges emberek. Othon minden Romai csak tunicát viselt 's öv nélkül. A' senatorok 1 széles, a' lovagok 2 keskeny bársony szegéssel (clavus) viselték. Innen a' laticlavii és augusticlavii rangnevezetek. A' tunicának ujas és lenből is készült neme, mely asszonyok öltözete volt, indusium nevet viselt, 's hasonló volt a' mi ingünkhöz.

TUNIS katonai-köztársasági status (3400 nsz. mf. 2—3 mil. lak.), a' Barbareskek egyike, a' földközi tenger mellett, kel. Tripolistól, nyug. Algirtól, határoztatik. Délen száraz és puszta, hol a' Nefusa 's Megala, az Atlas ágai nyulnak, nyug. 's a' parton termékeny, hol a' Medserda vagy Bagrada, a' tartomány Nilusa, foly. Tunis földje gazdag minden nemű gabonával (zabot kivéven), kerti veteménnyel, becses gyümölcsevel 's szőlővel. A' barontariás virágzó. Jó lovai, igen szép szamarai, szarvas marhája, 's jó halai vannak. Evenként 20,000 mázs. gyapju 's 100,000 bőr vitetik ki. Korallhalászattal mintegy 160 sarka foglalatoskodik, mellyek mind Siciliából 's Nápolyból jönnek. A' szomszéd' Carthago, mellynek omladványi most is láthatók, lerontatása után, a' Romaiak a' mostani Tunis környékén új Carthagot építettek, melly romai lakókkal népesítettvén meg, a' régi világ legnevezetesebb városainak egyike leve. De ezt az Arabok feldulák 's ekkor Tunis, előbb csekély hely, emelkedék fel. A' siciliai Normannok, kik idővel a' várost elfoglalák, Abdalmumutól kiverettek. 1530 belső nyugtalanságok törének ki e' statusban, mellyeket V Károly használnván, szerencsésen táborozott itt; mert megverte a' Törökök Hariaden vagy Hairadin Barbarossa vezérét, ki azon ürügy alatt, mintha Alraschid koronavitátót segiténé, a' várost elfoglalta. Károly ekkor bemene Tunisba, hol katonái iszonyu kegyetlenségeket követtek el 's egy jeles arab könyvgyűjteményt felégettek. Hassan, Alraschid ellensége, ismét fejedelemségre emeltetett Károly spanyol királytól és német császártól, mint Spanyolország vazallja. (Vö. BARBARESKEK). 1570 Amida, tunisi király, az algiri Törököktől elkergettetett 's II Filip spanyol király vazalljának védsére Don Juan d' Austriát erős hajósereggel Tunisba küldé. A' Törökök elfutának, hanem az övéitől gyűlölt Amida helyett unokaöccsét Mehemedet tevék a' Spanyolok fejedelmé. Don Juan várat is építtete a' város védelmére, de már 1574 elfoglalák a' Törökök a' várost 's várat temérdek embervészteséggel; hanem a' Spanyolok is résztint levágtának, részint rablánczra fűzetének, t. k. a' spanyol parancsnokok Serbelloni és Puertocarrero magok is. Erre török országlás és katona-alkotmány vitették be. A' divan, legfőbb igazgató tanács, egy agát kapa elnöké, ki csak 6 hónapig marada hivatalában 's egy basa gyakorlá a' nagyur nevében a' legfőbb hatalmat. Mintegy 12—16 évig éltek az agát elnöki méltóságokkal; ekkor a' katonaság fellázadt 's dey vitették be a' status állandó fejevé. Most belső nyugtalanságok kezdék rongálni a' statust; 1686 az Algirieiek foglalák el azt és sok kegyetlenséget követének el. Időnkben ezen katonai aristocratia feje egy bey, Sidi Mahmud Flassen, ki méltóságát örökössé tevé 's nem Török, hanem Maur; egy divántól segittetik, melly 37 tagból áll. Megesmeri ugyan a' bey a' porta véduraságát, évenként szép ajándékokat küld Konstantinápolyba, de parancsokat nem fogad el a' szultántól. Alattvalói pallérozottabbak, kevésbé vakbuzgók 's nem olly ellenségei a' kereszténységnek, mint az Algirieiek voltak, míg a' Frauziák által e' rabló status meg nem vetetett. Evi jövedelme 600,000

tall., hadereje 15,400 emberből 's tengeri ereje 26 rabló hajóból áll. Szükség esetében a' bey 50,000 Beduint kiállíthat. A' status lakói Maurok, Beduinok, Berberok, Zsidók, Törökök 's keresztény rab-szolgák. — A' főváros, Tunis 12 ór. fekszik a' tengertől, a' ten-gerszoros vagy goulettai csatorna déli oldalán, mely csatorna köti össze Tunist a' tengerrel; kerülete 1 ném. mf. 's falakkal és erős várral kerítettik. A' házak alacsonyok, az utszák szűkek, hogy a' nap hévsége ne hathasson a' házakba 's tisztátalanok. A' lakók száma, az 1789-ki nagy döghalál óta, csak 150,000, kik közt 30,000 Zsidó van, 8 synagógával. Több gyárai vásznat, mely selyem-és gyapjumiveket, 's szattyánt készítenek. Legnevezetesebb mi-vek a' tunisi siphák, mellyek keleten nagyon kapósak. Ezelőtt 50,000 ember foglalatostkodott ezen gyárakban 's 3000 csomó gyapju dolgoztatott fel, most harmad részre szállott le. Tunis az egész tar-tomány kereskedésének középpontja. Evenként 3 karaván jó Afrika belsejéből 's mások Konstantinápolyból Egyiptomon keresztül. Az or-száglásnak sok monopoliuma van, mellyeket (mint a' vámokat) ha-szónérbe ad, nagyobbára Zsidóknak. Kivitetnek: gabona, olaj, gyapju, bőr, viasz, szappan, datolya, szenneszlevél, buzér, korall, rózsaszentia, strucztooll. Innen több europai kereskedő nép tart Len-ne consult. A' kikötő távolacska esik a' várostól 's a' goulettai csa-tornán eveznek fel hozzá, de csak apró hajók. Tunis után K a i r v a n legnépesebb kereskedő város, nagy mecsettel, melly 500 gránitosz-lapon áll 's legszentebb hely egész Ejszakafrikában. Bersachnál (ta-lán Byrsánál, régi Carthago erős váránál) most is láthatni egy car-thagoi vizvivés magas bolthajtásait; de eltűntek a' hármas bástya ma-gas tornyaival, a' 300 elefántnak 's 4000 lónak elég istálló, a' car-thagoi zsoldos katonák kaszárnyái; semmi nyoma a' hajdani kikötő-nek, mellyben 2000 hadi 's 3000 szállító hajó feküdt. Alig mutat-ják némelly földalatti csatornák omladványai azon helyet, mellyen büszkélkedett valaha Carthago.

TUNKIN, (Tunquin, Tonquin), királyság Keletindia tulsó fél-szigetén. Neve chinai nyelven annyi, mint keleti udvar, mert Tun-kin hajdan chinai tartomány volt, most COCHINCHINA-val (l. e.) csá-zárságot képez, melly Apamnak nevezetik, Nuoc-Anamról, mint a' honiak országokat nevezik. Tunkin háromszegletű föld, a' birmai 's laosi hegyek és a' tunkini öböl közt; legdélibb határa Cochinchina 's éjszakon Chináig terjed. Vize bő; főfolyói a' Holi-Kiang és Lesi-Kiang. A' föld felette termékeny. Főleg sok riskásája terem. Areka-diója, czukra, fahéj-'s firnájsz-és fagyufája, narancsa, pamutja, bananja, figéje, ananásza 's pomagránátja bőven van. Erdei igen jó hajófát adnak. Sok vad, mint szarvórru, királytigris, elefánt és sok majomnem is kóborol benne. Bivaly és ló honos házi állatok. Az itteni fecskék csinálják a' megehető fészkeket. A' hegyek gazdagok ugyan nemes és nemtelen ásványokkal, de a' bányászság nevééről se esmeretes. A' tartomány többi részét l. COCHINCHINA cz. a. Tunkin fővárosa Cecho, mások szerint Backing.

TURBAN (törökül dülbend, tulbend) fejtakaró a' Törököknél 's nagyobbára minden keleti népnél. Egy darab vászomból vagy tafotá-ból áll, melly süvegre 4szeresen tekertetik. A' szultán turbanja igen vastag, 3 kócsagbokrétá, gyémántokkal 's más drága kövekkel disze-síti 's a' Törököktől olly tiszteletben tartatik, hegy alig merik illet-ni. Külön tiszt, a' tulbend-aga, vigyáz rá. A' nagyvezér turbánján két kócsagbokrétá van; a' kisebb tisztviselők csak egyet vagy egyet se viselnek. Az emireknek zöld turbanjuk van, 's ezen joggal ugy birnak, mint Mohammed és Ali rokonai.

TÜRELEM, megismerése azon jognak, mellyel minden ember

bir, hogy okosság és ész dolgában meggyőződését szabadon kinyilatkoztathassa 's szerinte cselekedjék.

TÜRELMETLENSÉG egyházi értelemben az, midőn a' status különbféle vallások nyilvános gyakorlatát nem engedi meg.

TURENNE (Henri de la Tour d' Auvergne, vicomte de) híres francia hadvezér; a' bouilloni herczegnek, Henri de la Tour d' Auvergne és I Vilhelm orániai herczeg leányának Ersébetnek második fija. Szül. Sedanban 1611, 's gyermekségétől fogva, a' katonaságra felette nagy hajlandóságot mutata. Nagy hadvezérek életének nevezetesen Nagy Sándor történeteinak (Curtiustól) olvasásában legnagyobb gyönyörüséget talála. Eleinte nagy bátyjának Mörizc nassau herczegnek vezérsége alatt katonáskodék; 1634 egy francia ezerednek vezérévé tetették; Lotharingiában Lamothanak vivatásakor egy bástyát megvett, mellyért la Force marsalltól az udvarnak dicsérettel ajánlaték. Kevéssel ezután vezéri ranggal tisztelték meg és mivel Breisachnak megvételekor fontos szolgálatoakat teve, Richelieu cardinalis vitézségeért becsülvén, hugai közül egyet neki nőül ajánla, melly ajánlatot mindazáltal, a' reformata valláshoz, mellyben neveitett, ragaszkodása miatt nem fogada el. 1639 Olaszországba küldeték, hol Casalét ostrom alól felszabadítá; az ellenséget Montealliernél megveré; azalatt, míg Harcourt marsal Turint szálá meg. Négy évvel ezután Rousillonnak megvételevel honára nézve nagy érdemet szerzett, mellyért 1644, miután 17 évig különböző vezérek alatt szolgált volna, Franciaország marsallpálcájával tisztelték meg. — Most a' németországi armadának főparancsnoksága bizaték rá. A' Rhenuson átmenvén Enghien herczeggel egyesüle, Mergentheimnél 1645 megverték, de Nördlingennél győze. Wrangel Svédeivel 1646 egyesülvén, a' Bajorokon Zusmarshausennél dicsőséges győzedelmet vón, mire Baviáriába beüte és annak fejedelmét békekérésre kényszerité; midőn pedig ez a' békekötést felbontotta, seregét megvervén, magát is kiüzte statusaiból. Kevéssel ezután, midőn Mazarin ministersége ellen a' Fronderón (l. e.) mind inkább élesztett belső háborúnak tüze 1649 kiütött, Turenne is Bouillon herczegnek közbenjárására, az udvar ellenpártjához csatlakozék. Du Plessis Praslin marsalltól 1650 Rhetelnél megvertvén, a' spanyol udvar a' háboru folytatására 100,000 tallérral segitette, de a' péntz T. az udvari párttal való megengesztelődésnek reménye alatt visszaküldé; mi 1651 meg is történt, midőn egyszersmind ismét a' királyi seregek fővezérének nevezteték ki. Legnagyobb ellensége a' spanyol szolgálatban állott, azután Condé nevet viselt Enghien herczeg vala, 's egymás ellen mind eddig változó szerencsével hadakozának, míg végre Turenne Dünkirchennek, és Flandria nagyobb részének elfoglalása által Mazarint olly állapotba nem helyezé, hogy az ennél fogva az ugy nevezett pyrenei békét megkötheté. Hogy a' páros életnek gyönyörüségeiben is részesüljen, 1653 la Force herczegnek és marsallnak leányával, reformata kisaszonnyal, házassági életre lépett, kitől gyermeke nem maradt. — Midőn a' Spanyolokkal 1667 a' háboru ujra kiüte, a' dicsőséget szomjuzó XIV Lajos a' hadakozás mesterséget tőle akarván tanulni, a' francia haderőnek főmarsalli czimével a' vezérének nevezé ki őt, hogy győzödelemkoszorut fűzhessen magának. Kevés idő alatt Flandriát és Franche-Comté meghódítván, nem csak az, hogy fejedelmének tőle költsönözött hadi dicsőségre vágyását kielégitette; hanem a' következett eszt. a' Spanyolokat is békekérésre kényszerité. Ezek után reformata vallását, mellyhez előbb olly igen ragaszkodék vala, megváltoztatá és őseinek kath. vallására (1668) tére. Mi okból tevé? maga legjobban megmondhatta volna! Katholikusok azt állítják, hogy meggyőződésből tette; Reformátusok ellenben nagyravágyásnak tulajdonítják. Miután XIV Lajos 1672 Hollandnak meghódítását eltökélé, a' fővezérséget Tu-

rennek adá. 22 nap alatt a' Hollandiaiktól csaknem kétannyi várost foglala el; és az azoknak segítségére jött brandenburi választót Fridrik Vilhelmet 1673 békekötésre kényszeríté. Ennyi szerencséje közt se fuvalkodott fel 's nagylelkűségének, és becsületszeretetének több ízben adá próbáit. Midőn egy vezér 400,000 frank. nyereségnek könnyű megszerezhetését ajánlaná neki, melyet az udvar semmiképen se tudhatna meg, így szóla ahhoz: Köszünöm az ur jó indulatját; de mivel effélékre már másszor is több jó alkalmam volt, a' nélkül, hogy azokat saját hasznomra fordítottam volna, úgy vélem, hogy most öregségemben viseletemet megváltoztatni nem szükséges. Egy város 100,000 tallért ajánlott neki, hogy határát seregének áltmenésétől kiméllené meg. Ha városotok, felele a' követeknek, útban talál esni, ajánlástokat teljességgel nem fogadhatom el. A' német fejedelmek XIV Lajos fegyverének szerencsés előmenetelét irigy szemekkel, és félelmes nyugtalansággal szemlélvén, ellene szövetséget kötének, melyre legközelebbi alkalmat Franche-Comtéának elfoglaltatása ada. Turenne, hogy ezen szélyelszórt hatalmasságok egymással egyesülhetését meggátolja, Elsassból elindulván 1674 Philippsburgnál a' Rhenuson áltmene, Sinzheimot megvévé, és a' császári sereget a' lotharingiai herczegnek, és Caprarának vezérlések alatt keményen megvervén, a' Main vizéig visszanyomta. Az ellenséges seregek segítségét kapván, a' Rhenuson ismét áltmenének, és Elsassban télére beszálottak. T., ki a' nagy erő előtt Lotharingiába vonula vissza, hasonlól mintegy 20,000-ból álló hadnépét Condé seregével egyesítvén, Felsőelsassba, hóval fedett legyeiken keresztül Dec. közepén ismét visszamene, a' császári ellenséges seregeket, melyeket Lotharingiában lenni gondolt, véletlenül megtámadván Mühlhausennél megveré, szélyelüzé és 6 Jan. 1675 a' Rhenuson áltmenni kényszeríté. Ezen táborozásban szerzett dicsősége annál fényesebb, mivel a' mit teve, Louvoisnak, a' hadministernek, ki e' hősré irigykedék és a' királynak több ízben megújított parancsa ellen hajtotta végre. Nagy hírért és vitéz tetteit mindazáltal a' Pfalzozon elkövetett szörnyű kegyetlenségével nem kevésé mocskolá be, melyet a' sinzheimi ütközet után tüzzel vással irgalmatlanul feldula. Lovasságának Lotharingiában és Elsassban tett pusztításait is hasonló hideg vérrel el tudta nézni; mivel mint Voltaire mondja: Gondviselésé alá bizott katonáinak kívánt inkább atyjok lenni (ha ugyan a' katonák eránti atyai indulat ebben áll), mint a' földnépének, mely a' háboru törvénye szerint a' győzedelmesek áldozatja szokott lenni. — Azonban a' bécsi udvar Turenne rendkívüli szerencsését látván, ellene legjobb vezérét, Montecuculit, küldé (1673) roppant sereggel a' Rhenushoz. A' két nagy vezér Sulzbachnál akart egymással megmérkőzni; de T. az ütközet elején (1675 Jul. 27) 64 évében ágyugolyóbistól megöleték, mely egyszermind St. Hilaire vezér karját is elhordá; ki szomorú esetén sirásra fakadt fíjához így szólla: *Ne rajtam, hanem ezen előttünk fekvő nagy emberen siránkozz.* Teste St. Denysbe vitették és felette nagy pompával temetteték el. T. egész Európában legjobb hadvezérnek tartatott, még pedig olly időszakban, melyben a' hadakozás mesterségének sokkal szorgalmaabban utána láttak, mint valaha az előtt.

TURGOT (Anne Robert Jacques), aulnei báró, honát szerető 's felvilágosodott francia statusminister, M. E. Turgot elnök fíja, 1727 szül. Parisban, a' Sorbonneban theológiát tanult. 24 éves korában leforditá Virgil georgiconát, 's híhetőleg e' bírá tanulmányának megváltoztatására 's a' statustudományok, kiváltképpen pedig a' nemzeti gazdálkodás kedvelésére. Elhagyá hát a' Sorbounet, de Gournay kereskedésre ügyelőnek uttársa lón utazásaiban 's 1761 limogesi felügyelővé tetették, mely hívalát az egész tartomány megelégedésé-

vel viselé 12 évig. Igen mértékletesen élt, sok jót tett, 's gondoskodott alattvalóinak élelméről. Régi, csupán visszaélésből származott adókat eltörölt 's neki köszönhetőek a' jótékony dologintézetek létesítésének első ideái. 1774 XVI Lajos tengeri ministerré nevezé őt, 's nem sokára közjvedelmi ellenőrré, mely tágasb munkásságkörében nemesen fáradozék és sok hasznos javítást teve a' közjvedelmek igazgatásában. Az életre szükséges dolgoktól fizetett vámokat alászállítá; a' kereskedést felmenté lánczai alól; a' kézmiverek szabadságait tágasbitá; a' földmivelést elősegélé; a' czéhek kirekesztő kiváltságait megszorítá; jótékony tervet teve az urak 's jobágyok viszonyira nézve; a' sőt is szabad kereskedési portékává akará tenni 's az udvar költségeit korlátozni, de az ifju királyné 's udvariak részéről annyi ellenmondást talált, hogy nemes czéljai nem valósulhatának. Azonközben több hasznos tervét kivivé. A' Garonne 's marseillei kikötő a' belföldi borkereskedők előtt felnyittatának; a' gabonakereskedőknek a' gabonakereskedés szabadságát visszahozá, mellyet Terray 1772 eltörölt 'sa't. Senki se mulá őt felyül munkásságban. 1781 hm. 49 évében. Hotta előtt már jóval le kelle mondania a' finansz-kormányról, mellyet csak 20 hónapig viselt. Későbbi idejét tudományoknak szentelé. XVI Lajos egyszer ezt mondá róla: *Senki se szereti a' népet, csak Turgot és én. Laharpe így rajzolja őt: Erős characterü férfi volt, kit semmi se tántoríthata el az udvarnál 's a' legnagyobb viszonyok közt is, az egyenességtől; az ellenfelek tusakodási 's hivatalának kellemetlenségei közt rendithetlen elmenyugalommal bíra; e' mellett olly munkás vala, hogy betegség se gátolható; csak két szenvedélye vala: tudósság 's a' nép boldogsága.* Turgotnak 's az akkori franczia philosophusoknak tulajdonítatik a' zendülés kitörése, mivel, mint mondják, újításai ingerlék fel a' népet jobb és kedvezőbb állapot óhajására. De ez alaptalan vád, mert így minden igazságos és emberi javítót hasonló váddal lehetne terhelni. T. egyébiránt igen erényes ember, a' tudományoknak 's szép literatúrának buzgó barátja volt. Őzsmerteté meg először Franciaországgal Ossian költeményeit; lefordítá olaszból a' *Pastor fidot*, németből *Kloppstock Messiasát*, 's Geszner *Abel halálát*. Nyomtatásban olvashatni ne hány finanziaai értekezéseit. Külsejében egyszerű 's kellemes, a' tanácsban meggyőzhetlen volt.

TURIN (olasz. Torino), a' szárazsi sardiniai statusok fővárosa 117,900 lak. a' sardiniai király lakhelye 's a' piemonti herczegség fővárosa, Olaszország legszebb 's legrendesebb városainak egyike, a' Po bal partján, gyönyörű völgyben, mellyet egy felől halmok 's ezeken levő klastromok, kastélyok 's mezei házak keritnek. A' Pon keresztül kő hid visz. Turin hajdan erős vár volt, mellyet a' Francziák 1706. hijában viltak. A' vármiviek most sétálók 's falak sincsenek többé, csak egy kapu áll fen a' déli oldalon; hanem erős fellegvár által védetik. Turinnak 32 főútszája, mellyek rendes szegletekben vágják egymást ketté, 4—5 emeletes házai, 6 nagy piacza (legszebb a' király vagy Károlypiacz, szép épületeivel, t. k. a' San-Carlo templommal, királyi kastélyal 's operaszínházzal), szép egyeteme, könyvtára, csillagtornya, természetmü-cabinetje, fűvészkertje, gazdag egyiptomi museuma sok ritkasággal, mellyeket Drovetti lovag gyűjtött össze, nagy selyem gyárjai, dohány-, porcelán-, fegyverfabrikái vannak. Mellette díszlik a' La Veneria híres kir. kastély. A' kereskedést nyomosan segiti a' Franciaországból Olaszországba vivő főút. 1796 a' franczia köztársaság, 25 Maj. 1799 Austriaiak 's Oroszok (Suvoroffalatt) foglalák el Turint. A' marengoi csata (1800) után ismét franczia felsőség alá jött, 's a' Po depart. fővárosává tetetett. 1814 visszaadott a' sardiniai királynak.

TÜRKHHEIM (János), statusférjfi 's publicisticus író, Strasburg legjelesb protestans familiáinak egyikéből. Atyja egy vala itt a legelső bankosok közt; de neki ezen életmód nem tetszék 's tudományoknak élt. Utazásokban 's tanuságos öszveköttetésekben sokoldaiu esmeretet szerezvén; több fontos hivatalt vesele honában, 's mindég nagy hévvel viselteté a' köz jó eránt. Akkori írományi közt jeles mesteri *Darstellung der politischen Verhältnisse des Elsasses überhaupt und der Stadt insbesondere*-je. A' lázadás vibara elszalasztá honából. Nehány évet ettenheimi jószágán tölte, 's ekkor az ortenani lovagságnak tagja leve. Mint több száz fejedelmi házak követe, megjelené a' frankeni kerületgyűlésen Nürnbergben. Későbbén hesen-darmstadt szolgálatba lépe, 's meghatalmazott ministerré nevezteték a' regensburgi birodalomgyűlésen 's a' birodalmi kiküldött-ségnél. A' német birodalom szétbomlása után országálása némelly fontos parancsokat biza rá, főleg Bécsben, hol több időt tölte. Aztán Rajna melletti birtokára vonula vissza. Utolsó diplomaticai utja volt mellyet báró Schmitzel, a' déli német fejedelmek nevében, Romába, a' pápai udvarral kötendő concordatum ügyében tett. Ó írta a *Hist. généalog. de la maison de Hesse*-t is. Mh. 28 Jan. 1824 altorffi jószágán, munkás éitének 78 évében.

TURKHESTAN (azaz, Törökföld), középázsiai tartomány, melly szabad Tatársághoz számláltatik, 's a' Sir Darja (régiek Jaxartese) jobb partján fekszik. Az Osmanok törzsökhona 's mostkirgis országló uralkodik benne, ki a' lakókkal Mohammed hitét vallja. (L. TURKMENEK).

TURKMENEK V. TRUCHMENEK V. ismét TURKMANOK földje Khivával, szabad Tatárországnak (Turkhestannak vagy Dsagatainak) része 's a' caspium tenger keleti oldalán fekszik, ez és az Uraltó közt; nagyobbára homokos pusztaság, mellyet kevés víz öntöz, de azért néhol termékeny tájéka is vannak; egy része hegyes. Kevés gabonát terem 's baromtartás a' lakosok főfoglatatossága. Vannak itt tevé, ló, szarvas marha, juh, kecske, vad, szárnyas állatok 's halak. A' lakosok, Turkmenek, Truchmenek, Khivinczek és Karakalpakok, tatár eredetűek, igen durvák, tudatlanok, pallérozatlanok, szabadságszeretők 's törvényeket nem esmernek. Pásztorokodva kóborolnak, 's csak kevesen üznek földmívelést 's mesterségeket. Fejedelmek, 's nemességek nincs, hanem a' nemzetségek vénei alatt állanak, de ezek is kevés tekintettel 's hatalommal bírnak. 40,000-nél több fegyverest állíthatnak ki csatamezőre. Uralkodó vallás a' muhamedana. Ide tartoznak a' kulali szigetek a' caspium tengeren, mellyet az Oroszok tengeri kutyafogás végett meglátogatnak, Mangiszlak kerület Katsak-Kultuk kikötővel, melly egynek tartatik a' caspium tenger legjobb kikötői közt 's gyakran megkerestetik orosz hajóktól. Turkmenföld Khivával tette a' hajdani Khovaresmiát (Khorasmtól, mellynek Araboktól alapított miveltségét Dsingis-Khán 1220 és Timur 1388 körül mongol csoportaikkal feldúlták). Határa éjszakon az újabb pallérozottságnak, mellyet Oroszország Középázsia felé terjesztieni törekszik, hona. E' tartományt először Murawjeff Miklós orosz kapitány, ki 1819 's 1820 Jermoloff vezér parancsára, mint orosz császári békeeszközölő ide utazott, tudósításai tevék esmeretessé. (Ezen utazásleirat megjelent 1822 orosz nyelven; francziára ford. Lecointe-Delaveau e' cz. alatt *Voyage en Turcomanie et à Khiva, fait en 1819 et 1820 par M. N. Mouraviev, capit. d' état, maj. de la garde*; ném. ford. prof. Strahl, Berl. 2 rész. rézm.). Turkmenföld, mellyet Klapproth a' Germánok óshonának vél, igen fontos az Oroszok ázsiai kereskedésére nézve. Már I Péter akart Turkmenföldön keresztül Indiába kereskedő utat nyitni; hanem követe, herczeg Beketits, 1714 kíséretével együtt (1500 ember) megtámadtatott, 's

leváगतott a' Turkmenektől 's Khivinczektől. Avolta Oroszország 1782 grol Voinovics által megvizsgáltatta ugyan a' caspium tenger keleti partját; de az 1813 próbált Khivávali öszveköttetés nem jött létre. A' Turkmenek rabló kóborló nép, mely mesterségeket nem esmerve legdurvább állapotban él. A' Persákat engesztelhetlenül gyűlöli 's ez okból egy része 1813, midőn Oroszország Persiával békét kötött, Khivá földére vonult, hol a' hadakozó Mahmed Rahim khán (az Usbeckek nemzetségéből) országot, ki hosszas véres polgárhad és hihetlen kegyetlenségéke után jutott Khiváni főuraságra 's a' szomszéd tartományok birtokába 1802 olt. Murawjeff, ki Bakuban hajóra ült és a' Naphtaszigetnél kikötött, kémnek tartatott a' lakóktól 's turkmen öltözetben menekhetett meg. Vizsgálódása megerősíti azon regét, hogy a' Gihon, mely az Araltóba ömöl, az ez és a' caspium tenger közti fekvő homokpusztán folyt keresztül. Az Amu-Derja (régen Gihon) ezen árka most (hihetőleg a' sok repülő homok által) egészen kiszárittatott. Murawjeff Khivába megérkezvén, az Usbeckek khánja nem akará maga elibe bocsátni 's karija (főpapja) azt javalá, hogy az orosz követet elevenen temettesse el; de a' khán félt, a' fejér (orosz) czár, ugy monda, hadsereget küldhetne Khivába 's harememet elvihetné. Igy Murawjeff 48 napnyi fogsága után bemenelt nyere. A' khán mindazáltal nem egyezett meg a' tartományán keresztül üzendő kereskedésben 's Murawjeffnek el kelle távoznia Khivából. Küldé ugyan erre követeket a' khán Jermoloff vezérhez, de ekkor se süle el a' kereskedési öszveköttetés. Negriz Sándor orosz statustanácsnok 1820-ki követségiének sikerét, mellyben, erős védőren kívül, Meyendorf testőrkapitány, Wolkonsky ur, dr. Eversmann és dr. Pander, mint gyógyászok és természetvizsgálók is jelen voltak, 's melly egy 473 tevéből és 30 szekérből állott karavánhoz csatlakozott, olvashatni z' *Voyage d' Orenbourg à Boukhara fait en 1820, à travers les steppes qui s' étendent à l' est de la mer d' Aral et au delà de l' ancien Jaxartes, par le Baron G. de Meyendorf et revu par M. Améd. Jaubert*-ban (földabr. Paris 1826) és dr. Eversmann *Reise von Orenburg nach Buchara etc.* (rézm. Berlin 1823). A' pusztán keresztül utazás 72 napig tartott. Ezen pusztá valaha tengerfenek volt, mellyen erdő is állott, mint a' közszen faszöveve mutatja. Hihetőleg egy víztömeget tettek hajdan az Aral- és caspium tavak. Mindkettő apad lassanként. Most Oroszország az Usbeckek khánjával orosz kereskedést védő szövetségben dolgozik.

A' Turkmenek török nyelven beszélnek. Földjek a' caspium tenger felé posványos; a' Gürgen folyó mentében mindenütt láthatni városok 's várak omladványait. A' caspium tenger keleti partján lévő tájékok 's szigetek fekvése is igen megváltozott, gyakori földiagás és repülő homok miatt, miolta az Oroszok 1782 ama partok földabroszát készítették. A' turkmen csoportok az Usbeckek khánjának felsőségét esmerik, de csak mennyiben kéntelenek. B' khánság középontja Khiva (300 nsz. mf.), homoksziget, mellyet az Amu vagy Gihon öntöz. A' haderő az Usbeckek kezében van, kik a' többi néptörzsököket, mint Karakalpakokat, vándorló Turkmeneket és Bucharokat (Sartikat vagy Tadsikokat, a' Középázsia kereskedésére 's selyemtenyésztésére nézve hajdan igen nevezetes Serek maradékait) elnyomják. A' khivai Zsidók mind Muhammed hitét vallják és pedig sunniták, mindazáltal mint másutt, itt se szüntek meg Zsidók lenni. Khiva fővároson kívül, mellyet 10,000-en laknak, még 4 város és néhány apró vár van benne. (L. USBECKEK).

Második főrésze a' pallérozottság előtt ezen eddig elzárt Tatárságnak szorosán vett Turkestan, azaz, Törökföld vagy Taskent, a' Törökök és Uigurok hona, mellyet Usbeckek, Bucharok, Turkmanok, Kirgisek és Zsidók laknak, de nem olly népes, mint Khiva